

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

**Р.Мавлонова, Б.Нормуродова,
Р.Раҳмонқулова**

ТАРБИЯВИЙ ИШЛАР МЕТОДИКАСИ

(ўқув қўлланма)

**Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” наширёти
2007**

Ушбу қўлланмада бошланғич синф ўқитувчиларининг тарбиявий ишларини ташкил қилиш мазмуни, мақсад ва вазифалари, синф раҳбарининг иш фаолияти, синф жамоасини ўрганиш, синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларни режалаштириш, ўқувчи маънавиятини шакллантиришда маънавият ишлари бўйича директор ўринбосарининг вазифалари, мактаб, оила ва маҳалла ҳамкорлиги ишлари, тарбиявий тадбирларнинг ўқувчи тарбиясидаги ўрни ёритиб берилган ҳамда тажрибали ўқитувчилар ижодидан намуналар, методик тавсиялар берилган.

Мазкур қўлланма олий ўқув юрти талабаларига, бошланғич синф ўқитувчиларига, ота-оналарга ва тарбиявий ишлар билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Тақризчилар:

п.ф.д., профессор Н.Файзулина

п.ф.д., профессор У. Махкамов

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикаси Қомуси саҳифаларида ҳар бир фуқаронинг илм олиши, ўз ижодий куч ва қобилиятларини ҳар томонлама ривожлантириш таъкидланади. Ҳозирги замон мактаби тубдан янгиланмоқда. Мамлакатимизда «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг қайтадан кўриб чиқилганлиги мактабнинг бутуни ва келажаги янада порлоқ бўлишига ундайди.

Ёш авлодга тарбия беришдек мураккаб вазифани ҳал этишда мактаб жуда катта аҳамият касб этади. Айни шу жойда ёшларимиз ижтимоий жамият ва илмий техника тараққиёти талабларига жавоб бера оладиган мукамал маълумотларни оладилар. Мактаб ёшларнинг дунёқарашларига пойдевор ҳамда ғоявий эътиқодлари учун негиз яратади, уларнинг иродаларини шакллантиради, халқимиз бахт-саодати йўлида сидқидилдан меҳнат қилишга тайёрлайди.

Ўқувчиларга тарбия бериш, уларга таълим бериш билан мустаҳкам ва яхлит бирликда амалга оширилади. Аммо, тарбиянинг ўз вазифаси, мазмуни, шакл ҳамда услублари бор. Ўқув тарбиявий жараённинг узвийлиги мактаб олдида қўйилган энг муҳим педагогик қоидалардан бири ҳисобланади, шунинг учун ҳам синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар бевосита ўқув жараёни билан боғлангандир. Дарсдан ташқари машғулотлар ўқувчиларда асосий вазифалари бўлмиш илм олишга иштиёқ уйғотиш, қобилияти ва истеъдодларини рўёбга чиқаришга имконият яратишдан, мактабни муваффақиятли тугатиш, касб-корга интилиш ҳиссини тарбиялашдан иборатдир. Ёшларнинг кундалик эҳтиёжлари, интилишлари, талаб ва қизиқишларини фақат дарс жараёни билан қондириб бўлмайди. Синфдан ва мактабдан ташқари машғулотлар ўқувчилар фаолиятининг барча қирраларини қамраб олмоғи лозим. Ҳар бир ўқувчи билан яккама-якка ишлаш, уни ижтимоий-руҳий жиҳатдан ўрганиш синф фаолиятига янгича мазмун олиб киради.

Ёшларнинг ғоявий-сиёсий онгини шакллантириш, уларда атроф-муҳитга, жамиятга онгли муносабатда бўлиш, жонажон Ватанни чексиз садоқат билан севиш, халқимизнинг миллий қадриятларини эъозлаш ҳиссини таркиб топтириш – ватанпарварлик тарбиясининг мағзи бўлмоғи лозим.

I. БЎЛИМ.

СИНФДАН ВА МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ТАРБИЯВИЙ ИШЛАР

1-§ Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларнинг мақсади ва вазифалари

Ўзбекистон Республикасининг истиқлолга эришуви ҳамда ўз мустақил сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий йўлига эга бўлиши, халқ хўжалигининг турли соҳаларида, жумладан халқ таълими тизимида ҳам ўсиб келаётган ёш авлод таълим-тарбияси билан боғлиқ жараёнини қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Ҳозирги пайтда, фан ва маданиятнинг энг сўнги ютуқлари асосида келажакимиз бўлган ёш авлодни ҳаётга тайёрлашнинг самарали шакл ва услубларини излаш ниҳоятда зарурдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги фармонида кўрсатилганидек, жамиятда юксак маънавий фазилатларни камол топтириш, миллий мафқурани шакллантириш, ёшларни бой маданий меросимизга, тарихий аъёналаримизга, умуминсоний қадриятларга ҳурмат, Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш мамлакатимизда амалга оширилаётган барча ислохотларнинг ҳал қилувчи омилidir.

Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларнинг самарадорлигини ошириш аввало комил инсонни шакллантиришнинг энг замонавий ва қулай йўналишларини топиб жорий этишга боғлиқ. Ушбу Концепция ҳам худди шу мақсадда, шахс камолоти босқичларини белгилаб олишга йўналтирилган.

Тарбиявий ишларни давр талабига жавоб берадиган ҳолга келтириш учун тарбиянинг асоси бўлган барча ғоялар қайтадан кўриб чиқирилиши, асосий эътибор бола шахсига қаратилиши, йиллар давомида тўпланган ижобий тажрибадан унумли фойдаланиш зарурлигини тақозо этади.

Тарбиявий ишлар ҳуқуқ-тартибот органлари, ижодий уюшмалар, Давлат ва нодавлат жамғармалар, кўмиталар ва ташкилотлар билан ҳамкорликда олиб борилади.

Инсон шахсининг камол топиши жуда мураккаб ва узлуксиз жараён давомида шаклланади. Унинг тарбиясига ота-онаси, мактаб, маҳалла, дўстлари, жамоат ташкилотлари, атроф-муҳит, оммавий ахборот воситалари, санъат, адабиёт, табиат ва ҳоказолар безосита таъсир кўрсатади.

Юқоридаги барча ҳаётий эҳтиёжларни вужудга келтиришда ўзаро ҳамкорликнинг таъсир доираси орқали шахсни тарбиялаш ва тарбиянинг бирлигини таъминлаган ҳолда, уни шахс сифатида шаклланишига салбий таъсир кўрсатадиган муҳитдан ҳимоя қилиш зарур.

Тарбиянинг бош мақсади – ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий, маънавий-тарихий анъаналарга, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситаларни ишлаб чиқиб амалга жорий этишдир.

Тарбиянинг асосий вазифаси – шахснинг ақлий, ахлоқий, эркин фикрловчи ва жисмоний ривожланиши, унинг қобилиятларини ҳар томонлама очиш учун имконият яратишдир.

Бунинг учун: – ёшларни эркин фикрлашга тайёрлаш, ҳаёт мазмунини тушуниб олишига кўмаклашиш, ўз-ўзини идора ва назорат қила билишини шакллантириш, ўз шахсий турмушига мақсадли ёндашув, уларда режа ва амал бирлиги ҳиссини уйғотиш;

– ўқувчиларни миллий, умуминсоний қадриятлар, Ватанимизнинг бой маънавий мероси билан таништириш, маданий ҳамда дунёвий билимларни эгаллашга бўлган талабларини шакллантириш, малака ҳосил қилдириш, тобора ўстириб-бойитиб бориш ва эстетик тушунчаларини шакллантириш;

– ҳар бир ўсмирнинг билимдонлигини ва ижодий имкониятларини аниқлаб, уларни ривожлантириш. Инсон фаолиятини турли соҳаларда жорий қилиб кўриш. Болалар ижодкорлиги, иқтидорини юзага чиқариш ва янада кўллаб-қувватлаш учун шарт-шароит ҳозирлаш;

– инсонпарварлик одоби меъёрларини шакллантириш (бир-бирини тушунадиган, меҳрибонлик, шафқатлилиқ, ирқий ва миллий камситишларга тоқатсизлик), муомала одоби каби тарбия воситалари (ноҳақликка, ёлғончилик, туҳмат, чақимчиликка тоқатсизлик) кенг кўлланиши лозим.

– ватанпарварлик, дунёвий фикрлаш, жамиятимизда яшаётган

одамлар билан ўзаро муносабат-мулоқотни ўрганиш, ўз халқига, давлатига, унинг ҳимояси учун ҳамиша шай бўлиб туриш, Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатларнинг рамзларига ҳурмат билан қараш, ёш авлодни Ўзбекистон Конституциясига, Байроғига, Гербига, Мадҳиясига, Президентига садоқатли қилиб тарбиялаш;

– қонуний жамоа ахлоқи ва турмуш қоидаларига ҳурмат билан қарашни тарбиялаш, шахснинг ноёб қирраларини белгиловчи фуқаролик ва ижтимоий масъулият ҳисларини ривожлантириш, ўзи яшаётган мамлакатнинг равнақи, Инсоният тараққиётини барқарор сақлаб қолиш учун фидойилик, экологик таълим-тарбия;

– мустақил давлатимиз – Ўзбекистон Республикасининг ички ва ташқи сиёсатига тўғри ва ҳолисона баҳо беришга ўргатиш. Унинг тинчликсеварлик, демократия ва бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, ошкора-очиқ ташқи сиёсатига ва ўз халқининг турмуш даражасини оширишга йўналтирилган, фуқароларни ижтимоий ҳимоя қиладиган ички сиёсатини тўғри тушунтирмақ керак;

– турмушда энг олий қадрият ҳисобланган меҳнатга ижодий ёндошиш фазилатларини шакллантириш;

– соғлом турмуш тарзига интилишни тарбиялаш ва ривожлантириш, муносиб оила соҳиби бўлиш истагини шакллантириш;

– ёшларимизни эркин мустақил фикрлашга ўргатиш.

Тарбиянинг асосий тизими қуйидагича бўлиши лозим :

– тарбия – тарбияланувчи шахсини олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ёш йигит-қизнинг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, унинг ижтимоий ҳуқуқи ва эркинлигини эътиборга олиш;

– ёшларда истак ва имконият мувофиқлиги туйғусини қарор топтириш;

– миллийликнинг ўзига хос анъаналари ва воситаларига таяниш;

– шахслараро муносабатларда инсонпарварлик, педагоглар ва ўқувчилар ўртасидаги бир-бирига ҳурмат муносабатлари, болалар фикрига эътибор қилиш, уларга меҳрибонларча муносабатда бўлиш,

Амалда тарбиявий жараён яхлит ва узлуксиз ишига ва турли ёшдаги, болаларни қамраб олишга алоҳида аҳамият бериш лозим.

Ўсмир йигит ва қизлар нафақат бўлғуси катта ҳаётга тайёргарлик кўрадилар, балки ана шу ҳақиқий ҳаёт билан яшайдилар.

Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар ўқувчиларнинг

қизиқиши, истаклари, хоҳиш ва эҳтиёжларига суянган ҳолда уларнинг дарсдан бўш вақтларида ўқув-тарбия жараёнини тўлдиради. У ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини, ташаббускорлигини оширишга имконият яратади. Синфдан ташқари ишларнинг ўзига хослиги шундаки, тўгарак, клуб дастурларининг ранг-баранглиги, улар мазмунидаги янгиликлар ўсмир йигит-қизларнинг шахс сифатида шаклланишлари учун янги имкониятлар яратади.

2-§ Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар концепцияси

«Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар» концепцияси Халқ таълими вазирлиги томонидан 1993 йили тасдиқланган эди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида қабул килинган янги «Таълим тўғрисида»ги ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида»ги Қонунлари, Республикамизда маънавиятга алоҳида эътибор берилаётганлигидан далолат беради. Ҳукумат ва вазирлик қарорларини ҳаётга татбиқ этиш, таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш мақсадида мазкур концепцияни қайта ишлашга тўғри келди. Янги таҳрирдаги концепцияни Қори Ниёзий номидаги ЎзПФИТИ олимлари гуруҳи, Республика Таълим маркази мутахассислари ва Халқ таълими вазирлиги ходимлари томонидан тайёрланди.

Концепцияни тайёрлашда Халқ таълими ходимлари, кенг жамоатчилик фикрлари инobatга олинди.

Фуқаролик фаолияти ўз давлати олдидаги ҳуқуқ ва бурчларини тан олишни, жамият белгилаган яшаш ва ахлоқ меъёрларига онглириоя этишни, меҳнат ва жамоада фаолликни, маънавий етукликни барқарор этади:

— ислоҳотларнинг тақдири ва самараси учун жавобгар, юрти-мизнинг эртанги куни ва истиқболи учун фидойи шахсларни шакллантириш борасида устувор давлат сиёсати юритувчи;

— сиёсий онглилик ва ижтимоий фаоллик, яъни давлатнинг ички ва халқаро сиёсатини тушуниш ва идрок қилиш. Ватанпарварлик ва байналмилалликни ҳис этиш, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол қатнашишга шай туриш;

— халқ давлат олдидаги фуқаролик бурчи, яъни қонунчилик та-мойилларини, ўзининг Ватан, маҳалла, оила олдидаги ҳуқуқ ва бур-

чларини билиши, уларга қатъи амал қилиши. Қонунчиликнинг бузилишига муросасиз муносабатда бўлиш;

— шахснинг маънавий, ахлоқий сифатларини тарбиялаш;

— жамиятда юксак маънавий фазилатларни камол топтириш, шаклланаётган миллий мафқурани ўқувчи - ёшлар онгига мукамал етказиш;

— кишиларни ўз-ўзини чуқур англашини, мустақилликнинг моҳиятини тобора теран тушуниши ва унинг қадрига етиши, миллий тафаккур такомиллашувини, тарихий ҳурлик, мустақиллик руҳининг уйғонишини таъминлаш, маънавият соҳасида сиёсатимизнинг асосий мақсадига айланишини тушунтириш.

Ҳозирги пайтда ахлоқий ва маънавий жиҳатдан тарбиявий ишларни ўсмирлар орасида кучайтириш зарур. Ахлоқи йўқ, инсон онгли ижтимоий шахс бўла олмайди. Шунинг учун ахлоқий тарбия шахснинг ҳар томонлама ва эркин шаклланишида асосий ўрин эгаллайди.

Мактаб ва мактабдан ташқари таълим муассасалари тарбиячилари (ўқитувчилар, синф раҳбарлари, маънавий - маърифий тарбия ишлари бўйича директор ўринбосарлари, болалар етакчилари ва бошқалар) жамоаси олдида доимо ўқувчиларга умуминсоний ахлоқ қоидалари асосида ҳаёт кечиритишни ўргатишдек муҳим вазифа туради.

Фанни ўрганишга мухаббат уйғотиш, билимга тапналик фазилатлари ахлоқий тарбиянинг ажралмас таркибий қисмидир. Болаларнинг ўқишдаги муваффақиятидан унинг гуруҳидаги ўрни аниқланади, атрофдагиларнинг у билан муносабати белгиланади, ўқишдаги муваффақият — боланинг ахлоқий тарбиясини юқори даражага кўтаради.

Ўқувчилар қалбида юксак маънавиятлиликни шакллантиришда китоб ва китобхонликнинг аҳамияти беқиёслигини тушунтириш зарур.

Китоб ёшлар учун ҳаёт мактабидир. Шу сабабли билим манбаи бўлган китобни севиш, уни ўқиш ва кўз қорачиғидек сақлай билиш, ўқиш учун уни танлай олиш ва ўқиш маданиятини билиш керак. Бу ишда устозу мураббийлар ва кутубхона ходимлари ўқувчиларга ёрдам беришлари лозим.

3-§Тарбия мақсадини ишлабчиқиш тўғрисида

Тарбия – бу инсонни ижтимоий тажрибалар билан, унинг барча шаклларида - билим, ҳис-ҳаяжон, эстетика, одоб-ахлоқ қоидалари билан таништириш ва индивиднинг ички ўзига ҳос жиҳатларини, имкониятлари ва лаёқатларини ривожлантириш бўйича фаолият ҳисобланади. Мана шу тарбиянинг асосий манбаи - шахслар бўлиб қолади - бу жамият ва индивиднинг ўзидир. Тарбияланаётган шахс мақсадлари ва қадриятлари тизимида индивидуал ва ижтимоийлик нисбатлари муаммоси, тарбия назариясида эса марказий муаммо бўлиб, шахс жамиятдан ташқарида юзага келмайдиган жонзот ҳисобланади. Жамият ўз навбатида шахслардан ташкил топади. Жамият шахслар ўзаро муносабатлари жараёни натижаси ва жараёнидан иборат. Шахссиз жамият йўқ ва демак, жамият уларга боғлиқ бўлади. Баъзида шахсни микросоцици, жамиятни эса макросоцици деб, атайдилар. Бу билан материя ҳаракатланиши ижтимоий шакли, икки асосий таркибий қисми тўғрисида гап бораётганлигини таъкидлайдилар. Шахс ва жамиятнинг яқин бир-бирига боғлиқлиги турли томонлардан қаралиши мумкин. Бироқ, шахс ва жамият бир нарса ва бир хилда ўхшаш бўлиши нимаси билан фарқ қилади? Унинг фарқи ҳажмига алоқадор бўладими: кичик шахс - катта жамият ёки яна бошқа муҳим фарқлари борми? - деган саволларга жавоб бериш учун ўзаро боғлиқлик, мана шу доирадан чиқиши муҳим. Мана шу ижтимоий субъектлар функцияларининг ўзига ҳослиги нималардан иборат.

Шахс жамият эмас. У жамиятда пайдо бўлиб, ўзини амалга ошириш жараёнида маданиятини ўзгартиради, баъзан маданияти ривожланишида шунчалик илгарилаб кетадиган ўн йиллар, баъзида ҳатто асрлар давомида жамият хотирасида қолади.

Ўзида жамият маданияти- унинг инъомларини мужассам этганлиги сабабли, шахс ижтимоий тажрибани, уни янгича талқин қилишда, маънавий ва моддий қимматликларни яратишда, қайта англашда мустақил автоном бўлиб қолади.

Бундай шахс унинг замондошлари учун маълум бўлган ёки бегона тажрибани олиб киради, фақат вақт ўтиши билан аста-секин жамиятга кириб боради. Бундай шахс ўзини жамиятга қарши қўйиши, унга қарши чиқиши ва у билан курашишга киришиши мумкин.

Жамият – бу қадриятлар ўз мактабини яратадиган, ўзининг сиқилишиб қолишига ҳар қандай субъектни хизмат қилишга мажбур этишга интилувчи, ўзининг мавжудлигини сақлаб қолиш учун шахсни ютиб юборишга қодир, ўзини ҳаракатлантирувчи ижтимоий бирликдир. Шу билан бир вақтда, жамият инсонлар тўплаган маданиятни сақлаб қолиш ва одамга етказиш усули демакдир. У одамлар тўплами умумийлиги ва уларнинг муносабатлари натижаси ифодаси ҳисобланади.

Шахс ва жамият ижтимоий ҳаётнинг икки асосий субъекти сифатида иштирок этадилар. Ҳатто энг қулай ижтимоий шароитларда ҳам (ҳатто энг ноқулай ижтимоий шароитларда ҳам), улар бирлашмайдилар ва улар ўртасидаги фарқ камаймайди. Маълум шароитларда улар бир-бирларига қарама-қарши туришлари мумкин.

Тарбия – жамиятдаги ҳодиса сифатида ўсиб келаётган авлоднинг жамият ҳаётида, турмуши, ижтимоий ишлабчиқариш фаолияти, ижоди ва маънавийлигида иштирок этиши мураккаб қарама-қарши ижтимоий-тарихий жараён ҳисобланади. Уларнинг одам бўлишлари, ривожланишлари, шахсийликлари ва индивидуалликлари, жамиятнинг ишлабчиқариш кучлари муҳим элементлари, шахсий бахтларини яратувчилари бўлиб иштирок этадилар. У ижтимоий тараққиёт ва авлодлар кетма-кетлигини таъминлайди.

Тарбия- ижтимоий ҳодиса сифатида унинг моҳиятини ифода этувчи қуйидаги асосий белгилари билан ифодаланади.

1. Тарбия ўсиб келаётган авлодни ижтимоий ҳаёт ва ишлабчиқариш шароитларига жалб этиш, улар билан эскираётган ва ҳаётдан чиқаётганларини алмаштириш амалий эҳтиёждан келиб чиққан. Натижада, болалар катта бўладилар, ўз ҳаётлари ва меҳнат қобилиятини йўқотаётган катта авлод ҳаётини таъминлайдилар.

2. Тарбия – доимий, зарур ва умумий категория. У инсоният жамияти юзага келиши билан бирга пайдо бўлади ва жамиятнинг ўзи яшар экан, у ҳам мавжуд. У жамиятнинг мавжудлиги ва доимийлиги, унинг ишлабчиқариш кучларини тайёрлаш ва инсонни ривожлантиришни таъминлашнинг муҳим воситаси ҳисобланганлиги учун тарбия зарурдир. Унда қонуний ўзаро боғлиқликлари ва бу ҳодисанинг бошқа ижтимоий ҳодисалар билан ўзаро боғлиқликлари акс эттирилади. Тарбия- ўқитишнинг бир қисми сифатида таълимни ҳам ўз ичига олади.

1. Тарбия ижтимоий-тарихий ривожланиш ҳар бир босқичида, ўзининг вазифаси, мазмуни ва шакллари бўйича аниқ тарихий хусусиятга эга бўлади. У жамият ҳаёти хусусияти ва ташкил этилиши билан боғлиқ, шунинг учун ўз даврининг ижтимоий қарама-қаршиликларини акс эттиради. Синфли жамиятда турли синфлар, қатламлар ва гуруҳларда болаларни тарбиялаш асосий тенденциялари баъзан қарама-қарши бўлади.

2. Ўсиб келаётган авлодни тарбиялаш – уларнинг ижтимоий таъриба асосий элементларини ўзлаштиришлари ҳисобига, уларни катта авлод ижтимоий муносабатлар тизимига ва ижтимоий зарур фаолиятига жалб этишлари жараёни ва натижаси асосида амалга оширилади. Катталар ва болаларнинг ўзаро ижтимоий муносабатлари ва ўзаро алоқалари, таъсирлари ҳар доим уларни болалар ёки катталар англаб етишларидан қатъи назар, тарбиявий ёки тарбияловчи ҳисобланади. Энг умумий шаклларида бу ўзаро муносабатлар болалар ҳаёти, соғлиги ва овқатланишларини таъминлашга, жамиятда уларнинг ўрнини ва уларнинг руҳий ҳолатини аниқлашга қаратилган. Катталар болалар билан ўзларининг тарбиявий муносабатларини англаб етишлари ва болаларда у ёки бу сифатларни шакллантириш мақсадларини ўз олдларига қўяр эканлар, уларнинг муносабатлари янада педагогик, англаб етилган, мақсадга йўналтирилган тус олади.

Катталарнинг ижтимоий ҳодиса сифатида тарбия хусусиятларини англаб етишлари асосида, жамиятда болалар ва жамият манфаатлари йўлида тарбиялаш қонунларидан тушунилган ва мақсадга мувофиқ фойдаланишга интилиш юзага келади. Катта авлод тарбиялаш муносабатлари таърибаларини умумлаштиришга, уларда намоён бўладиган тенденциялар, алоқалар, қонунларни ўрганишга, улардан шахсни шакллантириш мақсадларида фойдаланишга онгли равишда мурожаат этадилар. Мана шу асосда педагогика-тарбия қонунлари тўғрисидаги ва болалар ҳаёти ва фаолиятини онгли равишда ҳамда мақсадга мувофиқ бошқариш мақсадларида, улардан фойдаланиш тўғрисидаги фани юзага келади.

Шундай қилиб, тарбия-ижтимоий ҳодиса-жамият ва индивиднинг ҳаётини таъминлаш усули сифатида зарурдир; У маълум тарзда шаклланган ижтимоий муносабатлар ва жамият ҳаёт тарзи натижасидаги аниқ тарихий шароитларда амалга оширилади; уни

амалга ошириш асосий мезонлари— шахснинг хусусиятлари ва сифатлари ҳаёт талабларига мос келиш даражаси ҳисобланади. Тарбия ижтимоий ҳодиса сифатида бутун ижтимоий ҳаётнинг табиий бир қисми ҳисобланади. Шунинг учун унинг қарама-қаршиликлари, ижтимоий ҳаётнинг энг умумий қарама-қаршиликларининг ифодаси ҳисобланади. Тарбия акс эттирадиган бундай қарама-қаршиликлар қаторига қотиб ва эскириб қолган ишлабчиқариш муносабатларининг ишлабчиқариш кунлари ривожланишини орта суриш натижасида юзага келувчи қарама-қаршиликлар киради. Бу қарама-қаршиликлар ижтимоий тарбияда, ўсиб келаётган авлодни тайёрлашга консерватив ёндашишлар мустаҳкам ўрнашиб олиши кўринишида намоён бўлади. Бизнинг мамлакатимизда ижтимоий ҳаётни ва ишлабчиқариш кунларини фақат давлат мулкчилиги асосида ташкил этилиши ишлабчиқариш ўсишини ортга суришга олиб келди. Давлат мулкчилиги ва режалаштирилиши устунлиги ижодий шахс фаоллиги ва ташаббускорлигига кўпинча тўсқинлик қилади. Халқ таълими тизимида бу ўзининг мазмуни, шакли ва методларини қандайдир расмийлаш ҳамда бир хиллиги билан ифодаланади. Тарбиядаги бошқа бир қарама-қаршилик ҳаёт талаблари ва шахснинг ижтимоий ҳаётга ва ишлабчиқариш фаолиятига тайёргарлиги даражаси ўртасида юзага келади. Ҳаёт талабларини англаб етиш, мана шу талаблар асосида тарбия мазмунини ва ташкил этилишини кўра билиш илмий-техник тараққиёт ривожланишидан ортда қолади. Ушбу қарама-қаршилик чуқурлашиб боргани сари ўсиб келаётган авлодни замонавий тайёрлашга халақит қилувчи «қалпоқ» ва консерватив ҳолатларни ўз вақтида аниқлаш ҳамда йўқотиш зарур бўлади. Уни ҳал этиш таълим ва тарбия мазмунини мунтазам ва мос равишда ҳал этишни, таълим ва тарбия методларини ташкил этишни ҳаёт талабларига жавоб бера оладиган қилишни талаб этади. Мана шу ижтимоий ҳаёт янги шароитлари ва унга болаларни тайёрлаш эскириб қолган усуллари ўртасидаги қарама-қаршилик ҳисобланади. Тарбиядаги учинчи қарама-қаршилик инсондаги мавжуд табиат кучлари, инсон табиати ривожланиши, унинг чекланмаган имкониятлари ва жамият ижтимоий ҳаётидаги бу ривожланиш чекловига сабаб бўлувчи дастурлаштирувчи шароитлар ўртасида юзага келади.

Эркинликни чекловчи обру жамият истеъдодларни сўндиради, одамларни бузади, илтифотли мансабдорларга ва бефарқ расмият-

чиларни ижтимоий ҳаётда тўсиққа айлантиради. Демократик жамият моддий-техник баъзасини ривожлантира бориб, турли ижтимоий муносабатларни такомиллаштириб, ҳар бир инсон шахсининг ижтимоий ҳаёт талабларига мос ва унда мавжуд табиий куч, истеъдод ва қобилиятларга нисбатан ривожланишининг ҳақиқий шароитларини яратади.

Тарбиянинг тўртинчи қарама-қаршилиги – боланинг фаоллиги унинг ижтимоий ҳаётда, турли муносабатларда, муомалаларда иштирок этишга интилиши ва ҳаёт жараёнида амалий, ҳақиқий иштирок этиш учун тажриба, билимлари, малака ва кўникмалари етишмаслиги ва унинг табиий ҳамда ижтимоий етук эмаслиги ўртасида кузатилади. Ушбу қарама-қаршилик болалар учун идрок этишга, тарбия жараёнида фаол иштирок этишга ҳақиқий ҳаракатлантирувчи куч, рағбат ҳисобланади. У болани фақат тарбиявий ўзаро муносабатлар объекти сифатида эмас, балки субъект сифатида ҳам ижтимоий ҳаётда иштирок этишга таълим-тарбиявий тайёрлашга сабаб бўлади.

4-§ Тарбия тизимини ижтимоийлаштириш

Тарбия тизимининг ривожланиши жараённинг ривожланишида акс эттирилади, яъни ижтимоийлаштириш, ўзини тарбиялаш ва касбий таъсир кўрсатишда ўз ифодасини топади. Бу жараёнлар учта асосий субъектлар шахси билан шакллантирувчи- жамият, индивиднинг ўзи ва педагогнинг био объект билан ўзаро муносабатлари давомида амалга оширилади.

Жамият тўғрисида тўхталиб ўтамиз. «Ижтимоийлаштириш» тушунчаси тарбия назариясида жуда кенг фойдаланилади. Тадқиқотчилар унинг қадриятли кўрсатмалари ва тарбиялаш тамойилларига қараб тушунтирадилар. Ҳатто, бу борада маълум анъаналар юзага келган, катта илмий материал тўпланган. Социологик ва психологик адабиётларда ижтимоийлаштириш жуда фаол таҳлил қилинади. Шу билан бирга ижтимоий ҳаётда жамият ва шахс ролини талқин қилиш, албатта, қарама-қарши бўлган ижтимоийлаштириш концепциясининг шаклланишига олиб келади. Қаттиқ ижтимоийлаштириш деб, аталувчи концепция тарафдорлари, функционал мактаб вакиллари бу жараённи шахсни ижтимоий тизимга тўла жалб этиш сифатида белгилайдилар.

Социология ижтимоийлаштиришни таҳлил қилишда, «мосла-

пиш», «кулайлиқ», «тенглик» мувозанати тушунчаларига таянади.

Уларнинг тадқиқотларидаги асосий вазифа – индивидларни ижтимоий муҳитга мослаштириш ҳисобланади.

Бу концепцияга «янги инсонпарварлаштириш» тарафдорлари қарши. Улар ижтимоийлаштиришда ўз қобилиятлари ва лаёқатларини яратувчи шахсни ҳамда шахснинг ўзини амалга ошириши ва ўзини намоён этишига тўққинлик қилаётган элементларни танқидий енгилани кўрадилар.

Бироқ, биринчи ҳолатда, маълум тарзда ишлаб чиқилган муҳитга таъсир кўрсатиш тўғрисида гап юритилаётган бўлса, иккинчи ҳолатда, «ижтимоийлаштириш ва шахс» тушунчаларини тўла адаштириш содир бўлмоқда. Таълим тизимидаги ижтимоийлаштириш деярли чиқариб ташлашга, унинг ўзини тарбиялаш билан алмаштиришга, тарбиячи касбийлиги эса шаклланаётган шахснинг мустақиллигини таъминлаш вазифасини юклатишга ҳаракат қилинмоқда. Биринчи нуқтаи-назар ижтимоий ҳаёт тараққий этган асосларини қайта ишлабчиқиш муаммосига эътиборни кучайтиради, иккинчиси эса маданий ижодкорликни шахс ижодий қобилиятларига эркинлик беришга қаратади.

Маълумки, бу икки қарама-қарши нуқтаи назарлардан бирортаси ҳам амалий ҳолларда тарбия амалиётини такомиллаштиришга олиб келмайди. Тўғри, шахс ички дунёсини ижтимоий манфаатлар билан тўла боғлаб қўйишга йўл қўйиш мумкин эмас. Лекин, барибир жамият инсонга таъсир кўрсатади ва таъсир кўрсатишини ҳисобга олмай бўлмайди. Ижтимоийлаштириш- муҳит, жамиятнинг шахсга таъсири демакдир. Шу билан бирга таъсир кўрсатиш, бу етарли бўлмаса ҳам шахснинг ташкил топишида жуда зарур ҳисобланади.

Жамият – «умуман, алоҳида куч – ўзига ҳос инсоний муносабатлар ва ўзаро алоқалардир. Бу нарсалар бўлмаса, одам ҳам барибир муҳитга жуда мослаша оладиган ҳайвонлигича қолади».

Муомолалар давомида юзага келадиган инсонлар муносабатлари – мана шу жамият демакдир.

Биз ижтимоийлаштириш тўғрисида гапирар эканмиз, одам ҳам, гуруҳ ҳам, биомуҳит ва космос ҳам инсон кўзига кўриниб ва унинг қалбида акс этиб, мақсадга мувофиқ бўлмаса ҳам, тасодифан (кўриниши бўйича, моҳияти бўйича эса муқаррар ва қонуний) инсонга таъсир кўрсатиб шахсни шакллантиради. Ҳақиқатда кўзга кўринмас таъсир кўрсатиш, назорат қилиб бўлмайдиган жараён. Муҳит-

нинг у ёки бу элементлари қачон, қандай кетма-кетликда, қандай нисбатларда шахс билан муносабатларга киришишини билиб бўлмайди. Ҳатто уларнинг ҳар бирини аниқлаш ҳам мумкин эмас. Бироқ муҳит шахс учун шаклланиб бўлган, дунёқарашига ёд бўлган фаолият шароитлари ва тамойилларини мажбур қилишда қувонч-ни ҳис этиш қийин бўлади. Агарда дунёқараш шаклланмаган бўлса, унда ҳам одамдан ноқулай муҳит таъсиридан қониқишни талаб қилиб бўлмайди. Одам ўзи ўз ҳаётини тапшиқил этади, у нима қилиши кераклигини ўзи танлайди: дунёга қараб хурсанд бўлади, агарда унда ўз ҳаётини кўрса. Бироқ, тақдир шахсан танлаш имкониятини чегаралайди. Тақдир бошқалар томонидан амалга оширилган, аввалги авлод танлаган мавжуд вазиятни одам олдига қўяди, у билан баҳслашиб бўлмайди. Уни мерос каби, шахсий турмушнинг бир қисми ёки асоси сифатида қабул қилиш керак ва мана шу тажрибага ҳурмат билан муносабатда бўлиш керак. Муҳит ўзида инсонга монанд ахборотларни етказди, шахс юзага келиши тўғрисида маълумотлар беради, шу билан бирга бу ахборотларни инсонга мажбурламайди. Хоҳловчилар уни ўзлаштириши мумкин. Шунда унинг ҳаёти тақдирга қарши бўлиб қолмайди, тақдири ривожланишига тўсиқ бўлмайди. Унинг дунёга муносабати – қувончли ёки амалий шаклда бўлмасин, мазмуни бўйича анча чуқур бўлади.

Шунинг учун жамият гўёки табиий равишда болага ўзининг яхши томонини намоён этишга, унга «кулиб боқишга» ҳаракат қилади. Мана шу ҳаётга кириб келаётган инсонга, ўзига ҳос муносабат фақат беғараз эмас, балки жамиятнинг ғамхўрлиги ҳамдир. У асрлар давомида шаклланган энг тўғри тамойиллаштириш йўлидир. Фақатгина мана шу нарса шахснинг табассум қилишига олиб келиши мумкин. Индивидни муҳитга жалб этиб, инсонни кенг жамоа ва ҳодисалар билан муносабатларда бўлиши имкониятини тақдим этишда, уларнинг жавоблари шахс учун баҳолаш шахсий мезон ишлабчиқишда асосий меъёр бўлиб қолади-мана шунга ижтимоийлаштириш дейилади. У касбий тарбиявий фаолиятдан ҳам иборат эмас, балки нисбатан мустақил жараён ҳисобланади, шахсга роль ўйинини «қийинлаштириш» алоҳида вазифасини бажаради. Мана шусиз, у англаб етилмаган бўлиб, жамиятда яққаланиб қолади. Шахс маданиятни яратувчиси, муҳитнинг томири- ижодий шахсни яратишда зарур шарт. Ва ижтимоийлаштириш жараёнини мустақиллигини тан олиш, бу жараённи инсонпарварлаштириш йўналиши-

ни такомиллаштиришдаги ҳар қандай урунишлардан воз кечишни англамайди. Инсонпарвар бўлмаган, янги шахснинг фаоллиги сабабсиз бостирилиши, индивиднинг лаёқати, интилишлари ҳисобга олинмай ижтимоий вазифаларни мажбурлаш содир бўладиган инсонга муҳитнинг таъсир кўрсатиши билан ижтимоийлаштиришга йўл қўйиб бўлмайди. Ижтимоийлаштириш – бу шаклланаётган шахснинг ва унинг келажақда мумкин бўлган шаклини белгиловчи бирликнинг ўзаро алоқалари жараёнидир. «Инсонпарварлаштириш» тушунчаси кўпинча маънавийлаштириш доирасига тааллуқли деб тушунилади.

Ҳозирги кунда бу кенг қўлланиладиган тушунча, умумий йўналиш аҳамиятига эга. Инсонпарварлаштириш асосий вазифа сифатида қаралмоқда, уни ҳал этмай туриб ижтимоий тараққиёт тўғрисида гапириш мумкин эмас. Инсонпарварлик – бу инсон қандай бўлиши, унинг моҳияти қандайлиги тўғрисида ўйлаш ва ғамхўрликдир. Бу ўзини англашдир, ва шу билан бир вақтда, мавжудликни ҳимоя қилишдир. Шахснинг қимматини тасдиқлаш, шахсни фақатгина восита сифатида қарашга ҳар қандай урунишларни доимийсизлиги ифодасидир. Шундан сўнг инсонпарварлик шахсни ижтимоий шахс сифатида қарашни кўзда тутати. Ижтимоий ҳаётда субъектининг барқарорлигини таъминлаш механизмини шакллантириш – бу ғоя ҳисобланади. Ҳар қандай ижтимоий гуруҳ, каттами ё кичикми, ҳамда шахс ва жамият озми кўпми шаклланган ўз ғоясини пайдо қилади. Ғоя объектив бўлмаган дунё кўринишини эмас, балки ғоя етказувчи сақланиб қолиши таъминланадиган доирада дунёга қараш тизимини ишлабчиқишга йўналтирилган. Албатта, ғоя чуқур ривожлантирилган бўлса, агар субъектнинг бошқа субъектлар билан алоқаси ҳисобга олинган бўлса, унда бундай объектив онг ижтимоий ривожланиши умумий тенденциясига ҳам қарама-қаршилиқ қилади, ҳатто деярли мос келиши мумкин. Лекин у билан ҳеч қачон батамом бирдай бўла олмайди, чунки жамият ва унинг алоҳида субъекти ўхшаш, бундай бўла олмайди.

Ғоясиз – марказга интилган йўналиш субъектнинг мана шу билимлар тизимисиз- ижтимоий фикр умуман мавжуд бўлмайди, улар марказга интилган кучларни энтропия кучларини, субъектнинг бузилишини енгиш воситалари ҳисобланади. Ғоялар доирасида асосий ижтимоий қадриятлар тўғрисидаги билим юзага келади, ишлаб чиқилади. Бу билимлар маънавий маданият шаклланиши учун асос

бўлиб қолади, унинг ёрдамида роля доирасида мавжуд қадриятлар учун ҳос бўлган эгоистик акцент йўқотилади, инсонпарварлаштириш тўғрисида тасаввурлар шакллантирилади.

5-§Тарбия тизимида педагогик тизим

Ижтимоийлаштириш таъсири ва ўзини тарбиялаш, одатда, яна бир жараёнга – шахсни тарбиялаш деб аталган, яъни педагогнинг касбий фаолияти билан боғлиқдир. Ушбу фаолиятнинг моҳияти – ижтимоийлаштириш ва ўзини тарбиялаш жараёнларини бошқаришдан иборат. Ҳақиқатан ҳам, сиёсий ва педагогик жараёнларда ўхшашликлар кўп. Уларнинг иккиси ҳам кўплаб омилларга жуда боғлиқ. Сиёсатнинг «имкониятлар санъати» каби тушунчаси педагогикага ҳам мос келади. Кўпинча бундай имконият ҳажми билиб туриб ошириб юборилади, баъзан, аксинча, камайтирилади. Баъзан инсоният ҳамжамияти маънавий ҳаёти юксак обрули одамлари гўё «тарбия тўғрисидаги масалани бекор қиладилар» масалан, Л. Н. Толстой шундай ёзади: «...тарбия, биз ўқитиш, тарбиялашни хоҳламас эканмиз, мураккаб ва қийинлигича қолади. Агарда бошқаларни биз фақат ўзимиз орқали тарбиялашимиз мумкинлигини тушуниб олсак, унда тарбия масаласи йўқолади ва ҳаёт тўғрисидаги масала қолади: ўзим қандай яшашим керак! (Толстой Л.Н., асарлар тўплами, 22 том, I. 1984 й. 19т.346 бет).

Бундай тарбия тўғрисидаги масала шунга қарамай қолади. Ҳатто «ўзимиз қандай яшашимиз керак!»- деган саволни ҳис этишга эътиборни жалб этсак ҳам, биз бошқа саволлардан ҳоли бўлмаймиз: «одамлар орасида қандай яшаш керак!», «ўз ҳаёт талаблари ҳаёт талаблари билан мос келиши қобилиятига қандай қилиб эга бўлиш мумкин?» охириги саволни ҳал этганда, одам (биринчи навбатда бола, лекин баъзида катталар ҳам) ички ва ташқи таъсирни тизимлаштириш, уларга мос равишда жавоб қайтариб, шахс шаклланишини тушуниб ва боғлашга ёрдам берувчи педагог, ўқитувчи томонидан тушунтирилади.

Ўқитувчига бўлган замонавий талаблар, асосан уч олий вазифаларни қамраб олади:

- 1.Фан бўйича;
2. Педагогик маҳорат;

3.Олдиндан берилган самара билан мос равишда ўқиш жараёнини лойиҳалаштириши билиш малакаларига эга бўлиш.

Ушбу вазиятда ўқитувчи ҳақида гап боради. Агарда тарбияланувчи ўқитиш бўйича уй вазифаларини бажара олмайди деб, ҳисобласак, унга камроқ талаблар қўйиш керак. Лекин шу ерда бир гапни айтиб ўтиш зарур. Боланинг ақлий ривожланишнинг асоси бўлиб хизмат қилувчи, унинг жисмоний ривожланиши шартлари билан таниш бўлмаган аёл, аниқ ва тўғри ҳаракат қила олмайди- деб, ёзади Геткин. – ўқитиш техник методларини билмаган аёл, боланинг ўн марта ўз онаси бўлса ҳам (ҳатто шундай мумкин бўлмаган ҳолатда ҳам) ҳақиқий инсонни тарбиялай олмайди, бола тарбиясини унга ишониб бўлмайди.

Шундай қилиб, Ёлара Оеткин нуқтаи назаридан она қанчалик меҳрибон, боласини севадиган ва севимли одам бўлмасин «ўқитиш техник методларини» билмас экан, бола тарбияси жараёнидан четлаштирилиши керак. Бу нуқтаи назарда, касбий тайёргарликни талаб этувчи жуда муҳим иш сифатида тарбия масаласига қаралмоқда. Тарбиячи бу ерда яққол ўқитиш вазифасини ҳам бажаради.

Касбий тарбиячи зарурми?

Албатта, чунки бу ерда мураккаб тизим- тарбиялаш тизими фаолияти тўғрисида гап бормоқда, у тизим турли субъектлар ҳаракатларига раҳбарлик қилиши ва бошқариши керак.

Тарбиячи инсон ҳаётида бахтли болалик ролини тушуниб, индивидни шакллантириш жараёнини маданиятга, ижтимоий ҳаёт қарама-қаршиликларига ва билимга йўналтирилиши керак. Натижада, бола ва ҳаёт иттифоқи янада кенг ва жараёни бир йўналишда боради. Жамият шахс қобилиятларини чекламайдиган, унинг ўсишига тўсиқ бўладиган бундай вазиятни қуриш зарур бўлади. Бундай вазият мувофиқлиги педагогик жараённинг мажбурий шарти ҳисобланади. Шахс ривожланишнинг энг эрта босқичларида жамият эҳтиёжларига унинг муносабати шакллана бошлайди. Бу муносабат тарбияланувчининг биринчи педагоглари – ота-оналарининг ўта меҳрибонликлари сабабли эгоистик кўриниш олиши мумкин.

Кўпчилик ота-оналар ўз болаларининг барча талабларини бажаришга ҳаракат қиладилар ва тўлақонли ҳаётга тайёрлаш, асосий йўли мана шундан иборат деб ҳисоблайдилар. Бундай тарбиячилар жамият олдидаги ўз масъулиятлари тўғрисидаги тасаввурларини йўқотадилар. Баъзан бу ҳолат ҳаттоки англаб етишган бўлса ҳам, болага меҳр қўйган тарбиячиларни хавотирга солмайди, улар ўз вазифала-

рини фақат бир ёқлама тушунадилар- овқат яна овқат бериш ва яна бериш. Бироқ тарбиячининг жамиятга нисбатан масъулиятсизлиги охир-оқибат тарбияланувчининг ҳалокатига олиб келади, чунки ўзини амалга оширишга кам мослашган исътемољчини яратади, шундай қилиб у тўла ҳаётга тайёр бўлмайди.

Шундай қилиб, касбий тарбиячи шахс олдида ҳам ва жамият олдида ҳам жавобгар ҳисобланади. Бу мажбуриятларини бузганда, тарбиячи ижтимоий ҳаёт бузилиши ва шахснинг инқирозига сабаб бўлади.

Пистолици инсонийлик моҳияти ички йўналганлик ва фақат ҳаракат қилиш эмас, балки ҳаракат қилмаслик эркинлиги бўлмаганда нормал амалга оширилиши мумкин эмас деб уқтиради. Фалсафий нуқтаи-назардан бу тушунарли: ҳаракат ўз қарама-қаршилигидаги ҳолатда ўз ўлчамини топади. Социологияда эса маданият тушунчаси орқали ижтимоий ҳаракат ўлчамини акс эттиради. Шахс муносабати бир-бири билан боғлиқ бўлган босқичлар орқали ривожланади. Бола атрофидагилардан узоқлашишга эҳтиёж ҳис этадиган даврда ўз тарбияланувчисини чиндан яхши кўради. Лекин, бунини тарбиячилар баъзан тушуниб етмайди. Бундай ҳолатда кўпчилик тарбияни такомиллаштиришга ёрдам бермайди. Баъзида эса меҳрибон педагог ўз тарбияланувчилари билан, муносабатларга доимий тайёргарлиги билан, одатда фақат жисмоний эмас, балки англаб етилмаган интеллектуал, эмоционал тинчликка эҳтиёжи қониқтирилмаганлиги сабабли юзага келувчи норозилик ҳиссини келтириб чиқаради. Ўқитувчини ҳам, ўқувчини ҳам ўз ишидан кўнгли қолишидан сақлаш учун тарбияни бутун ҳаёти давомида фақат касбий вазифасига қаратилмаслиги керак. Балки тарбияланувчи билан педагог муносабатида тинчлик ва дам олиш зарур. Педагог педагогик меҳнат мазмунини аниқлашда бу муносабат жараёнида шаклланаётган шахс ва жамият, ижтимоийлаштириш ва ўзини тарбиялаш жараёни ўртасида низоларга йўл қўймаслик мақсадини қўювчи шахсдир, деган фикрдан келиб чиқдиқ. Педагогик фаолият ривожлана борган сари мана шу мақсадга эришишнинг кўплаб воситалари ишлаб чиқилган. Аста-секинлик билан улар жамланади, ягона касбий фаолият ичида иккита фаолият турини ташкил қилади:

1. Ривожлантирувчи фаолият;
2. Мувофиқлаштирувчи, тартибга келтирувчи, бир тизимга со-

лувчи фаолият. Чунки ривожлантирувчи фаолият, касбий-тарбиявий фаолият юқорида айтилган мақсадини бажаришга бевосита йўналтирилмаган. Бу тарбия муаммосини ўрганувчи кўплаб тадқиқотчилар тарбиялаш сўзининг «асл мазмунида» ўқитишга киритилмасликларига олиб келади. Бироқ, бундан бошқа нуқтаи-назар ҳам мавжуд. Бу нуқтаи назар ўқитишни, ривожлантирувчи фаолиятни тарбиялаш фаолиятининг бир қисми ва, ҳатто, ривожлантирувчи фаолиятнинг атрибути сифатида қарайди. Бола туғилганидан бошлаб қисман потенциал, қисман актуаллаштирилган шахс ҳисобланади. Туғилган болага нисбатан жамият маълум хусусиятдаги талаб ишлаб чиқади. Лекин жамият бола билан ўзаро муносабатга киришади. Жамиятда ушбу индивидга у катта бўлганида қўйиладиган талаблар, эҳтиёжлар мураккаб занжирини шахс ва жамият муносабатлари «диспетчери» – педагог эрдан чиқармаслиги керак. Тўғри педагог ўзаро муносабатларга шахсни тайёрлар экан, уни ривожлантирмаслиги ва тўшлаётган билимларини тизимлаштиришга ёрдам бермаслиги мумкин эмас. Фақат ривожлантириш – ўқитиш ёки уйғунлаштириш, инсонпарварликка мос, ижтимоий қоидаларга йўналтирилган касбий тарбия ортда қолиши ва бутун касбий фаолият муваффақиятсизликка учраши мумкин.

Тарбияни ўқитишдан алоҳида қараб, биз бу жараёни фақат қандай бўлмасин, мустақилликдан эмас, балки мавжуд субъектдан ҳам маҳрум этамиз. Қайси педагог тарбияланувчини ривожлантирмай, билимларини бойитмай, яъни уни ўқитмай дарс бериши, қоида, меъёр, сифат ҳақида тасаввур бериши мумкин.

Замонавий дунёда ўзини таълимсиз жамиятда тенг ҳуқуқли даъвогар деб ҳис этиши қийин. Шу билан бир вақтда илмлилик – бу англаб етиладиган «яширин (патент)» билимларига асосланган шахснинг ҳолати. Бироқ, ўқитишсиз жамиятда шахс ўзаро муносабатларини самарали йўлга қўйиш мумкин эмас, деган фикрни тўғри деб ҳисоблаб, биз уни аниқлаб олишимиз керак: « касбий педагогнинг фаолияти табиий бир қисми, элементи сифатида ўқитиш қандай бўлиши керак?» ривожланиши таълим, билимлар етказиш жараёни сифатида ўқитиш жамият билан алоқалар ўрнатиш жараёнига, ижтимоий қоидаларни ўзлаштириш ва ижтимоий- маънавий ишончларини шакллантириш жараёнига нисбатан қарама-қарши бўлмаслиги керак.

Ўқитиш – бу тарбиянинг муҳим бир қисми. Бундан икки минг йил аввалроқ, Платон тарбияловчи таълими тўғрисида фикр юритган. Ўқитишнинг чегарадан чиқиб кетган «тарбиявийлиги» кўпинча унинг ахборотлар етказиш имкониятларининг пасайишига, ортиқча насиҳатгўйликка, ғоявийликка олиб келади. Таълим тарбиядан ажралишдир, лекин тарбия доирасида ривожлантириш, билимлар, тасаввурлар, кўникмалар бериш вазифасини бажариши керак. Мана шу йўналишда муаммолар кўп.

6-§ Тарбия тизимида инновациялар

Мактабда инновациялар масаласи муҳокама этилганда, тарбия тизимларида инновациялар ташкил топиши тўғрисидаги масалага тўхталиб ўтмай бўлмайди. Лекин бунинг учун аввал, тарбиявий тизимнинг ички тушунчасини киритамиз. Шундан кейин тарбиявий тизимни фалсафий ва технологик жиҳатдан кўриб чиқишда инновациялар юзага келишини ўрганамиз.

Шундай қилиб, педагогикада «тарбия» категориясининг бир вақтда, бир неча тушунчалари мавжуд. Тарбияни ўрганаётган авлодга тарбияни энг муҳим ижтимоий тажрибаларини етказиш бўйича махсус ташкил этилган жараён сифатида тушуниш– энг кенг тарқалган тушунчалардан ҳисобланади(17: 87). Шундан келиб чиқиб, ҳар қандай тарбия жараёнининг асоси, ҳақиқатда, ўқитиш ҳисобланади, деган хулосага келиш тўғри бўлади. Ушбу ҳолатда тарбия жараёни дидактик воситалар орқали кўрила бошлайди. Тарбия тизимининг тушунчаси эса ўзининг автономлиги ва кўриб чиқиш ўзлига ҳослигини йўқотади 0020 ва дидактика ичига «тортиб киритилган» бўлиб қолади.

Тарбия жараёни ўзига ҳослигини «сақлаб қолиши» учун «Тарбия?, тарбия... тарбия!» монографияси муаллифлари В.А.Караковский, Новикова, Селиванова каби машҳур эстониялик педагог ва психолог О.Ё.Лаймете таклиф этган унинг бошқа тушунчасидан фойдаланадилар. Агарда тарбия жараёнини «Лаймете бўйича» қарайдиган бўлсак, унда тарбия тизими дидактикадан иборат бўлмай, балки бир томондан психолого-педагогик, бошқа томондан эса ижтимоий-педагогик тизимдан иборат бўлади.

Ўз навбатида тарбия тизими ўқувчиларга фақат дидактик сифатида эмас (ўқитувчилар, дарслар, дарсликлар, уй вазифалари орқали), балки ижтимоий омил сифатида болаларнинг атроф-муҳитга

жалб этилганлиги орқали, ота-оналар, ўқитувчилар ва болалар ўрта-сида юзага келадиган муносабатлар орқали; ҳар бир таълим муассасаларида ташкил топадиган маълум психологик муҳит орқали ҳам таъсир кўрсатади.

«Дидактик тизим» тушунчаси педагогикада анча қадимдан шаклланган. Мактабнинг дидактик тизими таълим мақсадлари, ўқиш мазмуни, уни ташкил этишнинг метод ва шакллари орқали ифодаланлади. Албатта, тарбиявий мақсадлар ўрганилаётган материал мазмуни, уни етказиш шакли ва методлари ҳамда шу кабиларни белгилаш орқали ҳам ўқитиш жараёнида амалга оширилади. Лекин тарбиянинг иккинчи тушунчаси мантиқда дидактик тизим –ўзи-тарбиявий тизимининг – дидактик тизимида иштирок этади, яъни унинг тизими ҳисобланади.

Таълим муассасининг тарбиявий вазифаси, биринчи навбатда, ўқувчиларда ўзини шу дунёда англаб етиш, бошқалар орасида ўз ўрнини топиш билан дунёга, маданиятга, атроф-муҳитга қадриятларни шакллантиришдан иборат. Лекин мана шу вазифани фақат ўқитиш жараёнида амалга ошириб бўлмайди: у индивидуал манфаатларни қондириш билан боғлиқ дам олиш доирасидаги ўйин, меҳнат, ижодий фаолият билан ҳам боғлиқ. Шундай қилиб, хусусан тарбия тизими инновацияларини ўрганиш имконияти пайдо бўлади. Уни яратиш ва ривожлантириш жараёнида ҳар гал қатор аниқ масалаларни ҳал этиш керак бўлади: юқорида номлари келтирилган муаллифлар уларнинг бештасини алоҳида қайд этадилар:

1. Болаларда дунёнинг яхлит ва илмий асосланган кўринишини шакллантириш;
2. Фуқарода ўзини англашни, ватани тақдири учун жавобгарликни шакллантириш;
3. Болаларни умуминсоний қадриятларга жалб этиш, улар орасида мана шу қадриятларга мос бўлган хулқни шакллантириш;
4. Ўсиб келаётган кедлажак авлодда, шахс хусусиятлари сифатида « ижодкорликни» шакллантириш;
5. Ўз-ўзини англашни шакллантириш, уни амалга оширишда болага ёрдам кўрсатиш.

Албатта, бу масалалар рўйхатини давом эттириш мумкин. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам мана шу вазифаларнинг ўзи юқорида санаб ўтилган тарбиялаш вазифаларининг «алоҳидалигини» кўрсатади.

Юқорида баён этилган дидактик қарашларнинг турли жиҳатларида инновациялар юзага келиши ва шаклланишининг имкониятларини чуқур муҳокама қилиш каби, ушбу масала тарбия тизимини фалсафий ва технологик жиҳатдан, кўриб чиқишда тарбиявий инновацияларни қўллаб таҳлил қиламиз.

Тарбия тизимини кўриб чиқишнинг фалсафий жиҳати тарбиянинг мазмун-мақсадларини асослашни, уни конкретлаштириш ва тарбиянинг керакли мазмуни билан алоқасини асослаб беришни назарда тутати. Биз юқорида таъкидлаганимиздек, бугунги кун қарашлари остида, тарбия тизимида икки ҳил турлича бўлган концептуал (кўп жиҳатдан қарама-қарши) ёндашишлар мавжуд.

Биринчи ёндашиш – тарбия. У ўзига хос мазмунга эга бўлиб (фалсафий-педагогик, ғоявий, психолого-педагогик, маънавий ва бошқа), бола шахсига ижтимоий белгиланган ва мақсадга мувофиқ таъсир кўрсатишга асосланади. Бундай тарбия маълум шакл (фронтал, гуруҳли, индивидуал) ва маълум методлар орқали амалга оширилади.

«Тарбия таъсир кўрсатиш сифатида» мана шу парадигмаси орқали педагог барча чоралар билан самарали тарбиявий таъсир кўрсатишга эришиши керак. У (педагог) ўзи ихтиёрсиз, болалар ва оналар иштирокисиз мана шу тизимда асосий субъект бўлиб қолади, чунки болалар ва «олиб борувчилар» ролида иштирок этадилар. Ва, албатта, тарбияда тенг ҳуқуқли шерик ҳисобланмайдилар. Бу ерда бола «тарбия предмети» сифатида иштирок этади ва боланинг фаоллиги сифатида субъективлик тўғрисидаги мурожаат ҳаргал «кераклигини фаол ўзлаштириш» ёки адаптив фаоллик деб аталувчи хусусиятга эга бўлади.

Бу ёндашиш биз илгари келтириб чиқарган ижтимоийлаштириш категорияси билан тўғридан-тўғри боғлиқ. Бунда биз тарихий ишлаб чиқилган ижтимоий қоидаларни, қадриятлар, муносабатлар, маънавий ва моддий маданият билан муносабат усулларини, инсон томонидан ўзлаштирилиши жараёнини тушунамиз. Умумий қабул қилинган тип асосида айтадиган бўлсак болани тарбиялаш (мана шу тушунтирилишда) -уни катталар дунёсига олиб кириш, уни умумий қонунлар бўйича «бирга каби» яшашга ўргатиш демакдир.

Шундай қилиб, ижтимоийлаштириш инсоннинг «адаптик фаоллик» қобилиятига эга бўлишини кўзда тутати ва мақсадга мувофиқ жараёнлар (ўқитиш ва тарбиялаш), мактабгача, мактаб, махсус касб-

ҳунар муассасаларида ҳамда тасодифий омиллар (оила, оммавий ахборот воситалари, санъат билан мулоқат қилиш) таъсири остида амалга оширилади.

Таъсир кўрсатишнинг бу тарбия тизими (ёки ижтимоийлаштириш) инсонпарварликка зид баҳоланиши мумкин эмас. Чунки у, албатта, обру воситалар билан амалга оширилиши шарт эмас. Унда ўқитувчи ва болалар ўртасида инсонпарварлик муносабатлари мавжуд бўлиши, гуманитар қадриятлар тарғиб қилиниши, гуруҳли ва индивидуал ижодкорлик элементлари татбиқ қилиниши мумкин.

Бундан ташқари, таъсир кўрсатишнинг ушбу тарбия тизимининг ўзи тарбия жараёнига демократик қадриятлар ва қоидалар киритиши керак (атроф-ҳаётдаги ўзгаришлар ортидан): ҳаётни ташкил этишнинг демократик усуллариини ўзлаштириш (болалар ҳамжамиятидан бошлаб), бошқаларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўзлаштиришга амал қилиш. Лекин, тарбия билан боғлиқ бу ёндашиш муҳит билан боғлиқ бўлиб чиқмоқда. Чунки боланинг ҳулқи ва ҳаёти бу ҳолатда тўлалигича ташқи кучлар билан белгиланади ва унда бу танловни амалга ошириш имконияти қолмайди. Етказиш керак бўлган қандайдир тарбиявий мазмун мана шу тарбиявий стандартдан келиб чиқувчи ижтимоий- педагогик –назарий- бу нарсаларнинг барчаси боланинг ички «соҳлайман» истагига, ташқи «керак» талабига йўналтирилган методларни талаб этади. Шунинг учун ушбу тарбиявий тизим қандайдир жазо ва мажбурлашларсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Тарбиядан бошқа ёндашиш инсонпарварлик тарбиявий тизими яратиш билан боғлиқ. Бу ёндашиш биринчи навбатда, биз юқорида батафсил кўриб чиққан индивидуаллаштириш жараёни билан мос келади (лекин уни бола ижтимоийлаштириш масалаларини иложи борица яхши ўзлаштириб олиши мақсади билан боғлиқ ёндашиш билан чалкаштириш керак эмас). Яна бир бор эслатиб ўтамиз, индивидуаллаштириш - бизнинг тушунишимизча, болада мавжуд ёки ўзининг индивидуал тажрибасида эгаллаган ягона, алоҳида ва ўзига хослигини таъминлаб туриш ва ривожлантириш бўйича катталарнинг ҳамда боланинг ўз фаолиятларидир.

Индивидуаллаштириш, биринчидан, бирламчи асосий эҳтиёжларини индивидуал йўналтирилган ёрдам кўрсатишни кўзда тутди. Табиийки, бусиз «ўзлигини» ҳис этиш мумкин эмас. Иккинчи-

дан, айнан мана шу индивид учун ҳос бўлган табиат берган (мерос бўлиб ўтган), жисмоний, интеллектуал, эмоционал қобилиятлар имкониятларини максимал, эркин амалга ошириш учун шароит яратишни кўзда тутди. Ва, ниҳоят, учинчи индивидуаллаштиришнинг белгиси, асосий хислати – бу автоном маънавий ўзини қуришда, ўзини ижодий гавдалантиришда, «мослашувчан бўлмаган фаоллик», ҳаётда ўз йўлини танлашдаги қобилиятини ривожлантиришда инсонга ёрдам кўрсатишдир.

Шундай қилиб, шахсни индивидуаллаштириш унинг «ўзлигини» ривожлантириш, кенг маънода инсонпарварликнинг тарбиявий тизимини ташкил этади. Тарбияда бундай ёндашишнинг мақсади болаларга, уларнинг «субъектив мавжудликларини» ташкил этишда ёрдам кўрсатиш ҳисобланади. Бунинг учун ушбу тарбиявий тизимда, инсонга ўзини англаш ва ўзини амалга оширишда ёрдам берувчи махсус воситалар ишлаб чиқилади. Инсонпарварлик тарбиявий тизимининг субъекти энди фақат педагог эмас, балки болаларнинг ўзлари ҳам ҳисобланади (бола асосан, тарбия объекти ҳисобланган таъсир кўрсатиш тарбиявий тизимидан, унинг асосий фарқи ҳам мана шундан иборат). Ушбу парадигмада педагоглар ҳам, болалар ҳам мактаб олдида турган мақсадларини биргаликда аниқлаштирадilar, уларни амалий вазифалар даражасига кўтарадilar ва ҳамкорликдаги фаолиятда амалга оширадilar. Мактабнинг инсонпарварлик тарбиявий тизими самаралилигини муҳим шарти болалар ва катталарни умумий жамоага бирлаштириш ҳисобланади (лекин ўз вазифалари бўйича турлича бўлса ҳам болалар, педагоглар, ота-оналар). Болалар ва катталарнинг ўзаро муносабатлари маълум муносабатларни юзага келтиради, улар биринчи навбатда тизимнинг тарбиявий имкониятларини белгилайди.

Муносабатлар педагогларнинг алоҳида ғамхўрлиги бўлиб қолади. Ҳар қандай инсонпарварликнинг тарбиявий тизими – аниқ тизим ҳисобланади. Унинг ташкил топиши, фаолияти ва ривожланишида муҳит фақат ташқи таъсир кўрсатувчи омил сифатида эмас, балки ушбу тизимнинг ўзининг таркибий қисмида ҳам катта роль ўйнайди.

Тарбиявий тизимларнинг икки турини таққослаш, таҳлил қилиш якунида таъсир кўрсатишнинг таълим тизими ва инсонпарварликнинг тарбия тизими, ўзининг предмети мазмунида ҳам фарқ қили-

шини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиздир.

Биринчиси, биринчи навбатда, дунёнинг ижтимоий кўринишини ўрганади. Иккинчи тизим, ўзини-ўзи ўрганиш усулини ўрганади. Маълум ижтимоий қоидаларни, қадриятларни, муносабатларни етказиб таъсир кўрсатиш тарбия тизими, болаларда ўзини англашга қобилиятни ривожлантириш масаласини ўз олдига мақсад қилиб қўймайди – бу унинг предмети ҳисобланмайди.

Инсонпарварлик тарбиявий тизими – бу бошқа гап. Инсон танлаб олиш субъекти сифатида иштирок этар экан, у бу танловни ўзига нисбатан амалга ошириши кўзда тутилади, демак ўзини англаш жараёнисиз, бу тизимни амалга ошириш мумкин эмас. Шунинг учун турли инсонпарварлик тарбиявий тизимлар ҳозирги кунда айнан мана шу йўналишда ривожланмоқда. Инновация (англаган ҳолда, умуман янгиликни киритиш сифатида) ипчи (амалий) тушунчасини эслаб, аниқ мисолда тарбия тизимини фалсафий жиҳатдан қарашда, инновация қандай шакллантиришини кўриб чиқамиз.

Тақдим этилган ёндашишларнинг ҳар бирида, инновация ёндашишлардан бирини аниқлаштириш ҳисобланса ҳам, одатда қандайдир янги ғоя билан боғлиқ бўлади. Масалан, тарбияда инсонпарварлик парадигмасини муҳокама қилиб О.С.Газман тарбия мақсадини биринчи навбатда ўзини ривожлантириш ва педагогик ёрдам кўрсатиш ғояси билан боғлайди. Кўпчилик ҳозирги замон муаллифлари инсонпарварлик парадигмасини ўрганишларида, шахс ривожланишига амал қилиб, ўзини ривожлантиришга (ёки ўзининг «ўзлигини» ривожлантиришга) турли томонлардан ёндашадилар. Баъзи муаллифлар ушбу сўзнинг кенг маъносидан келиб чиқадилар, яъни ўзини умумийликка етказиш, барча одамлар учун ҳосликлар, ҳаммасига мос келиш, яъни у ёки бу ижтимоий-ғоявий талаблар контекстидан четга чиқадилар, умуминсонийликни, ўзини ривожлантиришдаги аҳамиятини таъкидлайдилар.

Муаллифларнинг иккинчи гуруҳи эса инсон ўзининг индивидуаллигини, алоҳидалигини, ўзининг «ўзлигини» ривожлантиради (бу кўпинча умуминсонийликни намоён этишининг индивидуал ифодаланган усулларини ўз ичига олади) деб биладилар.

О.С.Газман «эркинлик педагогикаси: бу инсонпарварлик тараққиётидаги йўл» номли асарида «ўзини ривожлантириш» терминидан, юқорида айтилган икки мазмунни бирлаштириш ва ўзини ри-

вожлантиришни фақат ягона субъектда тақдим этилиши мумкин бўлган янги сифатни ташкил этиш учун инсоннинг ўзида санъатни (маданиятлилигини) ва, табиийки, тўплаш, бирлаштириш жараёни сифатида тасаввур этишни таклиф этади. Фақат ижтимоий ва биологик эмас, балки эркин (экзистенциал) мавжудот сифатида ўсиб бораётган инсон тўғрисидаги тасаввур маданийлиги ва табиийлиги тамойилларининг тўлдирилишини талаб этади.

Шундай қилиб, педагогик ёрдам иши эркинлик, ижодкорлик, катталар ва бола ўртасида ҳақиқий демократия ва инсонпарварликда юзага келадиган тарбия маданиятига киради. Тарбия мақсадини педагогик ёрдам сифатида, тарбия тизимининг фалсафий жиҳатидан қаралганда шу мақсадга мос янги тарбия технологиясини ишлаб чиқишга олиб келади.

Тарбия технологияси деганда биз тарбиянинг маълум мақсадга эришишга қаратилган махсус педагогик услублар тизимини тушунамиз. Ҳар қандай тарбия методикаси тарбия технологияларидан ташкил топади. Масалан, жамоани режалаштириш, ўсмирлар билан алоқа ўрнатиш, педагогик диагностика технологияси ва бошқалар.

Агар технология бу тарбия методикасининг яқунланган қисми бўлса (унинг бирлиги), услуб эса ўз навбатида бу умумий ёки шахсий педагогик маданиятда қайд этилган тарбия технологиясига нисбатан яқунланган элементдир. Агарда услуб бирор бир тарбия масаласи билан барқарор боғлиқ бўлса, у оддий тарбиявий технология бўлиб қолади. Масалан, синфни микрогуруҳларга бўлиш (қизиқиши бўйича, қуръа ташлаш бўйича, етакчилари бўйича): ҳамкорликдаги фаолиятда ўйин ролларини яратиш усуллари; гуруҳни муҳокамада сўзга чиқиш тартиби ва бошқалар. Буларнинг барчаси тарбиячиларнинг аниқ услубларига мисолдир. Лекин улардан ҳеч бири, қандайдир аниқ тарбиявий масала билан тўғридан-тўғри боғлиқ эмас, шунинг учун мана шу услубларни турли хил технологияларга киритиш мумкин.

Микрогуруҳларга ажратиш услубини жамоа бўлиб мақсадни белгилашда ҳам, ҳамкорликда режалаштириш ва умумий ишларни бажариш технологиясида ҳам, гуруҳли таҳлилни ташкил қилиш усули сифатида ҳам ва мулоқот рейтингда машқлар ўтказиш услуби сифатида ҳам қўллаш мумкин. Шунга мос равишда ишлаб чиқиладиган педагогик ёрдам технологиялари ҳам илгари маълум

бўлган услублар йўналишидан иборат бўлиши, лекин маълум тартибда тузилган уларнинг кетма-кетликлари янги тарбия вазифаларига жавоб бера бошлаши мумкин. Педагогик ёрдам технологияси – бу ўсиб бораётган одамнинг болқалардан ўзининг фарқини англаб етишига ёрдам берувчи, ўз кучини жисмоний, интеллектуал, маънавий, ижодий воситалардан фойдаланиш қаратилган тизимдир.

Таълим олишда мустақил ва муваффақиятли илгари бориши шахсий ҳаёт йўли ва ҳаёт мазмунини танлаш учун зарурдир.

Ушбу технологияни амалга ошириш ўқувчининг «мен ким бўламан?», «қандай бўлишим керак?» деган саволидан бошланади. Педагог билан биргаликда мана шу саволларни муҳокама қилиш, яна бошқа бир мустақил саволни ҳам келтириб чиқаради, яъни «Қандай яшаш керак?». Махсус ташкил этилган маслаҳатлар орқали айнан мана шу ўқувчига ҳос бўлган индивидуал ҳаёт тарзи аста-секин тузилади, интеллектуал, эмоционал, жисмоний юкламаларнинг қулай режими танланади.

Ўқувчи педагог ёрдамида ютуқлар ва бахтсизликларга бардош беришнинг ўзи учун қулай усулини топади, меҳнат фаолиятининг мос турини аниқлайди, бўш вақтининг узлуксиз иш шакллари, одамлар билан муносабатлар хусусиятларини белгилайди.

«Педагогик ёрдам» тушунчасининг семантик маъноси биринчи навбатда фақатгина бирор нарсага эга бўлган, лекин у етарли даражада бўлмаган одамгагина ёрдам кўрсатиш ва қўллаб-қувватлаш мумкинлигидан иборат. Шунинг учун боланинг ўзида бирор нарсани билиш истаги пайдо бўлса ва бу йўлда унинг олдида қийинчиликлар вужудга келса, педагогик ёрдам ҳаракатга келади.

Шундай қилиб, педагогик ёрдам технологияси, биринчи навбатда, вазиятга жавоб қайтаришдан иборат бўлади. Ўз навбатида бу технология турли услублардан иборат. Улардан бири – баҳолаш-алгоритмик услуб ҳисобланади.

Бола фаолиятини тузатиш ва баҳолаш муносабати: «яхши-ёмон», «тўғри-нотўғри», «мумкин-мумкин эмас» кабилар маълум ёш босқичида белгилар хулқи доирасини белгилайди. Бу услуб ўқитувчи обрўси ҳали жуда кучли бўлмаган кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар учун анча самарали бўлади.

Педагогик ёрдам технологиясини жорий этиш учун бир услуб ижтимоий кўникмалар курсини амалга ошириш зарур. Ушбу курс

этик маданият, ижтимоий муносабатлар, шаҳарлараро муносабатлар, қарор қабул қилиш, ўзини англаш каби фанлардан иборат бўлиши мумкин. Уларни академик соатларда эмас, балки лаборатория-амалий машғулотлар ёки ўзини намоён этиш ва ўзаро алоқалар ҳамда ҳамкорлик тажрибаси учун жамоани ижодкорлик бўйича машғулотлар кўринишида ташкил этиш зарур.

Педагогик ёрдамни амалга оширишдан кейинги услуб- болалар жамоасини яратиш ва ўзини бошқаришда педагогнинг ёрдами ҳисобланади.

Шу ерда биз маълум бўлган эски оппозицияга қайтамыз: жамоа ва шахс. Лекин ушбу ҳолатда биз болалар жамоасини ташкил этишни ўз мақсадимиз сифатида эмас, балки ҳар бир ўқувчининг ижтимоий, ижодий ўзини амалга ошириши шарти сифатида қараймиз.

Ўзини бошқариш бўйруқ бўйича юзага келмайди, балки болалар ва ўсмирлар қизиқишлари ҳамда мактаб фуқароси ҳуқуқлари ҳам ўз манфаатларини ўзаро ҳимоя қилишлари эҳтиёжларидан келиб чиқади. Ушбу ўзини бошқариш (айнан мана шу ерда педагогнинг ёрдами керак) мактаб доирасида болалар қизиқишларини бирлаштирувчи бўлганида ва мактабнинг ўзи фуқаролик жамияти сифатида қурилганда пайдо бўлади.

Агарда дискотека ўтказиш, саёҳатга бориш ёки қандайдир танловлар ўтказиш учун ўсмирлар бирлаштиришни хоҳласалар, мана шу вазиятда ўзини бошқариш локал тажрибаси пайдо бўлади. Катталар эса бу вазиятда ёрдамчи бўлиб қолишлари мумкин. Ўзини бошқаришда қоидалар ишлабчиқариш мажбурий элемент ҳисобланади. Болаларнинг ўзлари яратадиган қоидалар, қонунлар, ҳуқуқ қоидаларининг муҳим аҳамиятга эгалиги педагогикада анча олдин аниқланган.

Болаларнинг ўзлари яратган қоидаларни бирлаштиради. Мактаб ҳаёти муаммоларини янада демократик ҳал этишга имкон беради. Лекин асосийси, бундай қоидалар эркинлик ва масъулиятлилиқ доирасини белгилаб беради. Ушбу ҳолатни интизомлилиқни ривожлантиришнинг кучли воситаси сифатида тушуниб, кўпчилиқ мактаблар ўзларининг қонунларини, ўртоқлик Низомларини, виждон кодексларини яратмоқдалар. Лекин ушбу услубда ҳам маълум хавфли томонлари мавжуд. Педагог, баъзи болалар бошқалар устидан назоратчи бўлиб қолмаслиқларини кузатиб бориш зарур. Бундай

ҳолатда болалар жамоасида адоват ҳам юзага келиши ва болалар қонунни бажарувчилар ва уларга қарши кузатувчиларга ажралиб қолишлари мумкин. Шундай қилиб, юқорида тасвирланган услублар (уларнинг рўйхати албатта, давом эттирилиши мумкин) тўплами янги мақсад- педагог ёрдам учун технологияни белгилаб беради. Ва мана шу мазмунда инновацион технологиядан иборат бўлади.

Умуман олганда, ҳар қандай тарбия тизими янгиланиши инновациялар ҳисобига амалга оширилади. Бу эса икки- революцион ва эволюцион йўл билан содир бўлиши мумкин.

Инқилобий йўл одатда мактаб ҳаётида, жамият ҳаётида вужудга келадиган фавқуллоддаги вазиятлар билан келиб чиқади. Иккинчи йўл- тарбия тизимининг самарали педагогик бошқариш билан мумкин бўлади, чунки янгиланиш механизмлари тизимнинг ўзида мавжуддир.

Тизимнинг ҳолати ва фаолияти тўғрисида яхши етказилиб туриладиган объектив ахборотлар, педагоглар ва ўқувчилар жамоасининг доимий, ижодий изланишига йўналган ишлари таълим тизими янгиланишини режали ва бошқариладиган қилади. Инновацион мактаб ташкил топиши дидактик жиҳатини таҳлил қилиш қуйидаги хулосаларга келишга имкон беради:

1. Инновацион мактаб ташкил топиши жараёнини дидактик кўриб чиқиш турлича уч жиҳатлар орқали амалга оширилади;

а) Фалсафий-методологик (ўқитиш мақсадлари) жиҳат;

б) Назарий (ўқитиш мазмуни, ўқитиш жараёни тузилиши ва қонуниятлари) жиҳат;

в) Технологик (ўқитиш жараёни қоидалар тамойили) жиҳат.

2. Дидактик қарашнинг фалсафий-методологик жиҳати қуйидагидан иборат. У ёки бу ижтимоий буюртманинг мазмунидан қатъи назар, мақсадларни аниқлаштириш жараёни ҳар доим маълум педагогик стратегияни танлаш билан берилиши керак. Ижтимоий буюртмадан ўқитиш жараёнини ташкил этиш аниқ мақсадларига ўтиш жараёнида ҳақиқатда иштирок этувчилар шундай танловни амалга оширишга мажбурлар: олим-дидактиклар, мактаб маъмурияти, биринчи навбатда эса, янги таълим моделларини ишлаб чиқувчи инновацион мактаблар ўқитувчилари.

Турли педагогик стратегиялардан танлаб олишнинг тўртта йўналиши мавжуд:

1. бугун таълим соҳаси яхлит энг юксак вазифалари;
2. ўқитиш ва ривожлантириш жараёнлари нисбати;
3. таълим мазмуни концепцияси маълум турига йўналганлиги;
4. инсон маданияти тузилиши тўғрисидаги тасаввур.

Ушбу маълум педагогик стратегияни танлаш илмий объектив вазифалар билан ҳал этилиши мумкин эмас. У ҳар бир аниқ инновацион гуруҳнинг умумий дунёқараши билан, методологик, фалсафий, антропологик қарашлари билан боғлиқ.

3. Дидактик қараш фалсафий – методологик жиҳатида мактабнинг инновационлиги ғоясининг ўзи умуман янгилигидан ташқари, мактабда мақсадни шакллантириш жараёни мавжудлиги қайд этилганлигидан ҳам иборат бўлиши мумкин. Мақсадни шакллантириш инновацион мактабнинг мавжудлигига сабаб бўлади ва ўз навбатида ўқитишнинг ўзи у сабабли бўлади.

4. Инновацион мактабнинг ташкил топиши дидактик қараш (ўқитиш мазмуни, ўқитиш жараёни тузилиши ва қонуниятлари) назорат жиҳатлари қуйидагилардан иборат. Замонавий таълим вазиятлари шароитларида, деярли ҳар бир мактабда вариант қисмини аниқлаш ҳисобига бошлаш, кейинчалик эса инвариант асосини аниқлаштириб шахсий педагогик стратегияни ишлабчиқиш. Яъни замонавий, асосий ўқув режаси фақатгина турли инновациялар юзга келишига ёрдам берувчи омил сифатида эмас, балки ҳақиқий рағбатлантирувчи омил сифатида ҳам амал қила бошлайди.

5. Ўқитиш назарияси (ўқитиш жараёни тузилиши ва қонуниятлари), ўқитиш мазмунидан фарқли равишда инновациялар юзга келиши учун имконият ҳисобланмайди. Лекин инновацион мактаб ташкил топишини дидактик қарашда технологик жиҳатида юзга келадиган инновациялар учун чекловчи ролида иштирок этиши мумкин.

Инновацион мактаб ташкил топишини дидактик қарашдаги технологик жиҳати қуйидагилардан иборат:

Ўқитиш мазмуни ва технологиясида ўзаро боғлиқлик мавжуд. Ўқитиш мазмунидаги ўзгариш (мисол учун ўқувчи фикрларини ташкил этувчи схемалар киритиш) дарҳол мана шу мазмунни етказиб беришга қодир янги педагогик технологияни ишлабчиқишни талаб қилади. Ва аксинча, маълум технологиялар ўқитиш мазмуни ҳажмининг ўзига ҳос чегараловчиларини илгари суради, масалан, да-

вомийлиги ва қамраб олиш кенглиги. Аниқ педагогик технологиялар кўринишида берилган ҳар қандай инновациялар дидактик қараш технологик жиҳатида, бир томондан, ўқитиш назарияси ва мавжуд мақсадлар билан чекланган, иккинчи томондан, ушбу инновацион технология «мос» келадиган ёндашиш хусусияти билан (техноизланиш) чекланган. Инновацион мактаб ташкил топишни дидактик қараш турли жиҳатларига ўхшаш тарбиявий тизим ташкил топишни фалсафий ва технологик жиҳатларида қараладиган инновацияларни ўрганиш ҳам мавжуд.

Синфдан ташқари оммавий иш формалари педагогик жамоа орқали ҳар бир болага таъсир кўрсатишга имкон беради. Улар болаларда бошқаларни тушуниш, жамоада бир-бирига таъсир кўрсатиш, тенгдошлари ва катталар билан ҳамкорлик қилиш малакаларининг ривожланишига ёрдам беради.

Синфдан ташқари ишнинг анна шу оммавий шаклларини иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин. Бу гуруҳлар болалар фаолиятининг ҳарактери билан фарқ қилади.

Биринчи гуруҳ – фронтал шакллар. Болаларнинг фаолияти «ёнимда», «ёнида» принципи бўйича ташкил этилади, яъни улар бир бирлари билан ўзаро таъсирда бўлмайдилар, ҳар бир бола айнан бир ҳил ишни мустақил равишда бажаради. Педагог ҳар бир болага бир йўла таъсир кўрсатади. Чекланган болалар билангина тескари алоқа ўрнатилади. Синфнинг ҳаммаси билан ўтказиладиган тарбиявий машғулотларнинг кўпчилиги «ёнида» принципи бўйича ташкил этилган.

Болаларнинг синфдан ташқари фаолиятини ташкил этиш шаклларининг иккинчи гуруҳи «бирга», «биргаликда» принципи билан характерланади. Умумий мақсадга эришиш учун ҳар бир иштирокчи ўз ролини бажаради ва умумий натижага ўз ҳиссасини қўшади. Ҳамманинг хатти-ҳаракатлари муваффақияти ҳар бир иштирокчининг ҳаракатига боғлиқ. Ишни бундай ташкил этилиши жараёнида болалар бир бирлари билан яқин ҳамкорликда иш кўришга мажбур бўладилар. Бундай фаолият жамоа фаолият номини олган, тарбиявий иш эса – жамоа тарбиявий ишлар деб номланади. Педагог ҳар бир болага алоҳида таъсир кўрсатмайди, балки болалар ўртасидаги ўзаро алоқага таъсир этади, бу эса педагог билан ўқувчилар ўртасидаги тескари алоқанинг яхшиланишига ёрдам беради. Болалар-

нинг жуфт-жуфт, кичик гуруҳларда, синфдаги фаолияти «биргаликда» принципи бўйича ташкил этилиши мумкин.

Ҳар бир йўналишнинг ўз афзалликлари ва камчиликлари бор. Жумладан, биринчи гуруҳ педагог учун ташкил этишда оддийлиги билан фарқ қилади, лекин жамоа ўзаро таъсир малакаларини камроқ шакллантиради. Иккинчи гуруҳ болаларда ҳамкорлик, бир-бирига ёрдам бериш, масъулиятни ўз зиммасига олиш малакаларини ривожлантириш учун тенги йуқ. Бироқ кичик ёшдаги ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига кўра (улар бошқа кишида тенг ҳуқуқли инсонни курулмайдилар, келишиб олишни, бирга бўлишни билмайдилар) жамоа шаклларни ташкил этиш педагогдан кўп вақт ва муайян ташкилотчилик малакаларини талаб этади. Унинг педагог учун мураккаблиги ҳам ана шунда.

Иккала йўналиш ўзаро боғланган ва бир-бирини тўлдиради, шу сабабли қуйида биз ҳар бир ёндашув имкониятларини аниқ бир форма (шакл) мисолида қараб чиқамиз.

Жамоа ижодий иш технологияси демократик мактаб шароитида айниқса актуалдир, чунки у гуманистик негизга - ўқувчиларнинг кичик гуруҳлардаги ўзаро ҳамкорлиги асосига қурилган. У тўртта асосий босқични ўз ичига олади.

Биринчи босқичда болалар олдига умумий мақсад қуйилади. Бу мақсадга эришиш учун улар гуруҳларга (3 дан 7-9 кишигача) бўлинади. Ҳар бир гуруҳ ўз вариантини, бу мақсадга эришиш лойиҳасини таклиф этади. Бу босқичда фаолиятнинг умумий мақсади асосида болаларнинг бирлашуви рўй беради ва ҳар бир болада бу фаолиятни асослаш учун шароитлар яратилади.

Иккинчи босқичда таклиф қилинган барча вариантларни муҳокама қилиш давомида битта вариант танланади ёки йиғма вариант яратилади. Шундан сўнг ҳар бир гуруҳ вакилларида иш кенгаши сайланади. Бу жамоа бошқарув органи бўлиб, ишнинг барча иштирокчилари ўртасида вазифаларни, бажарадиган ишларни тақсимлайди. Болалар бошқаларнинг нуқтаи назарини тушуниш, келишиб олишга ўрганадилар.

Учинчи босқичда иш кенгаши тайёргарлик ишларини амалга оширади, гуруҳлар ўртасида топшириқларни тақсимлайди, зарур ёрдам кўрсатиш мақсадида уларнинг иштини текшириб боради. Ҳар бир гуруҳ умумий лойиҳани амалга оширишга ўз ҳиссасини қўшади.

Бунда бошқаларнинг муваффақияти бир гуруҳнинг ишига боғлиқ бўлади. Шунинг учун гуруҳларнинг иши улар ўртасидаги рақобатга эмас, балки ҳамкорлик асосига қурилади. Бу босқичда болалар жамоа бўлиб фаолият юритиш тажрибасини эгаллайдилар, бир - бирини тушуниш, бир - бирига раҳматлик қилиш, ёрдам кўрсатишга ўрганадилар, турли хил амалий кўникма ва малакалар ҳосил қилдилар, ўз қобилиятларини ривожлантирадилар ёки кашф этадилар.

Тўртинчи босқичда ўтказилган иш муваффақият ва камчиликлар нуқтаи назаридан муҳокама қилинади. Ҳар бир гуруҳ ўзининг хатти - ҳаракатини таҳлил қилади, келгуси ишга доир таклифлар айтади. Мазкур босқич болаларда ўзининг ва бошқаларнинг ишларини таҳлил қилиш, уларга ўзгаришлар киритиш малакалари шаклланишига ёрдам беради. Болаларда шунингдек объектив равишда ўзига-ўзи баҳо бериш хисси ривожланади, чунки бундай муҳокамаларда ҳеч қачон болаларнинг шахсий фазилатларига дахлдор гаплар айтилмайди.

Жамоа ижодий ишлар (КИИ) болаларга ҳар томонлама ижобий таъсир кўрсатади, уларнинг шахсий тажрибасини бойитади, муомала доирасини кенгайтиради. КИИ технологиясини мунтазам равишда қўллашда ҳар бир бола турли гуруҳларда иштирок этиш ва турли ролларни (ташкilotчи ва ижрочи ролини) бажариш имкониятига эга бўлади.

Жамоа ижодий ишлар билан «Жамоа ижодий ишлар энциклопедияси» китобида тўлароқ танишиш мумкин.

КИИ технологияси билан синфдан ташқари тарбиявий ишларни ташкил этиш технологияси ўртасида баъзи бир ўхшашликлар бор: унда ҳам, бунда ҳам моделлаштириш, ишларни амалий равишда бажариш ва таҳлил қилиш мавжуд. Шу сабабли, агар педагог ўзини тарбиявий ишларни мазкур алгоритм асосида ташкил этишга ўргатса, педагогга болаларни КИИ жалб этиши осон бўлади.

Умумсинф тарбиявий машғулотни тайёрлаш. Фараз қилайлик, алгоритмик мувофиқ болалар жамоаини ўрганиш босқичи тугалланган ва педагог машғулотнинг мана шу шаклини танлаган. Биринчи навбатда машғулотнинг мазмуни белгиланади, унга мувофиқ мазкур синф актуал бўлган машғулот мавзуси танланади ва машғулот ғояси ифодаланади.

Педагог ўзидан фикран шундай деб сўраши керак:

“Мазкур мавзунни очиб бориш орқали болаларга тарбиявий таъсир кўрсатиш натижасида нимага эга бўлишни истайман?” Умумсинф тарбиявий машғулотнинг мазмуни ривожлантириш, тўғрилаш, шакллантириш вазифаларини акс эттириши керак. Таълим бериш вазифаси умумий вазифалардан бири сифатида намоён бўлиши мумкин. Бошқа сўз билан айтганда « .. ҳақидаги маълумотларни баён қилиш» тарбиявий машғулотнинг мақсади бўлиши мумкин эмас (вазифалардан бири бўлиши мумкин). Педагог синфдан ташқари машғулотнинг мақсади ҳамда вазифаларини қанчалик аниқ ифодаласа, унинг исталган натижалар ҳақидаги тасавури ҳам аниқ бўлади. Фақат шундан кейингина машғулотнинг мазмунини, методларини, воситаларини танлашга киришиш мумкин. Машғулотнинг мавзуси, мазмунига алоҳида аҳамият бериб, унинг мақсадини ифодалашга нормал ёндашадиган ёки уни умуман эътибордан четда қолдирадиган педагоглар непрофессионал иш кўрадилар. Бундай ҳолда тарбиявий ишнинг мақсадга йўналтирилганлиги ва системалилиги йўқолади.

Машғулот моделини тайёрлаш натижалари умумсинф тарбиявий машғулоти конспектида акс эттирилади. У қуйидаги тузилишда бўлади:

1. Машғулотнинг номи.
2. Мақсади, вазифалари.
3. Жиҳозланиши.
4. Ўтказиш шакли
5. Бориши.

Машғулотнинг номида синфдан ташқари машғулотнинг мавзуси акс эттирилади. У фақат акс эттириб қолмай, шакл бўйича лўнда қилиб ифодаланган, жозибали бўлиши лозим.

Мақсад, вазифалар жуда аниқ бўлиб, мазкур мазмунни акс этиши керак. Улар универсал ҳарактерда бўлмаслиги лозим. Масалан, «Жонажон шаҳрига муҳаббат ўйғотиш» вазифаси ўрнига «шаҳар тарихига қизиқишни ошириш», «болаларда шаҳар юбилейига тайёргарлик ишларига ўз ҳиссасини кўпиш истагини уйғотиш», «болаларда ўтмишда шаҳарнинг машҳур кишиларига нисбатан ҳурмат ҳисси шаклланишига ёрдам бериш» каби вазифаларни қуйиш яхши бўлади.

Синфдан ташқари машғулотнинг жиҳозланишига турли воситалар: қўлланмалар, ўйинчоқлар, видеофильмлар, дианозитивлар,

адабиётлар ва бошқалар киради. Адабий мавбанинг номинигина эмас, балки унинг муаллифи, нашр этилган жойи ва йили кўрсатилиши керак.

Синф машғулоти экскурсия, викторина, конкурс, спектакл ва ҳоказо шаклда ўтказилиши мумкин. Бундай ҳолда машғулоти режасида уни ўтказиш шакли «Математик викторина», «Фантазиячилар конкурси», «Ҳайвонот боғига экскурсия» номи билан бирлаштирилади. Агар синф машғулоти ўзида биронта ўтказиш шакллари бирлаштирсан, унга болаларни жойлаштириш усули кўрсатилади: айлана, командалар ва ҳоказо.

Машғулоти боригида унинг мазмуни, тарбия методлари тавсиф этилади ва педагогнинг машғулоти биринчи шахс номидан батафсил, изчиллик билан баён қилинишдан иборат бўлиши мумкин ёки (педагогнинг шахсига қараб) асосий мазмуни карточкаларда фойдаланган тезисли пландан ташкил топиши мумкин.

Машғулоти боригида моделлаштиришда унинг давомийлиги ва структурасини ҳисобга олиш зарур. Синф тарбиявий машғулоти олти ёшлилар учун 15-20 минутдан, ўн - ўн бир ёшлилар учун 1-2 соатгача давом этиши мумкин.

Мазмуни ва методлари бўйича хилма-хил бўлган синф машғулоти самарали ўтказиш мақсадида унинг асосий тўрт босқичдан иборат бўлишига амал қилиш маъқул.

1. Ташкилий момент (0,5 - 3 мин).

Педагогик мақсад: болаларни ўқув фаолиятдан фаолиятнинг бошқа турига кўчириш, ана шу фаолият турига қизиқиш, ижобий ҳис-туйғулар уйғотиш.

Типик хатолар: дарснинг бошланишини айнан такрорлаш, унинг вақт жиҳатидан узоқ давом этиши.

Тавсиялар: ташкилий моментда қутилмаган ҳолатни юзага келтириш, яъни топишмоқлар, муаммоли масалалар, ўйин моменти, товуш ёзувлари ва ҳоказолардан фойдаланиш; болаларни уюштириш шакллари ўзгартириш; болаларни бошқа бинога (биология, физика, мусиқа синфларига, кутубхонага, мактаб музейига) ўтказиш ёки уларни синфда гиламча, айлана шаклда жойлаштириш болаларнинг дарсдан ташқари фаолияти самарали кўчишига ёрдам беради. Бу бўлажак машғулотида қизиқиш, ижобий ҳис - туйғулар уйғотади.

2. Кириш қисми (бутун машғулот вақтининг 1/5 қисмидан 1/3 қисмигача).

Педагогик мақсад: болаларни фаоллаштириш, уларни тарбиявий таъсирга мойил қилиш. Педагог ўзининг педагогик прогнози ҳақиқатда болаларнинг имкониятлари, шахсий сифатлари, мазкур мавзу юзасидан хабардорлик даражаси, эмоционал кайфияти, фаоллик, қизиқиш даражаси билан қанчалик мос тушишини аниқлайди. Бу босқичда педагогдан болаларни қизиқтиришигина эмас, балки машғулотнинг бориши давомида унга қандай тузатишлар кириштиши кераклиги ва тузаташлар қандай ҳарактерда бўлишини аниқлаш талаб этилади. Масалан, педагог ўзи маълум қиладиган нарсаларнинг янгилигига умид боғлаб, ҳикояни планлаштирган эди, ammo кириш суҳбати болаларнинг бу муаммони билишини кўрсатди. Бундай ҳолда педагог ҳикояни суҳбат ёки ўйин вазияти билан алмаштириши зарур. Шундай қилиб, кириш қисмининг мақсади боланинг шахсий тажрибасидан машғулот мавзусига «кўприк ташлаш»дан иборат.

Типик хато - педагогнинг кутилмаганда болаларнинг таъсирланишидан (болалар педагог кутаётган нарсани айтмаслиги ёки қилмаслиги мумкин) кўрққани туфайли бу босқични инкор этиши.

Педагог машғулотнинг кириш қисмини болаларнинг фаоллигига эмас, балки шахсий фаоллик асосига киради, тескари алоқани менсимай, болаларга пассив тингловчилар ролини беради. У болаларнинг эмоционал кайфиятини эътиборга олмайди.

Тавсиялар кириш қисми машғулотнинг мазмунига қараб кириш суҳбатидан (билиш) ҳарактеридаги, эстетик ва ахлоқий машғулотлар ёки ақлни «чархлаб олиш» топшириқларидан (викторина, конкурс ва ҳ.к) иборат бўлиши мумкин.

Биринчи ҳолатда саволлар, иккинчисидан - топшириқлар болалар учун қизиқарли бўлиб қолмай, педагогга ўқувчиларнинг тайёрланган материални идрок қилишга тайёрлиги ҳақида ахборот бериши керак. Кириш қисмида педагог болаларнинг бўлғуси машғулот ҳақидаги дастлабки тасавурларини шакллантиради, уларнинг фаолиятини ташкил этади, яъни баҳолаш системаси билан таништиради, машғулот планини маълум қилади, уларни командаларга бўлади. Баҳолашнинг анъанавий тизимида педагог аниқ мезонларнинг бориши, зарур қоидаларни тушунтириши керак.

Болалар командаларга бўлинганда уларнинг хатти - ҳаракатларини рақобат асосига эмас, балки ҳамкорлик асосига қуриш лозим. Бунинг учун қуйидаги усул самаралидир: командаларга тўғри жавоблар учун очколар ўрнига қирқиб ажратилган расмнинг бўлакчалари тарқатилади. Машғулотнинг якуний қисмида бу бўлаклардан умумий расм йиғилади ҳамда баллар миқдори эмас, балки умумий натижа муҳимлиги аён бўлиб қолади.

Машғулотнинг кириш қисмида болаларни фаоллаштиришнинг турли - туман методлари ҳамда воситаларидан: муаммоли суҳбат, ребус, крассворд, топқирлик ва чаққонликка доир топшириқлар ва ҳоказолардан фойдаланиш мумкин.

3. Машғулотнинг асосий қисми вақт жиҳатидан энг давомли бўлиши керак (машғулотнинг 2/4, 1/3 дан сал кўпроқ қисми).

Педагогик мақсад: машғулотнинг асосий ғоясини амалга ошириш.

Типик хатолар: болаларнинг қисман ёки бутунлай пассивлигида педагогнинг фаоллиги. Методларнинг бир хиллиги - фақат ҳикоя ёки суҳбат. Кўргазмалиликнинг йўқлиги фойдаланиладиган тарбия воситаларининг жуда ҳам камлиги. Онгни шакллантириш методларининг хулқ-атвори шакллантириш методларидан устунлиги. Дарснинг ўқув муҳити яратилиши. Ибратлилик, ўрганиш насихатгуйлик қилиш.

Методик тавсиялар: агар болалар максимал равишда фаол бўлсалар, машғулотнинг ривожлантирувчи, тўғриловчи, шакллантирувчи, тарбияловчи, таълим берувчи вазифаларини амалга оширишда тарбиявий самара юқори бўлади. Синфдан ташқари машғулотда болаларни фаоллаштиришда дарсдан фарқ қиладиган алоҳида эмоционал муҳитни яратиш биринчи даражали аҳамиятга эга. Масалан, болалардан кулларини кўтариш, ўрниларидан туриш талаб этилмайди. Интизомни сақлаб туриш учун алоҳида қоидалар жорий қилинади.

Бир масала юзасидан бир неча ўқувчи ўз фикрини билдириши энг қулайдир. Педагогнинг нутқида «тўғри», «балли», «офарин» деб баҳолайдиган фикрларнинг бўлмаслиги, баҳолар ўрнига хайрихоҳлик, ҳис-ҳаяжон, педагогнинг ҳис-туйғуларини ифодаловчи, қойил қолиш билан айтилган «Ҳа», «окуда қизиқарли», «Янги хабаринг учун раҳмат», «шундайми», «Буни қаранг-а!» каби иборалардан фойдаланиш илиқ, хайрихоҳлик муҳитининг яратилишига ёрдам беради.

Агар педагог хулқ-атворни шаклантиришнинг хилма-хил методларидан иложи борича кўп фойдаланса: вазиятни, ўйинни тарбияловчи машқлар ўргатиш, топшириқлар бериш, машғулотга турли хил фаолият турлари: меҳнат, ижодий ишлар, спорт элементлари ва ҳоказоларни киритса самарадорлиги ошиб боради. Педагог турли фаолият турларини ташкил этишда болаларни командаларга бирлаштирар экан, уларни бир-бирлари билан эркин муомалада бўладиган қилиб жойлаштириши, вазифаларни эса ҳар бир иштирокчи ўзи учун алоҳида эмас, балки ўзини жамоанинг бир қисми деб ҳис этадиган қилиб тақсимлаши керак. Топшириқни бажариш учун вақт беришда командага уни бажаришни муҳокама қилишига бир неча вақт ажратиш ва команда вакилидан тайёригини сўраш лозим. Шундай тақдирдагина болаларда фаолиятнинг умумий мақсади, хилма-хил вазифалар ва ҳамкорлик учун сабаб (мотив)лар бўлади.

Онгни шаклантириш методлари болаларда эътиқоднинг, амалий этик (ахлоқий) тушунчаларнинг таркиб топишига ёрдам бериши керак. Бу мақсадларда ҳикоя методини ўқувчининг ахбороти, доклади тарзида ўзгартириш, тез-тез мунозарадан фойдаланиш яхши самара беради. Синфдан ташқари тарбиявий ишларнинг оммавий шаклларида болаларни мунозара қондаларига ўргатиш лозим:

1. Шунинг ёдда тутингки, баҳслашувчилар ҳақиқатни излайдилар, аммо уни турлича тасаввур қиладилар; баҳсда умумий мазмунни аниқлаш, кейин эса қарашлардаги фарқни ойдинлаштириш ва бунга ҳурмат билан муносабатда бўлиш керак.

2. Мунозаранинг мақсади – томонлардан бирининг ҳақлигини аниқлаш эмас, балки ҳақиқатни қарор топтиришдир.

3. Ҳақиқатни оппонент шахсига айблар қуйиш билан эмас, балки фактлар ёрдамида қидириш зарур.

4. Сўзловчини аввал ҳурмат билан тинглаш, кейин эса ўз нуқтаи назарини билдириш лозим.

4. Машғулотнинг якуний қисми.

Педагогик мақсад: болаларнинг эгаллаган тажрибаларини ўларнинг мактабдан ташқи ҳаётларида амалда қўллашга мойил қилиш (хоҳиш уйротиш) ва машғулот қанчалик муваффақ бўлганлигини аниқлаш. Шундай қилиб, якунловчи қисм педагогнинг болага бошқа муҳитда тарбиявий таъсир кўрсатишига имкон беради.

Типик хатолар: бу қисм умуман инкор қилинади ёки «Ёқдими?», «Янғидан нималарни билиб олдингиз?» қабулидаги икки саволдан иборат бўлиб қолади.

Тавсиялар: дастлабки натижаларни аниқлаш учун кроссворд, кичик викторина, берилган саволга узоқ ўйламай тез жавоб қайтариш, ўйин вазиятлари каби болаларни қизиқтирадиган тест ҳарактеридаги контрол топшириқлар. Болаларнинг эгаллаш тажрибаларини шахсий ҳаётларида қўллашга доир турлича тавсиялар бериш. Бу мазкур муаммога доир китобларни кўрсатиш, болаларнинг машғулотда эгаллаган билим, малака ва кўникмаларини қўллаши мумкин бўлган вазиятларни муҳокама қилиш бўлиши мумкин. Ҳосил қилинган тажрибани қўллашга доир болаларга маслаҳатлар: улар ўз яқинларига нималарни гапириб беришлар, мазкур мавзу юзасидан нималар ҳақида сўраш мумкин; қаерга бориш, у ерда нималарга эътибор бериш, қандай ўйинлар ўйнаш, мустақил равишда нималар қилиш ва ҳоказо. Яқунловчи қисмда машғулот мавзусини келгусида яна ёритиб бориш зарурати борми, бор бўлса буни қандай йўл билан амалга ошириш мумкинлигини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Машғулотнинг яқунловчи қисмидан педагог бундан кейинги синф машғулотларини ўтказишда болалар тапаббусини ривожлантириш учун ҳам фойдаланиш мумкин.

Синфдан ташқари тарбиявий ишларнинг индивидуал ва оммавий шакллари, агар уларни ташкил этиш ва ўтказишда ота-оналар бевосита иштирок этсалар, болаларга тарбиявий таъсир кўрсатишда анча самарали бўлади.

7-§ Тарбиявий ишларнинг йўналишлари

Тарбияни энг аввало инсоннинг ўзига қаратилганлиги Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган бутун дунё ҳамжамияти тан олган қадам-бақадам амалга оширилаётган «ўзбек модели» да жуда тўғри белгиланди. Дунёда биринчи бор инсонни диққат эътибори уни ўзлигини англашга қаратилди. Ўзлигини англаш биринчидан, унинг озод, эркин, нодир, улуғ сиймолигини англаш ва ўзида унга амал қилиш сифатларини шакллантириб бориш бўлса, иккинчидан, унинг ўзига хос миллий-инсоний асосларини англаш ва уларга амал қилишдан иборатдир.

Юқорида санаб ўтилган икки сифат комил инсон сифатининг асо-

сини тапшил этади. Чунки комил инсон сифатларини тарбия соҳасидаги илмларини хулосалаб, мужассамлаштирса, улар асосан учта:

1. Эзгу ният, фикр;
2. Эзгу сўз, хушмуомила;
3. Эзгу иш, эзгу фаолиятдан иборатдир.

Шу юқоридаги уч сифат ўқитишнинг, таълим-тарбиянинг бош мақсадидан иборатдир. Бу бош мақсад инсонларда, ёшларда, мутахассисларда комиллик сифатларини такомиллаштириш, ёшларни замонавий ахлоқий-амалий ўқув, малака, кўникмалар билан қуроллантира бориш, мутахассисларда ҳар бир соҳага мос илм, билим ҳосил қилишдан иборат бўлган педагогика фанининг замонавий фан асосларини кенгайтириш кўрсатади.

Педагогика фанининг предмети, ўқитишнинг, таълим тарбиянинг замонавий қонуниятлари, мазмуни, усуллари, воситалари билан кишиларни, ёшларни, мутахассисларни қуроллантирувчи фан бўлганлиги учун унинг методологик асослари, мақсад ва вазифалари дунёнинг моддий-маънавий ривожидида шахс камолоти уйғунлиги қонуниятлари ва давлатнинг замонавий сиёсатидан келиб чиқади.

Таълимнинг, ўқитишнинг вазифаси фуқаролар, ёшларнинг энг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлган ҳар бир кишининг ақлий-амалий имкониятларини рўёбга чиқариш, ижодий қобилиятларини намоён этиш, интеллектуал жиҳатдан ривожини таъминлаш, ўзи хоҳлаган касбини танлаш жиҳатидан ривожини таъминлаш, ўзи хоҳлаган шу соҳада фаолият кўрсатиши учун моддий-маънавий тарбиявий дидактик шарт-шароит яратишдан иборатдир. Бу умумий вазифадан таълимнинг ҳар бир бўғини, тури ва босқичининг ўзига хос вазифалари келиб чиқади.

Таълим педагогларнинг фаолиятидан ва ўқувчи талабаларнинг фаолиятидан иборат қўшалок жараёндир.

Биргаликдаги фаолият орқали ёшлар илимий билимлар билан қуролланидилар. Бунинг натижасида уларнинг ижодий қобилиятлари ҳар томонлама шаклланади. Маълумот таълим-тарбия жараёнининг натижаси орқали тўпланган билим, кўникма ва малакалар йиғиндиси ва шаклланган маънавий фазилатлар мажмуидир.

Маълумот олишнинг тўғри ва ишончли йўли давлат таълим стандартлари бўйича билим берадиган аниқ мақсадли режалар, дастур-

лар асосида ўқув юртларида ташкил қилинадиган таълим тарбия жараёнидир.

Таълим, тарбия, маълумот, ривожланиш, шаклланиш уйғунлаш ягона жараёндир.

Унда ўқитувчи-тарбиячи раҳбарлик қилади. Педагогика узоқ тарихий жараёнда шаклланар экан, ҳозирга келиб илмий билимларни мустақил бир тармоғи сифатида, фан сифатида шаклланади. Ўзининг илмий-назарий, услубий, амалий асосларини яратди. Натижда педагогик фанлари тизими, яъни унинг тармоқлари вужудга келди. Яқин вақтгача фалсафанинг бир тармоғи ҳисобланган педагогиканинг мустақил янги йўналишлари яратилди. Жумладан, педагогика фанининг тарихан ривожлоаниши ўзида акс эттирилиб, унда ўтмишдаги илғор педагогик ғояларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, уларнинг бугунги кундаги аҳамияти, меросдан фойдаланишнинг зарурияти ҳақидаги фикр ўз ифодасини топган.

Педагогика фанлари тизимида тарбияланувчиларнинг ёшига қаратилган тармоқ педагогикалар мавжуд. Мактабгача таълим педагогикаси, умумий таълим педагогикаси, ўрта махсус, касб ҳунар таълими педагогикаси, олий таълим педагогикаси, ишлабчиқариш педагогикаси, менежмент, даволаш педагогикаси, геронтопедагогикаси, ҳарбий педагогика, янги педагогика технологиялари шулар жумласидандир. Бу тармоқ педагогикалар мактабгача таълим муассасаларида умумий ва ўрта-махсус касб-ҳунар таълими, олий ўқув юртларида олиб бориладиган таълим тарбия.

Тарбия маънавий манбалар ва ҳозирги замон талаблари ва эҳтиёжларини назарда тутган ҳолда, ўқитувчининг ўқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро амалий ва назарий мулоқотидир.

Бирор бир мақсадга қаратилган тарбия жараёнининг моҳияти ва вазифалари тарбиячи томонидан режалаштирилади ва тартибга солинади:

А) талабанинг қайси ҳислатини шакллантириш ёки йўқотиш мақсадида режалаштирилади.

Б) шу ҳислатларни тарбиялаш ёки йўқотиш учун хизмат қилувчи манбаларни излаб топилади.

В) белгиланган мақсад учун хизмат қиладиган назарий ва амалий манбаларнинг қайсисини қаерда ишлатишини режалаштирилади.

Бундай режага солиниб олиб борилган тарбия моҳиятини таъ-

лим-тарбия тизими, жамият ва инсонларнинг интеллектуал ва жисмоний фаолияти тапшил қилади.

Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги роли ниҳоятда беқийсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишига, меҳнат қилишига ундаш ва бу хатти-ҳаракатини аста-секин кўникмага айлантириб бориш лозим. Инсонни мушоҳада қилиш қобилиятини тарбиялайди ва мушоҳада қилиш ақли пешлайди. Ақл онгни сақлайди. Онг эса моддий ва маънавий манбага айланади. Шу тарзда инсон аста-секин такомиллашиб комилликка эришиб боради. Аммо бунинг учун тарбиячи ва тарбияланувчидан узок давом этадиган масъулият, шарафли меҳнат ва кунт, иродани талаб этади. Бунинг учун болаларни ёш хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Маънавий, инсоний сифатларининг шаклланишида оиладаги, атрофдаги, жамиятдаги муҳит ва болаларга бўлагн муносабат муҳим рол ўйнайди. Ота-оналаримиз ва атрофдагиларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларини кўрган бола шунга қараб шакллана боради. Улар аввал катталарга тақлид қиладилар. Сўнг аста-секин қилаётган ишларнинг моҳиятини англайдилар. Болаларни тўғри тарбиялашда ота-онанинг онги, маънавияти, билими тарбияланганлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Аниқ бир мақсадга қаратилган тарбиянинг самарадорлиги тарбиячининг қандай усулдан фойдаланишига борлиқ.

Усул- юнонча атама бўлиб- айнан нимагадир йўл, усул орқали мақсадга эришиш йўлини билдиради. Усул ахборотни узатиш ва қабул қилиш характериға қараб:

- 1) сўз орқали ифодалаш усули;
- 2) кўргазмалилик усули;
- 3) амалий намуна усули;
- 4) рағбатлантириш ва жазо усулиға ажратилади.

Юқоридаги усуллар ўз навбатида қуйидаги гуруҳчаларға бўлинади:

1-гуруҳ - сўз орқали узатиш, маслаҳат бериш, маълумотларни эшитиш

орқали қабул қилиш, ҳикоя, маъруза, суҳбат усулларига;

2-гуруҳ - кинофилмлар, тасвирий санъат, бадий санъат ва бошқа кўриш орқали тарбиялаш усулларига;

3- гуруҳ - тарбия маълумотларини амалий меҳнат ҳаракатлари

орқали бериш, ўрнак кўрсатиш, бошқаларни амалий меҳнатини мисол қилиб кўрсатиш;

4- гуруҳ-ўқувчи талабаларнинг яхши бажарган ишларини, ўртоқлари олдида ёки ота-оналар мажлисида маъқуллаш, миннатдорчилик билдириш, иқтисодий ёрдам, стипендияларни ошириш, мақтов ёрлиқлари топшириш, суратларини ҳурмат тахтчасига осиб ва бошқа оғзаки «раҳмат», «баракалла» каби рағбатлантириш усуллари киритиш мумкин.

Агар бола сиз огоҳлантирмасингиздан ёки тушунтирмасингиздан олдин ўз хатосини тушунган бўлсаю, сизга қилган хатосини айтолмай изза чекиб турган бўлса, уни жазолашга зарурат йўқ. Энди бу хатони қайтармайман, деган маънода Сизга қараяпти.

Сиз унга яна бир марта имконият беринг. Аммо кейинга сафар ҳам хато қилса ва уни тан олмаса, ундай ҳолларда куйидаги жазо турлари қўлланилади: тушунтириш, танбеҳ бериш, огоҳлантириш, қаттиқ огоҳлантириш, уялтириш. Юқоридаги жазо турларини ўқитувчи ўқувчига юзма-юз ҳеч кимнинг гувоҳисиз қўллайди. Аммо группадан ўртоқлари ёки синфдошлари олдида изза қилай деб болани уялтирса, ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Уят - бу инсоннинг энг нозик сезгиси бўлиб, ўқувчининг ўртоқлари ёки жамоа орасида изза қилиниши унинг учун энг юқори жазо ҳисобланади.

• Ўқувчининг жамоа орасида изза қилишни энг охириги чора қолганда қўллаш мумкин. Энг маъқули ўқувчи билан юзма-юз меҳрли оҳангда унга ишонч билдириб, қалтис йўлдан қайтариш маққул.

Тарбия ҳар бир инсоннинг ҳаётда яшаш жараёнида орттирган сабоқлари ва интеллектуал салоҳиятларини ижобий кўникмасини ўзгаларга бериш жараёдир.

Боланинг характерини, оиладаги тарбиясини, унинг ор-номусини, шарм-ҳаёси каби нозик туйғуларининг тарбияланганлик даражасини билмай туриб, бирданига жамоа орасида уялтириш, яхши ўйлаб кўрмаслик ёки жаҳл устида тинимсиз калтаклаш мумкин эмас. Сизнинг танлаган жазо усулингиз ўқувчини ёки фарзандингизни қилган хатосини тушунишга, бошқа қилмаслигига тарбиявий сабоқ бўлиш керак. Агар бу жазо усуллари ўзининг самарасини бермаса, у ҳолатда эҳтиёткорлик билан мактаб маъмурияти ва жамоа ҳамкорлигида бошқа чораларни топиш керак.

Бугунги кунда педагогика фани амалиёти такомиллашиб бормоқда. Шунингдек, тарбия жараёни ҳам замон талабига монанд такомиллашиб боради.

Бошқарув органлари баркамол авлодни ўқитиш ва тарбиялаш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширишлари, вужудга келган масалаларни ўз вақтида ва ижобий ҳал этишлари, барча ўқув юртларининг иш савияси ҳозирги замон талабларига мувофиқ бўлишини таъминлашлари керак.

Таълим олдида қўйилган вазифаларни муваффақиятли бажариш таълим тизимини бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш фаолиятининг савиясига боғлиқ. Келажаги буюк жамиятнинг ривожланиш талабларидан келиб чиқиб, маорифнинг ўрни ва ролига янги авлодни тарбиялаш нуқтаи назаридан қараб, олий мажлис материалларида, президентимиз маърузаларида, махсус қарорларда раҳбарликнинг юқори илмий даражада амалга ошириш зарурлигига алоҳида эътибор бериб келинмоқда.

Таълим тизимига илмий раҳбарлик асосларини ишлабчиқиш педагогика учун асосий йўналишдир. Баркамол авлодни ўқитиш ва тарбиялаш тажрибаларини ўрганиш, умумлаштириш, бу жараённинг қонуниятларини очиб бериш, педагогика назариясининг асосий масалаларини таълим амалиётига ва фан ютуқларини назарда тутган ҳолда, И.А. Каримов асарлари асосида ижодий ҳал қилиш педагогиканинг бурчидир. И.А. Каримов ўз асарларида келажаги буюк Ўзбекистон Республикасининг органларини ташкил этиш ва бошқариш ва уларнинг раҳбарлик фаолиятига доир муҳим асосларини ҳар тарафлама муфассал ишлаб чиқди.

Илмий ва педагогикавий амалиёти билан боғланиш тамойили. Бу тамойил халқ таълими органлари ва мактабнинг ҳамма ишини Ўзбекистон Республикаси давлатининг кўрсатмаси, фан ва техника ютуқлари ҳамда ижтимоий тараққиётнинг объектив қонуниятлари асосида амалга оширишни талаб этди. Чунки, идора қилиш учун ишни билиш керак. Ҳамма нарсадан хабардор бўлмасдан туриб, тўла тўқис билимга эга бўлмасдан туриб, идора қилиш илмини билмасдан туриб бошқариш мумкин эмас. Халқ таълими ишларини, мактаб ишини, касб-ҳунар коллежлари ишини ривожлантириш ва унга раҳбарлик қилишда қўзланган мақсадларга эришиш учун миллий мафкура, миллий ғоя, педагогика тарихи, психоло-

гия, хусусий методика, мантиқ, этика-эстетика каби фанлар эришган ютуқларини мунтазам ўрганиб бориш, таҳлил қилиш ҳамда бу муваффақиятларни кенг қўлланиши зарур.

Бошқарув муассасалари баркамол авлодни ўқитиш ва тарбиялаш соҳасида ягона давлат сиёсатини муттасил етилган масалаларни ўз вақтида ва ижобий ҳал этишга, барча ўқув юртларининг иш савияси ҳозирги замон талаблари даражасида бўлишига қаратишлари керак.

Таълим тизимини бошқаришда марказлашган раҳбарликни кенг демократия билан мустақиллик ва ташаббускорликни ривожлантириш билан бирга қўшиб олиб боришда унинг ўзига хос хусусиятларини ва шарт шароитларини ҳисобга олиш имконини беради.

Юқоридан туриб, бир хил андоза бичиб бериш демократия ва марказлашган раҳбарликка бутунлай ёт нарсадир.

Барча тадбирларда, маҳаллий хусусиятларда ишга қандай муносабатда бўлиш усулларида, назоратни амалга ошириш усулларида, ҳар хил йўллари қўллаш асосий, муҳим бўлган бирликларни бузмайди, балки у бирликни таъминлайди.

Таълимни ривожлантириш фондлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда юридик ва жисмоний шахсларни ихтиёрий бадаллари ҳисобидан ташкил этилиши мумкин.

Халқ таълими вазирлиги Ўзбекистон Республикасида маорфга, шу жумладан, барча типдаги мактаблар, боғчаларга раҳбарлик қилади. Олий ва ўрта махсус таълим Вазирлиги, барча университетларга, касб-ҳунар коллежларга, лицейларга раҳбарлик қилади. Улар педагогика жамоатчилигини халқ таълими бўлимлари ва мактабларига ёрдам беришга жалб этадилар.

8-§ Синфдан ва мактабдан ташқари ишларни ташкил қилишда ташкилотчининг иш методикаси

1. Ўқувчиларни ҳар томонлама етук, баркамол қилиб тарбиялаш масалаларини муваффақиятли ҳал этиш, уларда фаол ҳаётий мавқени шакллантириш, ўзлаштириш ва билим сифатини ошириш кўп жиҳатдан куни узайтирилган гуруҳларининг самарали ишлашига боғлиқдир. Синфдан ва мактабдан ташқари ташкил қилинган ишлар ўқувчилар ҳаётидаги тарбиявий фаолиятини тўлдиради. Уларнинг дунёқараши, тўғри шаклланишига, ахлоқий камол топишига

қўмаклашади. Назарий билимларни амалиёт ишлабчиқариш билан боғланишига замин яратади.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишларга раҳбарлик қилувчи ташкилотчиларнинг вазифалари ҳам кўп қирралидир. Синфдан ва мактабдан ташқари ишларнинг ташкилотчисининг вазифаларига қуйидагилар киреди:

1. Дарсдан ташқари тарбиявий ишларни режалаштириш ва амалга оширишни назорат қилиш;

2. Ўқувчиларнинг синфдан ва мактабдан ташқари кўп қиррали ишларни ўқувчилар ташкилотлари синф фаоллари ёрдамида йўлга қўйиш;

3. Синфдан ва мактабдан ташқари ишлар йўналишига бевосита раҳбарлик қилган ҳолда ўқитувчилар, синф раҳбарлари, ота-оналари, синф фаолларига услубий ёрдам кўрсатиш;

4. Умуммактаб ва мактаблараро ўтказиладиган энг муҳим тарбиявий тадбирларда қатнашиш;

5. Ўқувчиларнинг бўш вақтларини ташкил қилишда тарбия ва маданият муассасалари ҳамда жамоатчилик кучидан кенг фойдаланиш. Бу борада ташкилотчилар фаоллигини учта асосий томонини кўриш мумкин: ташкилотчилик, услубий ва маъмурий.

Булар кўпинча ўзаро узвий боғланган ҳолда намоён бўлади. Ташкилотчининг ташкилотчилик фаолиятига қуйидаги бир қатор ишларни киритиш мумкин:

1. Тарбиявий ишлар соҳасида эришган ютуқ ва камчиликларни таҳлил қилиш;

2. Тарбиявий ишларнинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш;

3. Тарбиявий, оммавий, сиёсий ишларни режалаштириш ва уларнинг мазмунини, шакл ва усулларини аниқлаш;

4. Синфдан, мактабдан ташқари ишларни режалаштириш, гуруҳлаштириш ва уларнинг мазмунини, шакл ва усулларини аниқлаш, бошқарувчи шахсларни аниқлаш.

Ўқувчиларнинг синфдан ташқари ишлари ўз мазмунига кўра тафаккур фаолияти ва муносабат воситаси ҳисобланади. Чунки синфдан ташқари ишларда олинган ахборот идрок этилади, қайта ишланади. Шу асосда янги билимлар ҳосил қилинади. Ўқувчилар мактабдан ташқари ишларда қатнашиб турли кишилар билан муаян муносабатга киришадилар. Турли вазиятга дуч келадилар. Шунинг

учун ҳам ўқувчиларнинг мактабдан ташқари фаолиятлари қанчалик хилма-хил бўлса, уларнинг муносабатлари шунчалик муносабат доираси кенг ва маънавий ўсиши самарали бўлади. Мактабдан ташқаридаги тарбиявий ишларда ўқувчилар жамоадаги ишларни ўрганадилар. Ижтимоий меҳнат қувончини ҳис қиладилар. Ишлаб-чиқариш меҳнатига қўпиладилар. Жамоатчилик фикрига бўйсунмишга, жамоа шарафи учун курашишга отланадилар. Мактабдан ташқари фаолиятга қуйидагилар киради:

1. Оғзаки иш усуллари: мажлислар, йигинлар, маърузалар, кутубхоналар, конференциялар, мунозаралар, учрашувлар, газеталар, радио ва журналлар;

2. Амалий иш олиб бориш усуллари: турли жойларга сайёҳатлар, спорт мусобақалари, табиатшунослар тўғрақлари, шанбаликлар, янги китоблар кўргазмалари.

Тарбиявий иш педагогикадан бутун қобилиятларни ишга солишга тақозо этади. Синф раҳбарлиги курси билан мактабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишлар методикаси курси бир-бирига боғлиқ ва унинг давомийлигидир.

Юқорида қайд этилган топшириқларни бажариш жараёнида ўқувчилар турли қўлланмалар, асбоблар, аппаратлар, дидактик материаллардан фойдаланишни ўрганадилар, ўз-ўзини текшириш учун турли маълумот ва таянч материалларини жалб этиш кўникмаларини эгаллайдилар.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишни режалаштириш болаларнинг ёш хусусиятларига, мактабнинг жойлашган шарт-шароитларига, ижодий бирлашмаларига, илмий марказлар билан ўзаро алоқаси каби ишларни иноватга олади. Директор ўринбосарининг фаолияти, ўз ифодасини топган хужжатлар рўйхати, халқ таълими томонидан доимий равишда берилиб борилади.

«Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар» концепцияси халқ вазирлиги томонидан 1993 йилда тасдиқланган.

Тарбиявий ишларни давр талабига жавоб берадиган ҳолга келтириш учун тарбиянинг асоси бўлган барча ғоялар қайтадан ишлаб чиқилади.

Синфдан ташқари ишларни тапқил этишда ўқитувчининг йўналтирувчи таъсири остидаги ўқувчиларнинг ўз-ўзини назорат қилиш асосига қурилган ва фан кабинетларида, кутубхонада ва уйда якка

тартибдаги режа асосида ўтказиладиган мустақил машғулотлар етакчи шаклга айланиши керак. Бунда синфдан ташқари ишда таълимнинг моддий базаси: қўшимча ва маълумотнома адабиётлари, лаборатория ускуналари, кўргазмали қўлланмалар, дидактик материаллар, техника воситаларидан оқилона фойдаланиш кўзда тутилади. Улар ўз ичига қуйидагиларни олади:

- дарслик ва қўшимча адабиётлар билан ишлашнинг хилма-хил шакллари олиган, назарий билимларни ўзлаштиришни таъминловчи;
- тажрибалар, ижодий тусдаги ишларни бажаришни, асбобларни лойиҳалашни, макетлар, моделлар ваҳоказоларни тайёрлашни олиган мустақил ишлаш учун топшириқлар системаси мақсадга мувофиқдир.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишлар методикаси фани ва бўлимига синф раҳбарларининг ишлари, мактаб маъмуриятининг тарбиявий ишлари киритилади. Бунда ўқитувчиларнинг ўқувчилар билан муомиласи, адолатли бўлиши, таъсир кўрсата олиши керак.

Ўқувчи ёшларни ҳозирги замон маънавияти билан онгини суғориш, яъни сингдириш керак. Ўқувчиларни қадриятларимиз асосида, урф-анъаналаримиз асосида тарбиялаш ҳар бир ўқитувчининг вазифаси.

Ўқувчи атрофини ўраб турган воситалар, яхши-ёмон одатлар, ўқитувчилар, мактабнинг муҳити, ўқувчилар тарбиясини тўғри, онгли равишда ўрганиш ва қабул қилиш. Синфдан ташқари ишларни тўла қамраб олиган тўғарақлар бир неча хилда бўлиши мумкин:

Тўғарақ турлари:

1. Фан тўғарақлари.
2. Моҳир қўллар.
3. Дурадгорлик.
4. Спорт мусобақалари.
5. Бадий ҳаваскорлик.

Бунда асосий эътибор бола шахсига қаратилиши, йиллар давомида тўшланган ижобий тажрибадан унумли фойдаланиш зарурлигини тақозо этади.

Тарбиянинг бош мақсади ёш авлодни маънавий, ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой, миллий маънавий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда қадриятларига асосланган самарали таъкилий ишларни амалда ишлабчиқишдир.

Тарбиянинг асосий вазифаси- шахснинг ақлий-ахлоқий тарбиялашда эркин фикрловчи ва жисмоний ривожланиши, унинг қобилиятларини ҳар томонлама очиш учун имконият яратишдир. Тарбиявий ишларни режалаштиришда қуйидаги педагогик талаблар мавжуд:

Мактабдан ташқари таълим муассасаларининг тўғарак қатнашчилари онгида юксак маънавий ахлоқий фазилатлар мужассамлашган бўлиши керак. Тўғарак қатнашчиларини доимий равишда фан ва маданиятнинг сўнгги ютуқларидан хабардор қилиб туриш, улар онгини ижодий ишлар ва тарбиявий тадбирлар билан банд қилиш ўрин тутади. Тўғарак қатнашчиларида мустақиллик тушунчаси шаклланган бўлиши, улар давлатимиз рамзларини, мадҳиясини, урф-одатларимизни яхши билиш керак. Мактабдан ташқари таълим ўқишларига, ҳоҳишларига асосланган ҳолда дарсдан бўш вақтларда ўқув тарбия жараёнини тўлдиради ва қуйидаги йўналишлар бўйича тўғарак қатнашчиларига талаблар қўйилиши керак:

1. Ватанга муҳаббат, комил инсон тарбияси;
2. Эстетик таълим;
3. Сайёҳли йўналиши бўйича тўғаракларга қатнашиш;
4. Экологик таълим йўналиши бўйича тўғараклар;
5. Ўқувчиларни маънавий ахлоқий йўналиши бўйича;
6. Ҳуқуқий таълим йўналиши бўйича;
7. Техник ижодкорлик йўналиши бўйича;
8. Истиқлол болалари ва истеъдодли ёшлар;
9. Иқтисодий таълим.

Ўқувчиларнинг мустақиллиги турли даражада бўлганида мустақил тайёргарлик амалга оширилиш мумкинлигини ҳисобга олиш муҳимдир, албатта бу улар шахсининг шаклланишига шубҳасиз таъсир кўрсатади. Айрим ўқувчиларнинг ишдаги фаол ва мустақил ҳолати тарбиячининг аралашувини талаб этмайди, чунки ўқувчиларнинг ўзлари олдиларида турган вазифаларини ва уларни ҳал этиш йўллари анча яхши тушунадилар.

Болалар тарбиячи ёрдамисиз ишлайдилар. Бу ерда тарбиячининг аралашуви мақбул эмас. Чунки бундай ҳолат болаларнинг меҳнат-севарлигини, билиш эҳтиёжларини шакллантиришда энг ката имкониятга эгадир.

Ўқувчи мустақил ҳаракат қилиб, лекин ўз ишини тарбиялашнинг

фикри ва баҳосига борлиқ қилиб қўйган пайтда тобе мустақил ҳолат вужудга келади. Иш қизиқиш ва иштиёқ билан бажарилса ҳам мустақил ишни бажараётган ҳаракатларида ишончсизлик жиҳатлари мавжуд бўлади.

Синф раҳбарининг раҳбарлиги ва назорати остида ҳаракат қиладиган ўқувчилар тоифасида мажбурий ижро этиш ҳолати пайдо бўлади. Бунда ўқувчилар ишга унчалик қизиқиш билдирмайдилар. Улар кўпинча синф раҳбарининг ёрдамини сўраб мурожаат қилдилар, кучли ўқувчиларнинг қўллаб-қувватлашидан фойдаланишга интиладилар, агар бундай қўллаб-қувватлаш бўлмаса, ишни давом эттиришга иродаларини ишга солмайдилар. Бундай ўқувчиларда ташқаридан мажбур қилиш вақтида ҳаракат қилиш одати мустаҳкамланади. Агар бундай ҳолат барқарор бўлиб қолса, у ўқувчининг фақат ақли эмас, шу билан бирга маънавий ривожланишига ҳам тўсқинлик қилиши мумкин.

Мактабда ва синфдан ташқари ишлар ўқувчиларни бир-бирига ҳурмати, ахлоқий сифатлари жамоа орасида шаклланиб боради. Бунда ўқувчиларнинг бир-бирига бўлган муомала маданияти ҳам шаклланади. Ўқувчи ўқитувчига тақлид асосида ёки дўстлари орасида ўрганган тарбияси муомиласига таъсир қилиш мумкин. Ўқитувчи ўқувчилар орасида муомала-маданиятни шакллантириш учун авваламбор ўқувчининг ўзига бўлган муомаласини эътиборини ўрганиши керак.

Ўқувчи мактаб қондаларига риоя қилиш билан бирга, ўқитувчи талабига ҳам жавоб бериши лозим. Ўқитувчи талабларига:

1. Дарсларга тўлиқ қатнашиш.
2. Ўқув қуроллари билан таъминланганлиги.
3. Ўқитувчини диққат билан эшитиш.
4. Топшириқларни ўз вақтида бажариш.
5. Ташкилий ишларга фаол қатнашиш.
6. Синф интизомига риоя қилиш.
7. Тозаликка риоя қилиш.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишларни назоратсиз ижро этиш ҳолати расмий ижрочилик, иштиёқ ва ҳавас билан меҳнат қилишни истамаслигини яширишга интилаётган ўқувчиларда кузатилади. Бундай ҳолатнинг узоқ вақт мавжуд бўлишига йўл қўйиб бўлмайди, акс ҳолда ўқувчиларда ишига нисбатан расмий муносабат жи-

ҳатлари пайдо бўлади, бу эса уларни меҳнатдаги ташқи фаолликни йўққа чиқаради.

Синфдан ва мактабдан ташқаридаги ишларда ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатлари олдиндан жуда қаттиқ тартибга солиб қўйилганлиги хусусида эътирозлар билдирилмоқда.

Мустақилликни тарбиялаш вазифаси қўйилмаган, боланинг ҳар бир қадами педагогнинг иродасига бўйсунган жойларида ана шундай ҳолат мавжуддир. Худди шунинг учун мустақил тайёргарлик самарадорлиги, ўқувчиларнинг мустақиллигини ривожлантириш тўғрисида ғамхўрлик қиладиган ўқитувчи, синф раҳбари ўқувчиларга таъсир кўрсатиш воситаларини пухта ўйлаб танлайдилар, уларнинг ишлаши учун оқилона шарт-шароит яратишга интиладилар.

Мактаб ўқувчиларининг мустақил тайёргарлигига педагогик раҳбарлик шундай қурилиш керакки, у ўқувчиларни чарчатиб қўймасин, доим бир хил тусда бўлмасин ёки ҳаддан ташқари осон, ақлий ва иродавий куч-ғайратини сарфлашни талаб қилмайдиган бўлмасин.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишларни ташкил этиш ва ўтказишда тарбиячи энг муҳим вазифа ўқувчиларни ўқув вазифаларини ҳал этишга ўргатишдан, бунинг учун ҳаракат усулларини тўғри танлашдан, ўз хатти-ҳаракатларига раҳбарлик фаолиятини назорат қилишдан, мустақил иш кўникмаларини бошқа муҳим ҳаётий вазиятларга ўтказишдан келиб чиқишдан лозим эканлигини назарда тутиш лозим. Бунда мустақиллик мазмунига фикрлаш фаолиятининг мустақиллиги, интизом, уюшқоқлик ва ўз-ўзини назорат қилиш каби тўрт таркибий қисми киришени ҳисобга олиш муҳимдир.

Мазкур жиҳатларни шакллантириш устидан назоратни амалга ошириш синфдан ташқари ишларга раҳбарлик қилаётган ўқитувчининг муҳим ва мураккаб вазифаларидан биридир. Бунинг учун ўқувчи фаолияти натижаларини ҳисобга олишни ва бу жараёни таҳлил этишни уюштириш зарур. Ўқитувчи синф-дарс фаолияти учун хос бўлган шаклларни истисно этиб, назорат қилишнинг бир қанча усулларини қўллаш мумкин. Энг кучли ва қобилиятли ўқувчиларга ҳомаки ёзув билан ишлаш ҳуқуқи берилади. Унда қоида кўрсатилади, бу қоида тасдиқловчи мисоллар келтирилади, ўқув вазифаси қайд этилади. Ёзув жуда қисқа бўлади, лекин у ўқувчи-

нинг фикрлаши қандай борганлигини кўрсатади.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишларда ўқувчиларни айрим кўникмаларга ўргатишни назорат воситаси деб ҳисоблаш керак. Ўз-ўзини текшириш, ўзаро текшириш усулларига ўргатиш ўқитувчининг ўқувчилар билан шундай алоқасини талаб этадики, бунда уларнинг фикрлаш иши жараёни равшан бўлади. Ўқувчиларнинг ўзлари ҳаракатни таклиф этадилар ва шу билан педагогга муаян маълумот берадилар. Синф раҳбари ишида ўқувчилар жамоасини шакллантириш марказий вазифа ҳисобланади, чунки жамоада шахсни тарбиялаш тарбиянинг етакчи тамойилидир. Болалар жамоасини шакллантириш методикаси янги педагогикада тўла ишлаб чиқилган. Бу методиканинг умумий асослари педагогика курсларида баён этилган жамоа ва жамоада шахсни тарбиялаш назариясига таянади. Жамоа назарияси қоидаларига мувофиқ уни яратиш методикаси ишлаб чиқилган. Унинг умумий асослари қуйидагилардан иборат: талаблар кўйиш, фаолларни тарбиялаш, ўқув-меҳнат, ижтимоий-сиёсий ва оммавий-маданий фаолиятдаги истиқболларни ташкил этиш, соғлом жамоатчилик фикрини шакллантириш, ижобий анъаналарни яратиш ва кўпайтириш.

Таърифланган бу қоидалар ҳар қандай жамоани шакллантириш ва ривожлантириш учун қўлланма ҳисобланади.

Ўрта умумтаълим мактабларида синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларни синф раҳбари ва тарбиявий ишлар ташкилотчиси уюштиради.

Синфда ва мактабдан ташқари ташкил қилинган ишлар ўқувчилар ҳаётидаги тарбиявий фаолиятни тўлдиради. Уларнинг дунёқараши тўғри шаклланишига ва ахлоқий камол топишига кўмаклашади. Назарий билимларни амалиёт ишлабчиқариш билан боғланишга замин яратади.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишларга раҳбарлик қилувчи ташкилотчининг вазифалари ҳам кўп қиррали бўлиб, унга қуйидагилар киради: Дарсдан ташқари тарбиявий ишларни режалаштириш ва амалга ошириш. Ўқувчиларни мактабдан ва синфдан ташқари кўп қиррали ишларни педагогик жамоа, ўқувчилар, ташкилотлар, синф фаоллари ёрдамида йўлга кўйиш. Синфдан ва мактабдан ташқари ишлар йўналишига бевосита раҳбарлик қилган ҳолда ўқитувчилар, синф раҳбарлари, ота-оналар ўқувчилар, ташкилотчилар синф

фаолларига ёрдам кўрсатиш. Умуммактаб ва мактаблараро тарбиявий тадбирларга қатнашиш. Ўқувчиларнинг бўш вақтларини ташкил қилишда тарбия ва маданият муассасалари ҳамда жамоатчилик кучидан кенг фойдаланиш.

Бу борада ташкилотчилар фаоллигини учта асосий томонини кўриш мумкин: ташкилотчилик, умумий ва маъмурий.

Булар ўзаро узвий боғланган бўлади. Ташкилотчилик фаолиятига қуйидаги ишларни киритиш мумкин:

1. Тарбиявий ишлар соҳасида эришилган ютуқ ва камчиликларни таҳлил қилиш;
2. Тарбиявий ишларни мақсад ва вазифаларини аниқлаш.
3. Тарбиявий, оммавий-сиёсий ишларни режалаштириш ва уларнинг мазмуни ҳамда шакл усулларини аниқлаш.
4. Синфдан ва мактабдан ташқари ишларни гуруҳлаштириш бошқарувчи шахсларни аниқлаш.

Шулар асосида янги билимларни ҳосил қилади. Ўқувчилар мактабдан ташқари ишларда қатнашиб, турли кишилар билан муаян муносабатга киришадилар. Турли вазиятларга дуч келадилар. Шунинг учун ҳам мактабдан ташқари фаолиятлари қанчалик хилма-хил бўлса, уларнинг муносабатлари шунчалик бой бўлади. Мактабдан ташқаридаги ишларда ўқувчилар жамоадаги ишларини ўрганадилар.

Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларни мактабнинг маънавий-маърифий ишлари бўйича директор ўринбосари ўз ишини режа асосида олиб боради ва унинг бажарилишини ҳам назорат қилиб боради. Синфдан ташқари тарбиявий ишларни мактабнинг умумий режаси, ўқитувчилар, синф раҳбарлари, етакчи ота-оналар кўмитаси, иш режалари ишини ҳам эътиборга олиши керак.

Иш режа мактаб директори томонидан тасдиқланган. Иш режасида боалаларнинг ёш хусусиятларига мактабнинг жойлашган шарт-шароитига, ижодий бирлашмаларига илмий марказлар билан ўзаро тарқалган алоқаси каби ишларни инобатга олади. Директор ўринбосарининг фаолияти ўз ифодасини топган хужжатлар рўйхати халқ таълими вазирлиги томонидан доимий равишда бериб борилади. А.Ж-ўраевнинг «Тарбиявий дарсларни ўтиш» рисоласида мустақиллик ғояси билан боғланган тарбиявий тадбирлардан қондаларга асосланган қонуналар белгиланган. Ижодкор раҳбар ҳамда илғор ўқитувчи

тарбиячилар ўз фаолиятлар ижараёнида тарбиявий ишларни ташкил қилишда қуйидаги тамойилларни асос қилиб оладилар:

-тарбиявий тадбирларни ўтказиш;

-маънавиятни ёш авлод онгига сингдириш эътиқодга айлангоришдан иборат эканлиги;

-тарбия жараёни миллий ва умуминсоний қадриятлар билан боғлаб бола қалбига ва онгига таъсир кўрсатиш;

-тарбиявий ишларни ўқувчилар жамоаси жиҳслаштирувчи омиллар билан бойитиб тарбиянинг таълим билан узвийлигини таъминлаш;

-тарбиявий жараёнда болаларни тарбиялаш даражасини аниқлаш ва ижобий томонларини ўстириш;

- бола шахсига хурмат ва талабчанлик;

- болаларнинг ёш ва руҳий ҳолатини ҳисобга олиш;

- тарбиявий ишларни ташкил қилиш томонлари баркамол инсонни тарбиялашда кенг имкониятларга эга бўлиб, уни қай даражада олиб бориш синф раҳбари ва тарбиячининг педагогик моҳиятига боғлиқ.

9-§. Синфдан ва мактабдан ташқари ишларни ташкил қилишда ташкилотчи шахсига бўлган талаблар

Директор ўринбосари ўқувчиларга нисбатан меҳр ва муҳаббат, педагогик жамоасига ва ота-оналарга нисбатан талабчан бўлган ҳолда иш тутишда ва мунтазам ўз устида ишлаб, сабр-бардошли, ўз фикрларини пухта баён қилиб, ўзгаларни ўзига жалб қила оладиган хислатларни ўзида мужассамлайди.

Давлат ва ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган барча ҳужжатлар моҳиятини, Президент асарларини яхши билиши, уни ўқувчи-ёшлар орасида тарғиб эта олиши, халқ педагогикаси анъаналарини, ўзбек халқи миллий урф-одатлари, қадриятлари, алломалари ўғитларини яхши билиши лозим.

– Мамлакатимизнинг ички ва ташқи сиёсатини яхши билиши ва доимо уни ўз фаолиятида ҳисобга олиши, тарбиявий ишларни ташкил этишнинг илмий асослари ҳамда янгича усул ва методларини яхши билиши;

– радио, телевидение ва оммавий ахборотнинг бошқа воситалари орқали берилган энг сўнгги янгиликлардан бохабар бўлиши ҳамда уларнинг моҳиятини ўқувчиларга етказа олиши;

- синфдан ташқари тадбирларни тайёрлаш ва ўтказиш билиши;
- туман, шаҳар, вилоят, республика миқёсида ўтказиладиган тадбирларда иштирок этиши;
- мактабда ўқувчилар билан тарбиявий ишларни олиб бораётганларга методик тавсиялар бериб бориши;
- мунтазам равишда ўз малакасини ошириб туриши, ўз соҳаси бўйича ўтказиладиган семинарларда иштирок этиш.

Директор ўринбосарининг ҳуқуқлари

Низомда белгиланган вазифалар билан боғлиқ равишда тегишли педагогик ходимларга кўрсатма беради.

Хизмат вазифаси доирасидан келиб чиққан ҳолда синфдан ва мактабдан ташқари ишларни ташкил этиш ва янги тўғарақларни очиш масалаларини ҳал қилади.

- синф раҳбарининг таълим-тарбия ишлари бўйича эришган ютуқларини ҳисобга олиб, уни тақдирлаш учун директорга таклиф киритиш;

- синф раҳбарларининг ўз вазифасига нисбатан масъулиятсизлиги ёки сунистеъмор қилинганлиги учун директор билан келишилган ҳолда танбеҳ бериш;

- болани яхши тарбиялаган ота-оналарни, мактабга ёрдам берган маҳалла фаолларини тақдирлаш учун директорга таклиф бериш ҳуқуқига эга.

Директор ўринбосари билан қуйидаги ишлар келишилиши керак:

- синф раҳбарлари иш режасини директор билан ҳамкорликда тасдиқлаш;

- мактабда ўтказиладиган спорт мусобақалари режасини директор билан ҳамкорликда тасдиқлаш;

- турли хилдаги тўғарақ ишлари режасини директор билан ҳамкорликда тасдиқлаш.

Мактаб ва мактабдан ташқари муассасаларнинг ташқилий шакллари, мазмуни ва мақсадини белгилаш бугунги кунимизнинг барча қарорларини ҳисобга олишни талаб этмоқда. Синфдан ва мактабдан ташқари мазкур тарбиявий ишлар шахс камолоти босқичларини белгилаб олишга қаратилганлиги билан тавсифланади. Мазкур муаммони ижобий ҳал этиш учун синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар тизимида қуйидагилар бўлиши лозим:

- улфаяётган инсон шахсини тарбияда олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир боланинг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, ижтимоий ҳуқуқини эътиборда тутиш лозим;
- миллийликнинг ўзига хос анъана воситаларига таяниш;
- педагоглар ва ўқитувчилар ўртасида ўзаро ҳурмат муносабатларини шакллантириш;
- мактабнинг жамоат ташкилот, оталиқ қилувчи корхоналар билан алоқасини мустаҳкамлаш;
- болалар назоратсизлиги ва қонун бузилишининг олдини олиш;
- яшаш жойи бўйича болаларнинг бўш вақтини тапшил этиш;
- ўқувчиларнинг оилаларига бориш ва болаларни тарбиялашда уларга ёрдам бериш;
- ёш авлоднинг Ватанга, жамиятга ва меҳнатга, ўзига ва одамларга муносабатини англаб олишга қаратилган ахлоқий туйғуларини тарбиялаш.

Синфдан ва мактабдан ташқари ташкил қилинган ишлар ўқувчилар ҳаётидаги тарбивий фаолиятни тўлдиради. Уларнинг дунёқарашини тўғри шаклланишига, ахлоқий камол топишига кўмаклашади. Назарий билимларни амалиёт ишлабчиқариш билан чамбарчас боғланишига замин яратади.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишларга раҳбарлик қилувчи ташкилотчининг вазифалари ҳам кўп қирралидир.

Тарбивий ишлар болаларнинг кундалик ҳаётидан олинган аниқ далиллар ва воқеаларни, бадий адабиёт, вақтли матбуот, кинофильмлардан олинган мисолларни таҳлил этиш ҳамда муҳокама қилиш асосида ўтказилади. Бу ишларнинг хусусияти шундаки, бу болаларнинг ўзини ахлоқий хатти-ҳаракатлари ҳақида мулоҳаза юришига ва уларга тўғри баҳо беришга ўргатади.

Синфдан ва мактабдан ташқари тарбивий ишлар ўқувчиларнинг дарсдан бўш вақтларидаги ўқув тарбия жараёнини тўлдиради ва кенгайтиради, ўқувчиларни мустақил билим олишлари, ижобий қобилиятларини, ташаббускорлигини оширишга имконият яратади.

Шу сабабли кейинги даврда ўқувчиларининг дарсдан ташқари вақтларини кўнгилли уюштиришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Синфдан ва мактабдан ташқари ташкил қилинган тарбивий ишлар ўқувчилар ҳаётидаги тарбивий фаолиятни тўлдиради. Улар-

ни онгли, дунёқарашини шакллантиради.

Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар ташкилотчи-сининг вазифаларига қуйидагилар киради:

- дарсдан ташқари тарбиявий ишларни режалаштириш ва амалга оширишни назорат қилиш;
- ўқувчиларнинг синфдан ва мактабдан ташқари кўп қиррали ишларни педагогик жамоа, ўқувчилар ташкилотлари, синф фаоллари ёрдамида йўлга қўйиш;
- синфдан ва мактабдан ташқари ишлар йўналишига бевосита раҳбарлик қилган ҳолда ўқувчилар ташкилотлари синф фаолларига услубий ёрдам кўрсатиш;
- умуммактаб ва мактаблараро ўтказиладиган тарбиявий тадбирларда қатнашиш;
- ўқувчиларнинг бўш вақтларини ташкил қилишда тарбия ва маданият муассасалари ҳамда жамоатчилик кучидан кенг фойдаланиш.

Синф жамоаси билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг ҳажми, асосий йўналишлари, мазмуни ҳар бир ёш босқичда ўқувчиларнинг психик ривожланиши даражасига мос келиши лозим.

Тарбиявий иш педагогдан бутун қобилиятини ишга солишни, тинмай изланишни тақозо этади. Чунки келажак авлод тарбияланган, уюшган, аҳил, жонажон Ватанимизнинг ҳақиқий фуқаролари бўлиши керак.

Мактабда бошланғич синфларда тарбиявий ишларни олиб бориш уни йўлга қўйиш синф раҳбари ёки тарбиявий ишлар ташкилотчилари томонидан уюштирилади. Тарбиявий ишнинг асосий йўналишлари: ўқувчиларда илмий дунёқараш асосларини шакллантириш, уларни миллий истиқлол руҳида тарбиялаш; ўқувчиларнинг ижтимоий фойдали меҳнатини ташкил этиш; ўқувчиларда ахлоқ маданиятини, уларнинг ўз ҳуқуқ ва бурчларига нисбатан онгли муносабатни тарбиялаш; ўқувчиларда ўз-ўзини бошқариш малакаларини шакллантиришдир.

Бошланғич синф ўқувчиси ва синф раҳбари фаолиятининг асосий вазифаларидан бири ўқувчиларнинг аҳил тарбиявий жамоасини ташкил этишдир.

Бошланғич жамоа иши шундай қуриладики, унда синфнинг бошқа жамолари билан алоқаси доимий равишда амалга оширилади,

умуммактаб анъаналари сақланади. Бошланғич жамоа ўқитувчи-тарбиячи ва синф раҳбари, ўқувчилар ўз-ўзини бошқариш, ўз-ўзини бошқариш органлари раҳбарлигида умуммактаб ижтимоий фойдали ишлари фаолиятида иштирак этади.

Ўқитувчи ва синф раҳбари соғлом, аҳил болалар жамосини шакллантириш билан бирга доимий болалар қизиқишларини қўллаб-қувватлайдилар, уларнинг ижтимоий фойдали фаолиятини йўналтириб борадилар.

Кичик ёшли ўқувчилар жуда фаол ва ҳаракатчан бўладилар. Фаолликка интилиш бу ёшдаги болаларнинг органик эҳтиёжи. Бироқ, бунда болалар ҳали етарли ҳаётий тажрибага эга бўлмайди ва кундалик педагогик раҳбарликка эҳтиёж сезади. Бошланғич синф ўқитувчиси боланинг илк мактабдаги қадамиданоқ тарбиявий ишнинг чинаккам жамоатчилик муносабатларини яратишга имконият берадиган, болаларда бир-бирларига ғамхўр муносабатда бўлишни тарбиялайдиган, индивидуал қобилиятларни ривожлантириш учун қулай имкониятлар яратадиган усулларни танлайди.

Ўқитувчи бошланғич синфларда болаларга ўзларини қизиқтирувчи фаолият турини танлашга ёрдам беради. Бироқ, кўпинча кичик ёшдаги ўқувчилар ёш хусусиятларига кўра, ўз хусусиятларини тўғри баҳолай олмайдилар.

Болаларнинг ўсиши уларда жамоатчилик малака ва кўникмаларининг шаклланиб бориши билан ўқитувчи-тарбиячининг болалар жамоасига раҳбарлик қилишидаги жараёнини ўзгартириб боради.

Ўқитувчи бошланғич синфлардаёқ аҳил болалар жамоасини яратиш асосида соғлом жамоатчилик фикрini яратади.

Бошланғич синф ўқитувчиларининг болалар тарбиявий жамосини яратиш соҳасидаги ишини юқори синфларнинг синф раҳбарлари давом эттирадилар.

Бошланғич синф ўқитувчиси ўқувчиларни таълим ва тарбиянинг табиий шароитида, уларнинг жамоа фаолияти жараёнида ўрганадилар.

Синфдан ташқари иш ўқувчиларга бирор мақсадга қаратилган педагогик таъсир вақтини узайтиради, у ўқитувчининг дарсларда эгаллаган билимларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, болаларнинг қобилиятини ривожлантириш, уларнинг хилма-хил қизиқишларини қондириш, маданий дам олишларини уюштириш имкони-

ни беради. Синфдан ташқари иш болаларни жамият ҳаётига жалб қилишнинг катта имкониятларига эга.

Бу борада ташкилотлар фаоллигини учта асосий томонини кўриш мумкин: ташкилотчилик, усулий ва маъмурий.

10-§ Ташкилотчи ва ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш ишларининг методикаси

Маънавий-маърифий тарбия ишлари бўйича директор ўринбосари ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Таълим тўғрисида»ги, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида»ги Қонунлар, Президент фармонлари, ҳукумат қарорлари, халқ таълими вазирлиги ва бошқа юқори ташкилотларнинг қарор, буйруқ ва меъёрий ҳужжатлари талаблари асосида олиб боради.

Умумий ўрта таълим муассасаларида маънавий-маърифий тарбия ишлари бўйича директор ўринбосари (бундан кейин директор ўринбосари деб юритилади) ота-оналар ҳамда кенг жамоатчилик билан ҳамкорликда ўқувчи-ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг онгига она Ватанига, халқига ва унинг бугунги бунёдкорлик ишига эҳтиром билан қараш руҳида тарбиялашга раҳбарлик қилади.

Маънавий-маърифий тарбия ишлари бўйича директор ўринбосари лавозимига камида 5 йил педагогик иш стажига эга бўлган қобилиятли, маҳалла, ота-оналар ва кенг жамоатчилик ўртасида ҳурмат-эътиборга лойиқ бўлганлар туман (шаҳар) халқ таълими бўлими томонидан тайинланади ва бўшатилади.

Жамиятда юксак маънавий фазилатларни камол топтириш, миллий мафқурани шакллантириш, ёшларни бой тарихий ва маданий меросимиз, миллий анъаналаримизга, умуминсоний қадриятларга ҳурмат, Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида кенг фикрли, соғлом, жисмоний, ақлий ва маънавий жиҳатдан баркамол, иқтисодий ислохотларнинг моҳиятини тушунадиган ҳамда уларни янги ижтимоий муносабатлар орқали ҳаётга татбиқ эта оладиган, миллий ғоя ва истиқлол мафқураси мустаҳкам бўлган шахсларни шакллантириш директор ўринбосари фаолияти мақсадининг асосини ташкил этади.

– Ўқувчи-ёшлар дунёқарашини шакллантиришда миллий ва умуминсоний қадриятлар, халқимизнинг бой тарихий, маданий ва маънавий мероси асосида уларни ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, инсон-

парварлик, иймон-эътиқод, меҳр-шафқатлилик каби инсоний фазилатлар мисолида ҳар томонлама баркамол авлодни тарбиялайди;

– «Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» Республика Олий Мажлиси сессияси материаллари, Президент фармонлари, асарлари, нутқлари, ҳукуматимиз қарорлари, таълим бошқаруви органлари меъёрий ҳужжатлари, талаблари асосида ўз ишини амалга оширади;

– директор ўринбосари тарбиявий ишларини режалаштиришда, синф раҳбарларининг қизиқишлари, топшириқларни қай даражада бажара олишларини ҳисобга олади;

– ўқувчиларда Ватанга муҳаббат, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Конституцияси ва Давлат рамзларига садоқат ҳисларини тарбиялайди;

11-§ Мактабда ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариши

Ўқувчиларнинг ўз-ўзини идора қилиш органлари фаолиятида қатнашуви уларнинг ижтимоий фаоллик сифатларини шакллантиришнинг таъсирчан воситасидир. Бу болалар ва ўсмирларнинг фуқаролик, демократия борасидаги тушунчаларини кенгайтиради,

Ўз-ўзини идора қилиш – ташаббускорлик ва мустақиллик мактабидир. Ўқувчилар ўз-ўзини бошқаруви ўқувчилар томонидан фан ва машғулотларнинг тўлиқ ўзлаштирилишига, бирор касб ўрганишига, Ватанга садоқат руҳида тарбияланишига, Ватан ҳимоячиси бўлишига мактабдан ташқари тарбиявий ишларда, Давлат, жамоат мулкани кўз қорачиғидай асрашга, табиатни муҳофаза этишга кўмаклашади.

Ўз-ўзини бошқариш ўқувчиларни мустақил ҳаётга, турмуш ва жамиятга мос қилиб тарбиялаш, таълим муассасасида маънавий муҳитни сақлаш, маъмуриятга қўшимча таълим олиш учун ўқувчилар талабномасини шакллантиришда кўмаклашади.

Ўқувчилар ўз-ўзини бошқаруви аъзолари мактаб ва мактабдан ташқари таълим муассасаларида ўтказилаётган барча тадбирларда, танловларда, хоналарни жиҳозлашда фаол иштирок этадилар.

Мазкур бошқарув ташкилотчилиги иши кўникмаларини тарбиялайди, умумий гоёлари билан аҳил, жипслашган ўқувчилар жамоасини тузади. Ўқувчилар ўз-ўзини идора қилиш тизими мактаб ўқувчилари (жамоаси) томонидан ўзининг фаолиятида демократик фаолият тарзларини чуқур ўзлаштириш учун қулай шароитлар яратаети.

ди. Бу тўғри тақсимлаш, ижро устидан ҳисобот ва назоратни йўлга қўйиш, ҳаракатлар, ташаббускорликнинг уйғунлигини таъминлаш, мусобақалар уюштириш, ўз зиммасига масъулият олиш каби кўникмалардан иборат. Тарбияланувчилар давримиз кишиси учун зарур бўлган қатор ахлоқий сифатларни, чунончи, жамоат ишига ва унга қўшадиган улуши учун шахсий масъулият, жамоа манфаатларига содиқлик, ўзаро муносабатларнинг қатъилик, талабчанлик, жамоат ташаббусини қўллаб-қувватлаш каби сифатларни эгаллайди.

Мактабда ўқувчиларнинг мустақил фаолияти, барча педагогик жамоа бу ишга маънавий тайёр бўлсагина ўқитувчилар ва ўқувчилар ўртасида ўзаро чуқур ҳурмат, хайрихоҳлик, ишонч бўлган шароитдагина ташкил этилиши мумкин. Ҳеч қандай сохталик ва сунъийлик бўлмаслиги керак. Барча ўз-ўзини идора қилиш ташкилотлари ўз фаолияти юзасидан вақти-вақтида ҳисобот бериб туриши, сўз ва иш бирлиги сақланиши, ҳар ким ҳуқуқлари ва вазифаларини бажаришда ижтимоий раббатлантирилиши эътиборда бўлиши керак. Бунда, албатта, болаларнинг Республика болалар ва ўсмирлар уюшмалари билан ҳамкорлиги катта аҳамиятга эгадир.

12-§ Истеъдодли болаларни аниқлаш ва уларни тарбиялаш

Истеъдоднинг ўз вақтида намоён бўлиши, тарбияга ва қўллаб-қувватлашга боғлиқдир. Ҳар қандай жамиятга истеъдодли шахслар зарур. Шу нуқтаи назардан истеъдодли болаларни аниқлаш, тарбиялаш ва ўқитиш республиканинг бўлажак ақл-заковатли ва ижодий фикрловчи кучларни тайёрлашнинг ягона манбаидир.

Ижодий қобилиятлар ривожини самарали амлга ошириш учун ўқувчилар истеъдодини аниқ таҳлил этиш, болаларнинг ўзига хос психологик жиҳатларини ва фазилатларини ҳисобга олиш зарур.

Турли ёшдаги истеъдодли ўқувчиларни намоён этишда ҳозирги кунда, аввало мактаб педагогика жамоаси руҳий-диагностика тажрибалардан унумли фойдаланишлари зарур.

Бунда «Республика Истеъдод Маркази» ходимлари билан ҳамкорлик қилиш муҳим аҳамиятга эга. Истеъдод маркази ходимларининг фаолияти тажрибасидан фойдаланиш, уларнинг истеъдодини аниқлашга мўлжалланган психологик тадбирларини педагогик тажрибалар билан ҳамоҳанг ишлабчиқиш лозим.

Бу соҳада «Улуғбек», «Умид», «Олтин мерос», «Устоз» жамғармалари билан ҳамкорликда иш олиб бориш керак.

Ёшлар истеъдодининг намоён бўлишига қобилиятларни аниқ таҳлил этиш, боланинг ўзига хос фазилатларини ҳисобга олиш ижодий қобилиятлар ривожини самарали амалга ошириш учун зарур. Қобилиятларни ривожлантириш учун даража ва босқичлари янгича муносабатлар билан боғлиқ бўлади.

Қобилият маълум бир даражада исталган ўқувчида шаклланган бўлиши мумкин. Қобилият ташкил этилган тарбия ва ўқув жараёни шароитларида ривожлантирилади.

Ўқувчи ёшлар қобилиятини ривожлантириш мақсадида истеъдод ва иқтидорни онгли раббатлатириш, мукаммаллик учун шароит яратиш, уларнинг ижобий қизиқишлари ранг-баранглигини ошириш, турли кўргазмали тадбирларда иштирок эттириш, олимпиадалар, танловлар, учрашувларга жалб этиш лозим.

Истеъдодли болаларнинг таниқли олимлар лабораторияларида шуғулланиши, шоир, ёзувчи, рассом каби санъат намоёндалари билан ҳамкорлик қилишни ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга.

Болалар ижодий қобилиятларини ривожлантиришда оила ва муҳитнинг аҳамияти юксак. Айниқса республиканинг қишлоқ жойларида иқтидорли болаларни излаш, топиш ва уларнинг таълим ва тарбиясини мунтазам равишда тўғри йўлга қўйиш муҳимдир.

Истеъдодли болаларни жойларнинг ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олиб, ижодий камол топтиришда диагностик услубиятлар, ўқув режалари ва ўқув услубий, тарбия ва таълим дастурлари билан таъминлаш лозим.

Шунингдек, иқтидорли болаларни излаш, топиш ва тарбиялаш учун замонавий моддий-техник ва молиявий жиҳатдан тўлиқ таъминот зарур.

Истеъдодли болалар саломатлигини муҳофаза қилиш учун уларни руҳий зарбалардан асраш йўлларини аниқлаш, руҳан ёрдам кўрсатиш, руҳий хаяжонланиш ҳолатларини ўрганиш – уларнинг ижодий қобилиятларини ривожини учун шароит яратиш бўйича тавсиялар ишлабчиқиш даркор.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун таркибига Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари ходимлари, етакчи олимлар ва мутахассислар, ижодкорлар, амалиётчи ўқитувчилар, тўғра раҳбарларидан иборат Республика методик кенгаши тузулиши лозим.

Турли ёшдаги гуруҳлар истеъдодларни қидиришнинг умумий дастури зарур. Оммавий ўқув юртларида бўлганидек, мактабдан ташқари таълим муассасаларида ҳам бу борада ўқув дастури режаларини ишлабчиқиш керак бўлади.

Истеъдодли болаларни аниқлаш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлаш қуйидаги омилларга боғлиқ:

- ушбу аниқлашнинг ижтимоий аҳамиятини, республиканинг заковати, ижодкорлиги, куч-қудратини тайёрлашнинг истиқболи билан боғлиқлигини тушунишга;

- руҳий диагностик услубият, услубий материаллари бўлгани ҳолда турли ёшдаги гуруҳларда аниқлашнинг умумий дастурлари яратилишига;

- истеъдодли болалар (махсус тайёрланган режалар, дастурлар ва илмий асосланган услубият ва ҳоказо бўйича) билан ишлаш учун ихтисослашган муассасаларнинг ягона тармоғини тарғиб этишга;

- оммавий ўқув юртларида истеъдодли болалар билан ишлаш учун зарур ўқув-дастурий қўлланмаларини ишлабчиқишга;

- жойларда махсус гуруҳлар томонидан ишлаб чиқилган халқ таълими, давлат ва жамоат муассасалари, ижодий уюшмалар томонидан тасдиқланган дастурларга (бу дастурларда истеъдодли болалар билан ишлашнинг истиқболлари ва босқичлари, ўз ҳудудида бундай фаолият ва кўпгина бошқа тадбирлар учун маблағ ажратиш, уларни таъминлашга);

- қўйилган вазифаларни ҳал қилишга кенг жамоатчилик диққатини жалб қилишга, республика методик кенгашининг тузилишига (бу кенгаш таркибига Халқ таълими, Олий ва ўрта махсус таълим вазирликлари, халқ таълим бошқарув органлари ходимлари, етакчи олимлари ва мутахассислари, ижодий уюшмалар, амалиётчи ўқитувчи, мактабдан ташқари таълим муассасалари тўғрақ раҳбарлари кирадилар);

- илмий тадқиқотлар мактаблар учун меъёрий хужжатлар, синф ишланмалари мажмуига, истеъдодли ўқувчилар ҳақида маълумотлар манбаини яратишга, уларни ўқитиш ва тарбиялашнинг (табақалаштириш, индивидуаллаштириш, инсонпарварлаштириш) ягона услубий асосини яратишга боғлиқ.

Истеъдодли ва иқтидорли болаларнинг ўқитувчи ҳамда тарбиячилари алоҳида истеъдодлар учун турлича ўқув режа ва дастурла-

рига эга бўлишлари мақсадга мувофиқ.

– Иқтидорли болалар ва истедодли ёшларни аниқлаш ва ўқитиш услубияти, психологик-педагогик ва ташкилий шароитларини яратиш. махсус ўқув дастурлари ва тизимли педагогик технологиялар ишлабчиқиш учун энг яхши педагог ва олимларни фаол иштирокини таъминлаш;

– Иқтидорли болалар ва истедодли ёшларни чет элларда умумий ва касбий жиҳатдан тайёргарликдан ўтказишга қаратилган собит қадам фаолиятни амалга ошириш. Академик лицейларнинг ўқувчиларига, биринчи навбатда иқтидорли, юксак истедод соҳибларига, билимнинг тегишли соҳалари ва фаннинг аниқ йўналишлари бўйича ўз табиий қобилиятларини намоён этиш ва ривожлантириш, ўзларидаги ноёб истедодни рўёбга чиқариш учун кенг имкониятлар яратиш.

Умумтаълим мактабида маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосарининг бир йилга мўлжалланган иш режаси

1. Ташкилий ишлар

№	Бажариладиган ишлар	Вақти	Масъул
1	Мактабнинг умумий иш режасини тузиш ва уни бажаришда қатнашиш	август	Мактаб директори, маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
2	Мактаб атрофини, йўлакларини, хоналарини таълим-тарбия фаолиятини жавоб берадиган ҳолатга келтириш	йил давоми	Мактаб маъмурияти, синф раҳбарлари
3	Биринчи ва сўнгги қўнғироқ тантаналарини ўтказиш	да сентябр,	Мактаб жамоаси
4	Ўқувчиларни дарсликлар билан таъминлаш	май сентябр	Кутубхоначи, синф раҳбарлари

5	9-11 синфларни битириб кетган битирувчилар билан ишлаш	июн, июл, август	Мактаб маъмурияти ва синф раҳбари
6	Мактаб ховлисини микроучаст-качаларга бўлиш	сентябр	Мактаб директори, маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
7	Мактабнинг педагогик кенгаши ишида мунтазам қатнашиш, унда ўз соҳасига оид долзарб масалаларни ҳал этилишини таъминлаш	ҳар чорак сўнгида	Комиссия аъзолари, синф раҳ., ота-оналар қўмитаси аъзолари, маҳалла фаоллари
8	Мактабнинг «Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссияси», «Касб-ҳунарга йўналтириш ишлари бўйича комиссияси», «Синф раҳбарлари метод бирлашмаси», «Ота-оналар қўмитаси» фаолиятини такомиллаштириш	ўқув йили давомида	Мактаб маъмурияти, пед. жамоа
9	Тарбиявий соатларни талаб даражасида ўтилишини назорат қилиш	йил давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
10	Мактаб, синф ота-оналар мажлисларини ўз вақтида ўтказиш	режа асосида	Мактаб маъмурияти, синф раҳбарлари
11	Ўқувчиларни қизиқишларига кўра тўғарақларга жалб қилиш ва улар фаолиятини мунтазам равишда назорат қилиб бориш	йил давомида	Мактаб психологи, маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
12	«Менинг мактабим-менинг фаҳрим» кўрик –танловини мунтазам равишда низом асосида ўтказиш	ўқув йили давомида	Мактаб маъмурияти, синф раҳбарлари
13	«Ўз-ўзини» бошқариш кунларини ўтказиш	ҳар ойда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари, фан ўқитувчилари

14	Мактаб ички тартиб қоидаларини ишлабчиқиш ва улар ўз вақтида бажарилишини мунтазам равишда назорат қилиб бориш	Ўқув йили давомида	мактаб маъмурияти, синф раҳбарлари
15	Умумхалқ байрамлари, тарихий шахслар таваллудига бағишланган тадбирларни кўтаринки руҳда нишонланишини ташкил этиш	Белгиланган кунларда тақвимга кўра	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари, фан ўқитувчилари, «Камолот» ЁИХ
16	Ўқувчиларнинг ўзлаштириш сифати, давомати, ўқув анжомларининг сақланиш аҳволини назорат қилиш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари синф раҳбарлари
17	Кам таъминланган, тарбияси оғир, жиноятчиликка мойил бўлган ўқувчиларни аниқлаш, васийлик ва хомийликда ўқувчилар билан алоҳида режа асосида иш олиб бориш	Ўқув йили давомида	ХТБ, ВЕОХООГ, мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, психолог, синф раҳбар маҳалла фаоллари
18	Ташкилий диктантлар, иншолар кўрик-танловларини ўтказиш	мунтазам	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
19	Юқори ташкилотлардан келган ҳужжатлар билан ишлаш, уларнинг бажарилишини таъминлаш	мунтазам равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
20	Ўқувчиларни йўл ҳаракати қоидаларига риоя қилишларини таъминлаш, ЙҲХ дарсларини ўтилишини назорат қилиш	мунтазам равишда	ДАН ҳодимлари, мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, ЙҲХ фани ўқитувчилари
21	«Сардорлар кенгаши» фаолиятини тақомиллаштириш ва ундан самарали фойдаланиш	мунтазам равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, етакчи, синф раҳбарлари сардорлар Туман
22	Ўқувчилар орасида ҳуқуқбузарлик, гиёҳвандлик, ўз жонига қасд ва суиқасд қилиш, шунингдек, диний экстремизм олдини олишга қаратилган тадбирларни мунтазам равишда ўтказиб бориш	Ўқув йили давомида	ХТБ, ИИБ ва ВЕОХООГ ходимлари, туман прокуратураси, туман ССБ ходимлари, диний идоралар, миллий ҳавфсизлик қўмитаси, мактаб маъмурияти

23	Ёш ўқитувчилар, ижодкор ўқитувчилар билан ишлаш	мунтазам равишда	Мактаб маъмурияти Мак-
24	«Йилнинг энг яхши маънавий-маърифий ишлари бўйича директор ўринбосари» кўрик-танловига тайёргарлик кўриш ва қатнашиш	апрел, май	таб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
25	Хомийлар ва шифокорлар давлат дастурини бажарилишини таъминлаш	йил давомида	Мактаб маъмурияти
26	«Ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланишда педагог кадрлар салоҳиятини ошириш» ўқув йилида мактабдаги педагогик жамоани билим савиясини тўлиқ ширишга эриштиш	ўқув йили давомида	Мактаб маъмурияти
27	Маънавий-маърифий йўналишдаги ютуқлар, амалга оширилаётган ишларни маҳаллий матбуотда ёритиб бориш	ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
28	Бажарилган ишлар ҳисоботини тайёрлаш ва таҳлил қилиш	ҳар чоракда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари

2. Синф ва тўғарак раҳбарлари билан ишлаш

№	Бажариладиган ишлар	Вақти	Масъул
1	Синф ва тўғарак раҳбарларининг йиллик иш режаларини тузишда ёрдам бериш ва йўналтириш	август	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
2	Синф раҳбарлари метод бирлашмаси ишини ташкил этиш ва мунтазам назорат қилиб туриш	ўқув йили мобайнида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари методик кенгаш раиси
3	Ўқувчиларнинг қизиқишларидан келиб чиққан ҳолда фан тўғаракларига, мактабдан	ўқув йили мобайнида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари

	ташқари таълим муассасалари-га жалб қилиш	нида	
4	Синф ва тўғарак раҳбарларининг иш режаларини бажарилишини ва журналларни талаб даражасида юритилишини назорат қилиш	Ўқув йили мобайнида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, психолог, фан ўқитувчилари, синф раҳбарлари
5	Ўқувчиларнинг бўш вақтларини фойдали машғулотлар билан тўлдиришда амалий ёрдам кўрсатиш	Ўқув йили мобайнида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
6	Синф раҳбарларига ўқувчилар билан бирга ўтказиладиган тарбиявий ишлар самарадорлигини ошириш учун педагогик ва методик тавсиялар бериш	Ўқув йили мобайнида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
7	Тажрибали синф ва тўғарак раҳбарларининг фаолиятини оммалаштириш ва уларни рағбатлантириш	Ўқув йили мобайнида	Мактаб маъмурияти
8	Тарбиявий соатлар (тўғарак машғулотлари) режа асосида ва талаб даражасида ўтилишини назорат қилиш	Ўқув йили мобайнида	Мактаб маъмурияти
9	Ноанъанавий усулда тарбиявий соат (тўғарак машғулоти) ишланмаси кўрик тавловини ўтказиш	Март	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари

Ота-оналар ва маҳалла фаоллари билан ишлаш

№	Бажариладиган ишлар	Вақти	Масъул
1	Мақтаб, синф ота-оналар кўмиталари фаолиятини Низом асосида ташкил этиш	сентябрь	Мақтаб маъмурияти, синф раҳбарлари
2	«Ота-оналар университети» иш самарадорлигини ошириш	Ўқув йили давомида	Мақтаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари

3	Ота-оналар, маҳалла фаолиятини тарбиявий масалаларини ҳал этилишига йўналтириш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
4	«Очиқ эшиклар куни»ни ўтказиш	Ҳар ойнинг биринчи пайшанбаси	Мактаб жамоаси
5	Мактаб ички назорат ишларига ота-оналар кўмитаси ва маҳалла фаолларини кенгроқ жалб қилиш	Ўқув йили давомида	Мактаб маъмурияти, синф раҳбарлари Мактаб маъмурияти, синф раҳбарлари
6	Мактабнинг оммавий тадбирларини ўтказишга ота-оналар ва маҳалла фаолларини жалб этишни давом эттириш	Доимий равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
7	Маҳалла ободончилиги ишларида кўмаклашиш	Доимий равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
8	«Мактаб, оила ва маҳалла ҳамкорлиги» концепциясини амалга ошириш	Доимий равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари

Қонун бузилишлари ва жиноячиликни олдини олиш бўйича амалга ошириладиган ишлар

№	Бажариладиган ишлар	Вақти	Масъул
1	Мактабда мавжуд тарбияси оғир жиноятчиликка мойиллиги бор ўқувчилар билан ишлаш режасини тузиш	сентябрь	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
2	Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва назоратсизликнинг олдини олиш, уларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш, бола ҳуқуқлари ва	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари

	қонуний манфатларини ҳимоя қилиш мақсадида тарбияси оғир, ҳуқуқбузарликка мойил ўқувчиларни аниқлаш, улар билан олиб борадиган тарбиявий ишлар самарадорлигини ошириш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
3	Ўқишидан бўйин товлаб юрган вояга етмаганларни аниқлаш, уларни мактабга қайтариш юзасидан амалий ишлар олиб бориш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
4	Нотинч, носоғлом оилаларни, фарзандларнинг тарбиясига салбий таъсир кўрсатаётган, гиёҳвандликка, ичкиликка ружу қуйган, турли диний оқимларга кириб қолган ота-оналарни аниқлаш, улар билан ишлаш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
5	Диний экстремизмни асл моҳиятини кўрсатадиган маърузалар, ҳуқуқ тарғибот ходимлари, дин арбоблари билан учрашув ўтказиш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
6	Вояга етмаганларнинг оилавий шароитини, ижтимоий аҳволини, таъминланганлик даражасини ўрганиш ва ушбу ишлар бўйича доимий назорат олиб бориш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
7	Мактабда вояга етмаганлар орасида жиноятчиликнинг ва қонунбузарликнинг олдини олиш бўйича олиб борилаётган ишларини мактаб пед кенгашида кўриб чиқиш	Чоракда	Мактаб маъмурияти, ХТБ, ИИБ, прокуратура, фуқаролар йиғинлари
8	Ешларни жиноятга ва ҳуқуқбузарликка жалб	Ўқув йили	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича

	қилаётган шахсларни аниқлаш, уларга қонунда белгиланган чораларни кўриш	равишда	директор ўринбосари, синф раҳбарлари
9	Туман прокуратураси, ИИБ ВЕОХООГ, туман ҳокимлиги қошидаги вояга етмаганлар комиссияси, маҳалла, қишлоқ фуқаролар йиғинлари билан ҳамкорлик ўрнатиш	Мунгазам равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
10	Тарбияси оғир, жиноятчиликка моиллиги бор ўқувчилар билан алоҳида самимий суҳбат ўтказиш, уларнинг хоҳиш-истак, қизиқишларини, муоммоларини аниқлаш.	Доимий равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
11	Тарбияси оғир, жиноятчиликка моиллиги бор ўқувчиларни аниқлаган, қизиқиш-ларига кўра 100% мактабдаги, мактабдан ташқари таълим муассасаларидаги тўғарақ-ларга, жалб қилиш, ҳунарманд усталарига бириктириш ва назоратда тутиш.	Доимий равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
12	Тарбияси оғир, жиноятчиликка моиллиги бор ўқувчилар билан ишловчи тарбиячи ўқитувчиларни ПОТРО-НАЖ усулида ишлашга	Доимий равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф раҳбарлари
13	жалб этиш Директор ҳузуридаги йиғилишда, тарбияси оғир, жиноятчиликка моиллиги бор ўқувчиларга бириктирилган тарбиячи ўқитувчиларнинг ҳисобатларини тинглаш	Хар чорак якунида	Мактаб маъмурияти
14	Ўқувчиларнинг ёзги таътил мавсумида вояга етмаганлар орасида ҳуқуқбузарликни олдини олиш бўйича ишлар олиб бориш	июл-август	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари

15	Вояга етмаганлар билан олиб борилаётган ишларини маҳаллий матбуот саҳифаларида кенг ёритиб бориш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
----	--	--------------------	---

Кам таъминланган оила фарзандлари бўлган ўқувчилар билан ишлаш

№	Бажариладиган ишлар	Вақти	Масъул
1	Кам таъминланган оила фарзандлари бўлган ўқувчилар рўйхатини тузиш ва улар билан ишлаш режасини аниқлаш	Сентябр	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари,
2	Кам таъминланган оила фарзандлари бўлган ўқувчиларни мактаб фондидан дарслик ва ўқув жиҳозлари билан имкон даражасида таъминлаш	Сентябр	Мактаб маъмурияти ва синф раҳбарлари
3	Ҳукумат қарорларига асосан ушбу тоифадаги ўқувчиларга уст-бош, кийим-кечак тарқатилишини қатъи назорат қилиш	Октябр ноябр	Махсус комиссия
4	Туман ижтимоий таъминот бўлимининг кам таъминланган оила фарзандлари бўлган ўқувчилар оилларига қонунда белгиланган нафақаларни расмийлаштиришга ёрдам бериш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, ота-оналар қўмитаси раиси
5	Кам таъминланган оила фарзандлари бўлган ўқувчиларни тўғарақларга ва маҳалларнинг уста-хунармандларига бириктириш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф ва тўғарақ раҳбарлари, маҳалла фаоллари
6	Мазкур ўқувчиларни газета-журналларга обуна бўлиш, ўлкашунослик экскурсияла	Ўқув йили давоми	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, синф ва

	рига қатнашишларига оталиқ ташкилотларининг ёрдамини ташкил этиш	да	тўғарақ раҳбарлари, оталиқ ташкилотлари
7	Кам таъминланган оила фарзандлари бўлган ўқувчиларнинг ўқиши ва ҳуққини назорат қилиш	Мунтазам равишда	Мақтаб маъмурияти

«Қамолот» ЁИХ ва «Қамалак» болалар ташкилоти билан ишлаш

№	Бажариладиган ишлар	Вақти	Маъсул
1	Мақтабнинг «Қамолот» ЁИХ ташкилоти ва «Қамалак» болалар ташкилоти билан тенг ҳуқуқли ҳамкорлик муносабатини ўрнатиш	Сентябр	Мақтаб маъмурияти етакчи
2	«Қамолот» ва «Қамалак» ташкилотларининг мақсад ва вазифаларини мақтаб ўқувчилари орасида кенг тарғиб этиш	Доймий равишда	Мақтаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, етакчи сардорлар.
3	«Қамолот» ва «Қамалак» фаолларини мақтабнинг таълимий, маънавий ва маърифий йўналишдаги тадбирларга кенгроқ жалб этиш.	Доймий равишда	Мақтаб маъмурияти
4	«Қамолот» ЁИХ фаолларига ўқувчи-ёшларнинг бўш вақтларини мазмуни ва фойдали машғулотлар билан тўлдиришга амалий ёрдам бериш	Ўқув йили давомида	Мақтаб маъмурияти етакчи
5	«Ўзини-ўзи бошқариш» кувларини ўтказиш	Ўқув йили давомида	Мақтаб маъмурияти
6	Синф «Қамолот» ЁИХ ташкилотлари сардорларидан ташкил тошган «Сардорлар кенгаши»дан унумли фойдаланиш	Ўқув йили давомида	Мақтаб маъмурияти

7	«Камолот хафталиқ»ларини ўтказиш давомида тапқилот фаолларига мустақил иш олиб боришларига, ўзини-ўзи бошқариш учун имконият яратиш	Мунтазам равишда	Мактаб маъмурияти
---	---	------------------	-------------------

Спорт ва жисмоний тарбия ишлари

№	Бажариладиган ишлар	Вақти	Масъул
1	«Болалар спортини ривожлантириш» давлат дастури доирасидаги тадбирларни амалга ошириш	Дойимий равишда	Ота-оналар кўмитаси, мактаб пед жамоаси, «Камолот» ЁИХ, маҳалла фаоллари
2	«Умид ниҳоллари» спорт мусобақаларини Низом асосида 1-4, 5-7, 8-9 ташкил этишни назорат қилиш, пухта тайёргарлик кўриш ва юқори натижаларга эришиш учун замин тайёрлаш.	март-апрел	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, жисмоний тарбия ўқитувчилари
3	Кўшни мактаб ва кўшни маҳалла болалари билан оммавий спорт мусобақалари ўтказиш	Уқув йили давомида	Мактаб маъмурияти, жисмоний тарбия ўқитувчилари
4	Жисмоний тарбия дарсларини ва мактабда фаолият кўрсатган спорт тўғарак-секциялари ишини қатъи назорат қилиш	Уқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
5	Спорт соҳасида эришилган ғалабаларни маҳаллий матбуот саҳифаларида ёритиб бориш	Уқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
6	Спортни тарғиб қилувчи стендлар, фотоальбомлар чиқариш	Уқув йили давомида	Жисмоний тарбия ўқитувчилари
	Ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарлик ахволини мактаб пед кенгашида муҳокама қилиш	IV – чоракда	Жисмоний тарбия ўқитувчилари

Экологик тарбия

№	Бажариадиган ишлар	Вақти	Масъул
1	Экологик мавзуда очиқ тарбиявий тадбирлар ўтказиш	Ўқув йили давомида	Синф раҳбари, биология ўқитувчиси
2	Маҳалла ҳудудидаги экологик муаммоларни аниқлаш ва уларни имкон даражасида бартараф этишга қаратилган тадбирларни амалга ошириш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, «Камолот» ЁИХ, синф раҳбарлари
3	Атроф муҳитни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштиришга қаратилган хайрия шанбалик, хашарлар ўтказиш	Ўқув йили давомида	Мактаб пед жамоаси
4	«Экосан» фондига маблағ ишлаб топиб ўтказилишини ташкил этиш	Ҳар ярим йилликда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
5	Мактабда экологик бурчак ташкил этиш	1-ярим йиллик	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари
6	Экологик мавзуда махсус режа асосида тадбирлар, давра суҳбатлари ўтказиш	Доимий равишда	Жисмоний тарбия ўқитувчилари
7	«Экология болалар нигоҳида» расмлар кўргазмасини ташкил этиш	Апрель	Жисмоний тарбия ўқитувчилари

Ҳуқуқий тарбия ишлари

№	Бажариадиган ишлар	Вақти	Масъул
1	Ўқувчиларнинг ҳуқуқий саводхонлигини оширишга қаратилган турли беллашув, мусобақа ва кўрик танловлар ўтказиш	Ўқув йили давомида	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, «Камолот» ЁИХ, фан ўқитувчилари
2	Ўқувчиларни қизиқтирган мавзулар бўйича давра суҳбатлари ва учрашувлар ташкил этиш.	Ҳар чорақда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари,

			«Камолот» ЁИХ, фан ўқитувчилари
3	Ўқувчилар орасида ҳуқуқбузарликни олдини олиш мақсадида ҳуқуқ-тарғибот органлари билан ҳамкорликни мустаҳкамлаш.	Ҳар чорақда	Туман прократураси, ИИБ, ХТБ ходимлари, мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари.
4	Ҳуқуқий тарбияга оид кўргазмалар, стендлар, альбом ва буклетлар тайёрлаш	Доймий равишда	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари, «Камолот» ЁИХ, фан ўқитувчилари, синф раҳбарлари
5	Мактабда ижтимоий-ҳуқуқий фанлар ўтилишини назорат қилиш	Доймий равишда	Мактаб маъмурияти
6	Ўқувчиларнинг ҳуқуқий тарбия бўйича билимларини синаш мақсадида «Сиз қонунни биласизми?» кўриктанловини ўтказиш	Март-апрел	Мактаб маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосари.

П. БЎЛИМ.

СИНФ РАҲБАРИ ИШИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МЕТОДИКАСИ

1-§ Синф раҳбари ишнинг мақсади ва вазифалари

Синф раҳбари деганда ўқувчиларни бир хил савияда, бир хил ёшда, билими жиҳатидан ҳам тенг бўлган жамоани бошқариб турувчи педагог синф раҳбари деб аталади.

Синф раҳбарининг асосий мақсади, ўқувчиларини тўғри тарбиялаш жараёнида ўқувчи ва синф раҳбари билан бир-бирини тушуна олиши ва синф раҳбари томонидан ўқувчиларга эътиборлироқ бўлишдир.

Мактабда ўқувчиларга тарбия синф раҳбарининг ишлари орқали берилади. Жумладан, тадбирлар, мушоиралар, ҳар хил кечалар, учрашувлар, танловлар ва бошқа ўйинлар орқали ўқувчиларга таълим тарбия берилади. Шунга қараб ўқувчиларнинг фикрлаш қобилияти ривожланиб боради.

Синф раҳбари мактаб маъмурияти билан биргаликда ва маҳалла жамоаси, ота-оналар билан ҳамкорликда тарбиявий ишларни олиб боради. Мактаб маъмурияти синф раҳбари ва унинг олиб бораётган ишларини доимо қўллаб-қувватлашлари лозим. Чунки синф раҳбари ўз ўқувчиларини яхши билади ва уларни тарбиялаш учун нималар кераклигини ҳисобга олиб иш юритади. Синф раҳбари ишени маънавият ва маърифат ишлари бўйича, яъни ташкилотчи директор ўринбосари бошқариб туради.

Синф раҳбарининг иш режасини мактаб директори ва директор ўринбосари тузади ва назорат қилиб боради.

Бошланғич синф мактаб таълимининг дастлабки босқичи бўлиб, унда болалар ўқитувчи раҳбарлигида таълимда биринчи қадам қўядилар. Ўқув фаолиятида билим, кўникма ва малакаларни эгаллайдилар. Ўқитувчи синф билан ёлғиз ишлайди ва кўпинча тарбиячи сифатида иш юритади.

Ўқитувчилик фаолияти болаларга бўлган муносабатда, катта меҳрибонлиги билан, ғамхўрлиги билан характерланади. Булар эса ката талабчанлик билан олиб борилади. Ўқувчилар билан бўлаган ўзаро муносабатларни тўғри йўлга қўйиш ҳамда ўқувчиларнинг ўсиши ва ривожланишига қараб уларни тарбиялаш синф раҳбари

учун муҳим аҳамиятга эга.

Бунда ўқитувчилар томонидан ўқувчиларга педагогик талаблар беришга эришади, ота-оналар, куни узайтирилган группа тарбиячилари жамоатчилик билан доимо алоқа борлаб туради.

Синф жамоасини ташкил этишда синф раҳбарининг роли катта ҳисобланади. Синф мажлиси ўтказиш учун аввало жамоани жипслаштириш зарур. Синф раҳбари мажлисда кўплаб болалар тарбиясига оид масалаларни кўради. Синф мажлисида 3-4 та масалалар кўрилиб муаммоли томонлари таҳлил қилинади ва ўз ечимини топиши керак бўлади.

Синф раҳбари мажлис ўтказиш давомида яхши ўқийдиган болаларни синфда, яъни жамоа ичида рағбатлантириши керак. Бунда болалар бир-бирига дўстона муносабатда бўлишади. Шунинг учун улар бир-бирига интилиб, яхши ўқишга ҳаракат қилади. Ёмон ўқийдиган болалар яхши ўқийдиган болаларга интилиб, улар ҳам яхши ўқишга киришади. Бундан ташқари синф раҳбари ўқувчиларни савияси ривожланиши учун ўзи синфга кутубхона қилиши керак. Бу кутубхонадаги китобларни ўқувчилар синфдан ташқари ўқиш вақтида ёки дарсдан сўнг бўш қолган пайтларида ўқиб, ўзларига фойдали томонларини олиши мумкин. Бизнинг ёш авлод халқимизнинг инқилобий, меҳнат, жанговар анъаналарни ўзлаштириб, ўзига катта авлоднинг энг яхши фазилатларини гоёвий эътиқод ва матонатини, Ватанга муҳаббатини, унинг иқтисодий-сиёсий ва жанговар қудратини мустақкамлашда ишгирик этишига интилишини синдирибгина қолмай ўз боболари ва оталари ишини давом эттириб ва кўпайтира олади.

Оила бошқа тарбиявий муассасалардан фарқли равишда одамнинг бутун ҳаёти давомида унинг барча томонларига таъсир кўрсатишга қодирдир ва одатда таъсир кўрсатади. Оила тарбия вазифасининг бу улкан миқёси унинг мафқуравий ва психологик таъсир кўрсатишнинг чуқур ўзига хослиги билан уйғунлашиб кетади.

Одатда синф раҳбари ўз шахсий тажрибасидан, ўқувчиларнинг оилаларида вужудга келган ўзига хос хусусиятлардан, ота-оналарни билим ва тажрибасидан, болаларни тарбиялашда юқорида кўрсатиб ўтилган хато ва қийинчиликлардан, мактаб педагоглар жамоасидаги муҳитни ота-оналар билан иш олиб боришда таркиб топган анъаналардан келиб чиқиб ота-оналар билан иш шакллари белгилайди.

Ота-оналарга педагогик билим беришни амалга оширишда фақат билим бериб қолмасдан, уларни тарбия соҳасидаги амалий ма­лака ва кўникмалар билан қуроллантириш, уларнинг педагогик фаолиятини уйғотиш мустақил шуғулланишга ундаш, мақсадга мувофиқ оила ички муносабатларини йўлга қўйиш фоят муҳимдир.

Ота-оналар йиғилишлари ота-оналар билан иш олиб боришнинг анъанавий таркиб топган шаклидир. Ҳал қилинаётган аниқ вазифа­ларга боғлиқ ҳолда синф йиғилишларини ташкилий, якуний чорак йиғилишларини мавзуга доир йиғилиш баҳс, амалий йиғилиш, ота-оналарнинг умумий таълими бўйича синф режасига кўра йиғилиш­лар ташкил этилади.

Ташкилий йиғилишларда ота-оналар кўмитаси сайланади, иш режаси тасдиқланади. Мактаб атрофидаги педагогик муҳит ўрна­тиш юзасидан тadbирлар ишлаб чиқади, жамоат топшириқлари тақ­симланади ва турли иш йўналишларига доир ташаббускор ота-она­лар гуруҳлари тузилади, ота-оналар иштирокида умуммактаб тad­бирларини ўтказиш режалари мувофиқлаштирилади.

Чоракдаги якунловчи синф мажлисларида ота-оналарнинг эъти­борини ўқувчиларнинг билимга доир қизиқишларига, уларнинг қобилиятига, ахлоқий, иродавий фазилатларини ривожлантириш­даги ютуқларига, камчиликлар, фойдаланилмаган имкониятларига қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Бирор мавзуга бағишланган йиғилишлар тарбиянинг энг долзарб муаммолари юзасидан ўтказилади, уларда ота-оналар кўмитаси ва синф раҳбарининг ўқувчиларнинг у ёки бу соҳадаги тарбиялан­лик даражаси тўғрисида тўпланган материаллардан фойдаланилади.

Мажлис-мунозаралар ота-оналар эътиборини тарбиянинг бирор муаммосига жалб этиш мақсадида ўтказилади. Бундай мажлислар­ни ота-оналар кўмитаси аъзоларида ота-оналарнинг бир қисми ўз вазифаларига, мактабнинг тавсияномаларига нотўғри муносабатда бўлаётганликлари ота-оналарнинг бир қисми тайёрагарлик кайфи­ятида эканлиги ҳақида маълумотлар бўлган тақдирда ўтказиш тав­сия этилади.

Амалий йиғилиш, ота-оналарнинг тарбиявий жараёнларда иш­тирок этишини фаолаштириш, унга мақсадга йўналтирилган тус бағишлаш мақсадида ўтказилади.

Ота-оналарнинг синфдаги умумий таълимий режасига кўра маж­

лислар, аввалдан белгиланган режа, муайян тизимга мувофиқ ота-оналарга педагогик билим беришнинг шакли ҳисобланади.

Якка тартибдаги педагогик суҳбат-синф раҳбарининг ўқувчилар ота-оналар билан олиб борадиган ичининг энг оммалашган, қулай ва самарали шакли ҳисобланади. Суҳбат ёрдамида вужудга келадиган масалаларни тез ҳал этиш, ота-оналар билан ишончли муносабатлар ўрнатиш, оилавий тарбия шароитлари ҳақида қўшимча маълумотлар олиш, ота-оналарга педагогик билим бериш, боланинг якка тартибдаги ривожланиши дастурини ва биргаликдаги педагогик ҳаракатлар системасини ишлабчиқиш, ота-оналарнинг тарбиявий таъсир кўрсатишларини ва тарбияси қийин болалар хулқини тузатиш ва ўқувчилар ўртасидаги муносабатларда вужудга келадиган келишмовчиликларни ҳал этиш каби кенг қўламдаги таълим тарбиясининг вазифалари ҳал қилинади.

Тарбиявий таъсир кўрсатиш самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчилар ва ота-оналарнинг мувофиқ ҳаракатлари билан белгиланишини назарда тутиб, боланинг ўзиг хос психологик хусусиятларини ҳисобга олиш, унинг хулқ атворидаги энг кичик четга чиқишларга ҳам ўз вақтда эътибор бериши керак, бунда синф раҳбари билан ота-оналарнинг ишончли муносабатлар ўрнатиш, ўқувчилар оилавий тарбия шароитлари ҳақида қўшимча маълумотлар олиш ота-оналарнинг ишончли ўзаро муносабатларини ўргатгандагина эришилади. Бундай муносабатларни ўрнатиш ва чуқурлаштириш учун якка тартибдаги суҳбатлардан фойдаланиш жуда муҳим.

Ҳар бир ота-она ўз фарзандини яхши кўради, шунинг учун улар ўз фарзандида пайдо бўлган янги, ижтимоий жиҳатларни мустаҳкамлаш юзасидан эҳтимол тутилган биргаликдаги ҳаракатлари хусусида маслаҳатлашишни муҳим деб ҳисоблайдиган синф раҳбарига самимий ҳурмат ва ишонч билан қарайдилар.

Синф раҳбарлари ота-оналар билан биргаликда тарбиявий ишни ташкил этар эканлар, энг янги психологик-педагогик тадқиқотлар маълумотларини эътиборга олишлари ҳам муҳимдир. Уларга мувофиқ ўсиб келаётган киши шахсини шакллантиришга оиланинг қўшадиган ҳиссаси турли ёш босқичларда турлича бўлади ва тўлқинсимон ўзгаради.

Бундай билимларнинг йўқлиги оилавий тарбияда кўплаб хато-ларга олиб келади. Синф раҳбари ота-оналар билан ишлашда буни

ҳисобга олмай иложи йўқ. Бу жиҳатдан ота-оналарнинг болаларни тарбиялашдаги қуйидаги қийинчиликлари ва хатоларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

1. Ота-оналарнинг болалар билан муомиласининг етишмаслиги. Улар ўзлари, ишлари ҳақида кам сўзлаб берадилар. Мактаб болалари жамоасининг ҳаёти, ўз боласининг қизиқишлари, унинг жамоат ишлари билан ишга муносабати ва бошқалар билан кам қизиқади.

2. Болаларни меҳнат жараёнларига жалб этиш орқали уларнинг меҳнат тарбиясини ташкил қила билмаслик.

3. Ота-оналар турмушда салбий мисолларнинг мавжудлиги мактабнинг педагогик куч-гайратини йўққа чиқаради.

4. Ота-оналар тарбиявий таъсирини изчил эмаслигини, онда-сонда ўқитишни текшириш, бирор ноҳўя иш учун жазолаш ахлоқий иммунитет ҳосил бўлишига ёрдам бермайди.

5. Оилавий тарбиянинг асоси сифатида таъқиқлашлар система-си, ижтимоий намуна асосида тарбиялай билмаслик, бола ҳаётини у ҳар доим тўғри хатти-ҳаракатини машқ қиладиган тарзда ташкил эта олмаслик натижасидир.

6. Ҳаракатларнинг мактаб билан мувофиқлаштирилмаганлиги ёки у билан келишмовчилигидадир.

7. Айрим ота-оналарнинг болалар улғайиб бориши билан тарбиявий фаоллигини сусайтириб юборишлари, бу эса болаларнинг ота-оналардан узоқлашувига, мактабга қизиқиши пасайишига олиб келади.

8. Қарорлар қабул қилишда кечикиш. Бола катта бўлгандан кейин ақли кириб, тузалади деб ўйлаш одатда ўзини оқламайди, кўпинча қайта тарбиялашни талаб этадиган педагогик жиҳатдан қаровсизлик ҳолатига олиб келади.

Педагогик маъруза педагогик билим беришнинг энг машҳур шаклларида биридир. Кейинги пайтларда ота-оналарга педагогик билим бериш кенг миқёс касб этиб, оналарга педагогик билим бериш корхоналардаги, клублар, маданият уйлари ҳузуридаги, турар жойлардаги ва ота-оналар педагогика университетлари орқали турли шаклларда амалга оширилади.

Очиқ эшиклар куни ёки ота-оналар куни, одатда мактаб таътиллари пайтида ўтказилади. Уларни ташкил этиш шакллари хилма-

хил бўлиши мумкин. Бу таркиб топган анъаналарга ва синф раҳбари ижодкорлигига борлиқдир. Оиланинг юксак тарбиявий имкониёти болалар ва ота-оналарнинг ўзига хос хусусиятлари: қон-қариндошлиги, муҳаббати, яқинлиги, ишончи, бурч ҳисси, обрўлилиги билан таъминланади. Ўз фарзандининг барча заиф ва кучли томонларини йўрғақдаги чоғидан биладиган, уларнинг қалбидаги энг кичик ҳаракатни ҳам сезадиган ва тушунадиган унга таъсир этишни биладиган онадан ва отадан яхшироқ ким ҳам эзгуликка, меҳнатсеварликка, дўстликка, биродарликка, муҳаббатга ўргата боради.

Синф раҳбари ҳар доим ўқувчиларидан хабардор бўлиб туриши керак. Масалан, бир ўқувчининг ўзлаштириши ёмон бўлса, уни яхшилаш учун ўқитувчи биринчи ўринда ота-онаси билан учрашиб, суриштириши лозим. Нимага яхши ўқимаяпти, нима учун дарсларни ўз вақтида қилмайди, шулар ҳақида ота-онаси билан суҳбат олиб бориши керак. Агар боланинг оиласида ҳамма шароит бўлиб, бола ўзи яхши ўқишни хоҳласа-да, ўзи ўйлаган натижага эриша олмаётган бўлса, ўқитувчи боланинг яхши ўқийдиган ўртоғининг ёнига ўтқизиб қўйиши керак. Бундан ташқари ўшанга ўхшаган ўзлаштирувчи ўқувчиларни йиғиб ҳар хил фанлардан, масалан, математика, она тили, ўқиш ва бошқалардан қўшимча дарсларни ташкил этиб, болаларни ўқишга бўлган талабини, қизиқишини янада оширишга ўқитувчи ҳаракат қилиши керак. Ўқитувчи ўқувчиларнинг ота-оналари билан фаол ишлаши зарур. Негаки, мактабда синфда бўлаётган ишлардан ота-оналар ҳам хабар топиб, қийналган вақтида ҳамроҳ бўлиш лозим. Бунинг учун ота-оналар билан ўқитувчининг ўртасида боғлаб турувчи алоқа дафтарчасини тутиши ва уни доим қолдирмасдан юритиб туриши даркор.

1. Ҳозирги замон педагогика фани олдида турган муҳим муаммолардан бири ўқитувчи ва педагогика меҳнат шароити муаммоси ҳисобланади. Чунки ўқитувчида барча педагогик ғоялар мужассамланган бўлиб, унинг фаолияти орқали бу педагогик ғоялар амалга оширилади ва ҳаётга татбиқ этилади.

Ўқитувчининг кўп қиррали ва мураккаб фаолияти заминиде ёш авлодни одобли, эътиборли қилиб тарбиялаш, уларни илмий билимлар билан қуроллантириш каби муҳим вазифалар ётади. Буларни амалга ошириш эса ўқитувчининг хилма-хил фаолиятига борлиқ: болаларни ўқитиш, мактабдан ва синфдан ташқари ишларни

ташкил эта билиш, ўтказиш, ота-оналар ўртасида педагогик тарғибот ишларни олиб бориш ва ҳақозо. Буларнинг ҳаммаси ўқитувчилардан чуқур билимларга эга бўлишни, ўз соҳасини, болаларни севишни талаб этади.

Республикамиз мустақиллиги эълон қилинган сана 1991 йил 31 август халқимиз ҳаётида улуввор воқеалардан ҳисобланади. Энди халқимиз ўзининг бой тарихи, маданияти, урф-одатларини ўрганиши, тарғиб қилиши, ўзлигини таниши имкониятига эга бўлади. Бу воқеадан сўнг кўп сонли ўқитувчилар жамоалари олдига Ватан равнақи учун хормай-толмай хизмат қила оладиган, буюк ватан йўлларида ўз жонини ҳам аямайдиган ёшларни тарбиялаш вазифаси кўндаланг қўйилади. Бу вазифа олий таълим концепциясида алоҳида таъкидланади.

Шунинг учун бундай улкан вазифани амалга оширишда синф раҳбари ҳам ўзининг беқиёс ҳиссасини қўшади. Синф раҳбарининг асосий вазифаларидан бири бизнинг келажагимиз бўлмиш ёш авлодни тўғри, инсонпарварлик руҳида тарбиялашдан иборат. Тарбия жараёнида ўқитувчи ва синф раҳбари бир-бирини тушуниши керак ва синф раҳбари ўқитувчиларга эътиборлироқ бўлишини тақозо қилади.

Синф раҳбари мактаб маъмурияти билан биргаликда ва маҳалла жамоаси билан ҳамкорликда тарбиявий ишларни олиб боради. Мактаб маъмурияти синфда раҳбари олиб бораётган ишларни қўллаб қувватлаши лозим. Чунки синф раҳбари ўз ўқувчиларини яхши билади ва уларни тарбиялаш учун нималар қилиши кераклигини ҳисобга олиб иш юритади.

Синф раҳбарининг иш режасини мактаб директори ва маънавият ва маърифат ишлари бўйича директор ўринбосарлари тузади ва бошқаради. Мактаб уставида синф раҳбарининг асосий вазифалари белгилаб берилган. Синф раҳбари барча ўқитувчилар билан биргаликда алоқада бўлиб, ўзининг синфи билан тарбиявий ишларни олиб боради. Ўқитувчилар тамонидан ўқувчиларга қўйиладиган педагогик талаблар бирлигига эришади. Ота-оналар, кун узайтирилган группа тарбиячилари, жамоатчилик билан доимо алоқада бўлиб туради.

Синфда белгиланган хужжатларни олиб боради ва уни мактаб маъмуриятига тақдим этади. Ўқувчилар соғлигини мустаҳкамлаш-

га доир ишларни ўтказиши ва меҳнат қилишга ўргатади. Синф раҳбари ишининг ўзига хос хусусиятини шундан иборатки, у оддий болалар жамоасини эмас, балки ўқувчилар жамоасини шакллантиради. Ўқувчиларнинг асосий вазифаси ўқишдан иборат. Шунинг учун синф раҳбари даставвал болаларнинг ўқишига қандай муносабатда эканликларини, ўзларини қандай тутишларини, уй вазифаларини сидқидилдан бажаришларини ёки бажармасликларини аниқлайди. Ва, ниҳоят, энг муҳими уларнинг ўқишидаги мақсадлари нималардан иборат. Бу мақсадлар ижтимоий моҳиятга молик ёки молик эмаслиги ҳисобланади. Педагог синф билан ишлашнинг дастлабки босқичида турли вазиятларга дуч келиши мумкин.

Синф раҳбари жамоа ривожланишининг аниқланган даражасига қараб тарбия усулларини даражасига қараб тарбия усулларини танлайди. Бундан ўқитувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш қўшимча шарт ҳисобланади. Педагог шахсни ҳар томонлама етук камол топтиришда катта роль ўйнайди. Ақлий тарбия шахсни ҳар томонлама тараққий эттиришда муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчи ахлоқий тарбиясининг вазифаси ва мазмунини ўқитувчилардан экологик онг ва маданиятни шакллантиради.

2. Ўқитувчилик касбига шу жумладан синф раҳбари касбига хос бўлган муҳим фазилатлардан бири-болаларни севиши, уларнинг ҳиссиёти билан қизиқиши, ҳар бир шахсни ҳурмат қилишдан иборат. Болани севган бутун куч ва билимини болаларнинг келажаги буюк ватанга содиқ фуқаро қилиб тарбиялашган сафарбар қила оладиган одамгина ҳақиқий ўқитувчи бўла олади. Болага бефарқ, унинг келажаги билан қизиқмайдиган, ўқитувчилик касбига лоқайд одам ҳақиқий ўқитувчи бўла олмайди.

«Бошланғич таълим концепцияси»да бошланғич синф ўқитувчиси қиёфаси таърифланади: «...энг муҳими болаларда ўқиш, ўрганишга чинаккам ҳавас, иштиёқ уйротувчи, эътиқод ҳосил қилувчи устоз сифатида алоҳида ўрин тутади.» ва яна шу концепциядан бошланғич синф ўқитувчиси фазилатларига қўшимча келтирилади. Ўқитувчи: «...Ўзбекистон келажаги буюк давлат эканига ишонадиган миллий ифтихорли бўлиши;

– болаларни халқ педагогикаси дурдоналари ҳамда миллий қадриятларимиз асосида тарбиялай олиши;

– нутқий рафон, халқ тили бойлиги ифода усули ва тасвир воси-

таларини адабий тил услуги ва меъёрини тўла эгаллаган бўлиши» зарур.

Ўқитувчилик касбига хос бўлган бундай фазилатлар ундаги педагогик одоб синф раҳбарининг юксак касбий фазилатидир. У ўқитувчининг саводли бўлишига, ўз хиссиётини идора эта олишига, болаларга педагогик таъсир ўтказиш восита ва меъёрларни белгилаш, аниқлашда ёрдам берадиган фазилат ҳисобланади. Юксак педагогик одобга эга бўлган синф раҳбаригина синфда мўътадил психологик иқлим ўрната олади, болалар қалбига тез йўл топа олади.

Ўз хизмати хусусиятига кўра синф раҳбари ташкилотчилик фазилатига ҳам эга бўлмоғи лозим. Бунинг учун ўқитувчи ташаббускорлик ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиб ҳар доим тетик, ғайратли, ўз кучи ва имкониятига ишонган бўлмоғи зарур. Ташаббускор ва ғайратли синф раҳбари болаларни ўз орқасидан эргаштира олади, ўқувчилар унга эргашади.

Ўқитувчилик касби жуда катта руҳий ва жисмоний куч талаб этади, шунинг учун ўқитувчининг саломатлигига ҳам маълум талаблар қўйилади. Ўқитувчининг овоз пайчалари ривожланган, кўриш қобилияти яхши бўлиши керак. Узоқ тикка тура олиши, кўп юриши, эпчиллик каби фазилатларга ҳам эга бўлмоғи муқаррар.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим концепсиясида мутахассис вазифалари қуйидагича белгиланган: «... мутахассис ўз фаолиятини соҳасидаги қатъи назар, ижодий жамоаларда ишлай олиш қобилиятига, менежмент ва маркетинг соҳаларида тайёргарликка эга бўлиши, янги технологияларни жорий этишнинг хўжалик ижтимоий ва маданий жиҳатларини аниқ тасаввур қила олиши керак».

Ушбу фикрлар ўқитувчиларга ҳам, яъни моҳир синф раҳбарларига ҳам бевосита тааллуқлидир. Чунки жамиятимизда содир бўлаётган туб ўзгаришлар, бозор муносабатларига кириб боришимиз ўқитувчиларни нафақат касбий билимларини, балки иқтисодий, юридик, техникавий билимларидан ҳам хабардор бўлишини тақозо қилмоқда. Бу ўринда бошланғич синф ўқитувчилари, синф раҳбарларининг хизмати катта.

Дарсликдаги матнларни ва характер хусусиятига кўра ўқувчилар жамоасини мустахкамловчи матнларга ёндаги матнларни танлаш тарбиялаш тарбиявий тадбирларни жамоани мустахкамлаш билан ўтказиш.

Синф мажлиси ҳар бир синф учун алоҳида синф раҳбарлиги бош-лигида ўтказилади. Синф мажлисида кўриладиган масалалар синф фаоллари билан биргаликда келишиб бажарилади. Синф мажлиси-да асосий мавзу тарбиячи қаратилганлиги учун тарбиячи оид бўлган мақолалар, эртак-матнлар, шеърлар асосида баён этилади.

4. Ҳозирги замон ўқитувчисининг асосий фазилатларидан бири – ўз касбига садоқатлилиги, гоъвий эътиқоди, ўз касбини севиши ва бу касбга бўлган чексиз садоқат ўқитувчини бошқа касб эгалари-дан ажратиб туради. Чунки мактабда таълим-тарбия ишнинг юқори савияда бўлиши ўқитувчига, унинг касбий тайёргарлига боғ-лиқдир.

Синф раҳбари шахсига қўйиладиган муҳим талаблардан бири – синф раҳбарининг ўз ишини яхши билишидир. У методикани пух-та ўзлаштирган бўлиши зарур. Ишни тўғри ташкил қилиш ва уни болалар билан тушунарли, қизиқарли ва масъулиятли хис қилган ҳолда олиб бориш керак. Ўқувчилар ўқитувчи билимини болаларга етказа олиши имкониятларни қадирлабгина қолмай, балки унинг шу предметга бўлган қизиқишини, унинг фидоилигини ҳам қадир-лашади, тақдирлашади.

Синф раҳбарининг юксак маданияти, унинг теран билим доира-си (айниқса, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг халқимиз-нинг ўз тарихини, маданиятини, урф-одатини ўрганишига, билиш-га бўлган қизиқиши ортиб бораётган даврда) таълим-тарбия ишла-рини мувоффақиятли кечилга ёрдам беради. Ҳозирги замон ўқитув-чиси, айтиқса, синф раҳбари миллий кадрларимизни билибгина қолмай, уни кенг ота-оналар жамоатчилиги ичида, синфда оташин тарғиботчиси ҳам бўлиши керак.

Ўқитувчилик касби жуда катта ва руҳий ва жисмоний куч талаб этади. Шунинг учун ўқитувчининг айтиқса синф раҳбарининг са-ломатлигига ҳам маълум талаблар қўйилади.

Ўқитувчи шахсига қўйиладиган умумий талаблар билан бош-ланғич синф ўқитувчисининг касбини ўзига хослиги айрим специ-фик талабларни келтириб чиқаради. Чунончи, бошланғич синф ўқитувчиси анатомия, физиология, мактаб гигиенаси фанларидан хабардор бўлмоғи, ўқувчилар фаолиятини шу фанлар тавсияси асо-сида ташкил этиши лозим (синф гигиеник талабга жавоб бериши, ўқувчилар режими, уларнинг ақлий ва жисмоний ривожланишини

кузатиши ва тўғри йўналтириш); ўқитувчи ўз нутқини ирода қилиши; адабий нутқ нормаларига риоя қилиши; овознинг баланд пастлигига аҳамият бериши, нутқининг жонли, ифодали бўлишига эътибор қаратиш, болаларни чарчатиб қўймаслик мақсадида иш турларини тез-тез ўзгартира олиши, ота-оналар ўртасида педагогик билимларни тарғиб қилиши, улар билан яқиндан алоқа ўрната олиши (бу фаолияти тури бошланғич синф ўқитувчиларини, жисмоний ҳолатини ўрганишга ёрдам беради) ва уларга тарбиявий таъсир ўтказишга ёрдамлашиши керак.

Ниҳоят, у ўз устида тинмай ишлаши лозим. Айниқса қадриятларимизни ўрганишга, ўзлигимизни билишга эҳтиёж катта бўлмоқда, зеро бу нарсаларни билмай туриб мустақиллигимизни мустаҳкамлаб, буюк давлат куриб бўлмайди. Шундай экан, бошланғич синфдан бошлаб болаларни шарқона тарбия таъсирига олмоғи, ўз қадриятларини билмоғи лозим. Бу ўқитувчидан қолаверса синф раҳбаридан чуқур билимли бўлишни талаб этади.

5. Раббим – фан, пайғамбарим билимдир.

(Абдураиф Фитрат).

Устозлик – бу келажак, истиқбол учун мерос қилиб қолдирилмайдиган бойликдир. Бу бойликнинг кадр-қиймати шу қадар буюкки, у одамни маънавий жиҳатдан бой қилиб, қалбини бахтга, илохий нурга тўлдиради.

«Устоз» сўзига берилган таърифга эътибор беринг-а, унинг мазмуни нақадар бой: Устоз – муайян фан, билим гоҳида ботакрор олим, педагог мутахассис, ўз йўналиши бўйича барча янгиликлардан бохабар, ҳаётда ўз ўрнини топган мавқеига, салоҳиятига ва мактабига эга; олим фузало, оқил комил ўрнак бўладиган, ўзининг илғор тажрибасига эга ва келажакни илмий тасаввур қиладиган; илмий, билимли, ҳамма томондан тан олинган малаҳаттўй инсон.

Дунёда бирон кимса йўқки, унинг устози бўлмаса. У ҳукумат раҳбарими, буюк алломами, вазир ёки иқтидорли шифокорми, халқ меҳрини қозонган ёзувчими ёки қўли гул косибми, қарангки барча барчанинги ўз устози ва ҳаёт йўлини чароғон этиб турувчи йўлбошчиси бўлади. Сиз ўзингизни устозлик бахт соҳиби ҳисобласангиз, куйидагиларни унутмаслик керак.

– «Ўзбекистон келажаги буюк давлат» роёси сизнинг ҳар кунги фаолиятингиз учун дастуриламал бўлсин ва шу буюк халқ ва дав-

латта муносиб шогирдлар тайёрланг.

Устознинг энг буюк бурчи – халққа нафи тегадиган ақл идрокли, қобилиятли ўқувчи, шогирдлар тайёрлашдан иборат. Устоз яхши шогирд тайёрлаш учун энг аввало унинг ўзи маънавий жиҳатдан баркамол, фикрлаш тарзи ноёб, дунё қарши соғлом, ўз юрти ва халқининг гоёси ва илғор мафкураининг байроғдори бўлиши керак.

2-§ Мактабдаги тарбиявий ишлар тизимида синф раҳбарининг фаолиятини ташкил этиш методикаси

Ҳозирги даврда мактаб ва уйдаги ўқув-тарбия ишларини амалга ошираётган педагогик жамоа олдида жуда катта вазифалар қўймоқда. Мактаб ёш авлоднинг дунёқарашини таркиб топтириш, гоёвий, сиёсий жиҳатдан чиниқтириш, юксак ахлоқий фазилатларга эга қилиш, меҳнатига ва онгли касб танлашга тайёрлаш лозим. Бу вазифаларни ҳал қилишда синф раҳбари муҳим рол ўйнайди. Чунки, у бир синф шароитида тарбиявий вазифаларни амалга оширишга қаратилган ишларни ташкил этади ва бошқаради.

Синф раҳбари қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Ўзига юклатилган синфдаги тарбиявий ишларни амалга оширади. Бу вазифани бажараётганда у ёлғиз эмас, шу синфда дарс бераётган турли фан ўқитувчилари билан ҳамкорликда ва уларга суянган ҳолда ўқувчиларда миллий дунёқараш асосларини шакллантиради, ахлоқий тарбиясини ривожлантиради. Ўқувчиларнинг дарсдан ташқари тадбирларини ташкил этади ва синф жамоасини мустаҳкамлайди.

2. Ўқувчиларнинг билимга бўлган қизиқиш ва қобилиятини ўстириш ҳар бир ўқувчининг индивидуал-психик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда касбга йўналтириш ва ҳаётини мақсадларини шакллантириш синф раҳбарининг алоҳида вазифасидир. Айни пайтда ҳар бир соғлигини мустаҳкамлашга ҳам эътибор беради.

3. Синф раҳбарининг диққат марказида ўқувчиларнинг юқори дарсда ўзлаштиришини таъминлаш масаласи туради. Бунинг учун у ҳар бир ўқувчининг кундалик ўзлаштиришидан воқиф бўлиб туради. Орқада қолаётганларга ўз вақтида, кечиктирмай ёрдам уюштиради.

4. Синфдаги ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш ишларини

йўналтиради, улар иштирокида синф жамоасининг ижтимоий фойдали ишлардаги иштирокини таъмин этади, мактаб миқёсида уюштирилаётган муҳим тадбирларда ўз синфининг фаол қатнашишини таъминлайди.

5. Синф ўқувчиларининг ота-оналари, ўқув кунни узайтирилган гуруҳларининг тарбиячилари, корхоналар ва муассасалардаги, турар жойлардаги оталиққа олувчилар билан яқин алоқа ўрнатади.

6. Синф раҳбари шу синфда дарс бераётган барча фан ўқитувчилари ўртасида ўқувчиларга нисбатан ягона талаблар ўрнатилишига эришади, ота-оналарга педагогик билимлар тарқатиб, оила билан мактаб ўртасидаги алоқани мустаҳкамлайди.

7. Синф раҳбари ўз синфидаги турли ҳужжатларни; синф журнали, ўқувчиларнинг кундаликлари, табеллар, шахсий маълумотлари, турли хил режа ва ҳисоботларни юритади.

Кўриниб турибдики, вазифа кенг ва мураккаб, уларни муваффақиятли ҳал қилиш синф раҳбарининг шахсий сифатларига ҳам боғлиқдир. Синф раҳбарининг шахсий сифатларига қўйиладиган талаблар ўқитувчига қўйиладиган талаблардан фарқ қилмайди. Лекин, синф раҳбари асосий тарбиячи, болалар маънавий жиҳатдан андоза оладиган шахс бўлганлиги учун ҳам, бу талаблар унинг шахсий фазилатига айланиб кетиши билан тарбияда алоҳида роль ўйнайди.

Тарбиявий ишларнинг сифат ва самарадорлиги, аввало тарбиячининг ғоявий ишончига ва эътиқод даражасига боғлиқ. Бунинг учун синф раҳбари фан янгиликларини мунтазам эгаллаб бориши билан ўзининг билимини, онгини оширади.

Синф раҳбарининг ахлоқий обрўси ғоят даражада юқори бўлиши ҳам бу ўринда муҳимдир. Синф раҳбари ана шундагина тарбиявий таъсир кўрсатишга эга бўлади. Тарбиячининг шахсий фазилатлари, маънавий қиёфаси ўқувчилар онгининг ва хулқининг шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Синф раҳбари учун малака ва кўникмаларга эга бўлишни ўзи етарли эмас. У ўз тарбиявий фаолиятида юксак даражадаги инсонпарварлик фазилатлари, ўз ишига садоқати, интизоми, одамийлиги, ахлоқий сифатлари билан ҳам таъсир ўтказади. Чунки, тарбиячилик қобилияти жуда кўп сифатларни: чуқур билим, кенг фикрлилик, ишга жон дилдан кўнгил қўйиш, болаларга бўлган чексиз муҳаббат, муомала назокатлилиги, қалб

ёшлиги, оқил ва адолатлилик намунаси, алоҳида назокат, сиполик ва вазминлик каби фазилатларнинг бўлишини тақозо қилади. Бунга яна тарбиячилик техникаси кўшимча ишда муваффақият таъминланиши табиийдир. Тарбиячилик техникаси синф раҳбарининг асосий қуролидир.

Синф раҳбарларидан маданият даражасининг кенглиги, педагогик одоб талабларига риоя қилиш, ҳар бир бола шахсини инсон сифатида ҳурмат қилиш билан унга нисбатан талабчанликни унутмаслик, ташкилотчилик малакаларига эга бўлиш, ўз муомоласини тинимсиз ошириб бориш билан ишга ижодий ёндашиш талаб қилинади. Муҳими шундаки, синф раҳбарининг ўзи болаларни тарбияламоқчи бўлган ғоявий-ахлоқий баркамолликка мос бўлиши керак. Тарбиядаги хатоларнинг кўпчилигига асосий сабаб, боланинг олдида қўйилаётган талаблар тарбиячи ҳарактерида ҳамиша ҳам номён бўлавермаслигидадир.

Синф раҳбарининг фаол жамоатчи сифатида ҳамиша намуна кўрсатиши муҳим аҳамиятга эга. Айни вақта у коммуникатив қобилятга эга бўлиши, рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларни фақат педагогик қондаларга боғлаб баҳолашгина эмас, балки рўй бериш сабабига қараб ҳукм ҳам чиқариш, ижод қилиш қобилиятига эга бўлиши керак. Синф раҳбари мактабдаги энг етук педагог ҳисобланиб, у бажарадиган меҳнатининг ўлчови, чегараси йўқ. Унинг билмаган иши уддасидан чиқа олмайдиган соҳаси бўлмайди. Шу билан бир қаторда, у беғараз, холис шахс бўлиб, жамоатчилик асосида ишлайди. Синф раҳбари педагоглар, ота оналар ва ўқувчиларни ўзаро боғловчи шахс сифатида барча томонларининг нуқтаи назарини ҳисобга олиши, ҳаракатларни бир марказга бирлаштириши, ўзаро алоқаларнинг тўғри бўлишига таъсир ўтказиши ва айни вақтда ўзининг ўрнини аниқ таъминлай олиши керак. Мана шу фазилатлар синф раҳбарининг тарбиявий ишлари самарасини оширишга ва унинг муваффақиятини таъминлашга гаров бўлади. Синф раҳбари ўқувчиларга пухта билим беришга, уларни фикрлаш қобилиятини фаоллаштиришга ҳамиша ғамхўрлик қилиб боради. Ҳатто ўзлаштириш юқори бўлган синфларда ҳам болаларда илмга бўлган қизиқиш ва муҳаббатни ўстиришга, таълим сифатини оширишга ҳаракат қилиш зарур.

Айрим мактабларда юқори ўзлаштиришга эришилганга ўқув, дидак-

тик масала сифатида мактабда таълим-тарбияни тўғри йўлга қўйишга боғлиқ бўлади. Ўқиш жараёнида болаларда меҳнатсеварлик, диққатни, матонат каби сифатларни тарбиялаш билимни муваффақиятли ўзлаштиришга ёрдам беради.

Мактабда олиб бориладиган тарбиявий ишлар тизими тўғри ва бевосита синфда ўзлаштиришни кўтаришга таъсир этади. Синф раҳбари ўқитувчилар билан ҳамкорликда болаларни ўқишга онгли муносабатда бўлишга ўргатади. Ўқувчиларнинг ўқишларини назорат қилади, дарсларга киради, кузатади ва ўз синфидаги ўқувчилар билан биргаликда синфда ўқув ишларининг сифатини ошириш чоратадбирларини белгилайди.

3-§ Синф раҳбари тарбиявий фаолиятининг самарадорлигини ошириш шарт-шароитлари

Синф раҳбари мактаб ўқитувчилар жамоаси ва педагогика кенгашининг аъзосидир. Синф раҳбарининг бурчи жуда кенг ва қўп қирралидир.

Синф раҳбари ишнинг асосий қисми ўқувчиларни ўрганиш. Ўқувчилар билим сифатини ошириш ҳамда уларнинг тартиб интизомини мустаҳкамлаш. Дарсдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишларни ташкил этиш ва уларни ўтказиш. Ўқувчиларнинг ота-оналари билан олиб бориладиган ишлар ҳам синф раҳбарининг асосий вазифаларидан биридир.

Ўқувчилар жамоаси – синф раҳбарининг таянчи. Ўқувчиларни тарбиялашда синф жамоасидаги барча ўқувчиларнинг бир-бирларига таъсирлари катта аҳамиятга эга. Уларни бир-бирига кўрсатадиган ўрнаклари интизомни яхшилашга ва мустаҳкамлашга, уларнинг хулқ маданиятини, одатини, кўникмасини ҳосил қилишга олиб келади.

Синф раҳбари болаларни одобли қилиб тарбиялашни, уларга андиша билан гапиришни, мақбул ҳракат қилишни ўргатиши лозим.

Алишер Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб» асарида таълим-тарбия жараёнларини, воситаларини, ахлоқ-одоб талабларини кўрсатади. Ўз давридаги мусулмон мактабларининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил этади. Ўқитувчи одоби ва муаллимлик касби, мударрислар, мактабдорлар ва таълим бераётган фанини ва тарбия жарёнини се-

виши керак дейди. Ўзига хос ўқувчи жамиятда обрўли ва ҳурматга лойиқ инсондир, деб ҳисоблайди. Шогирдлар муаллимни ҳурмат қилишлари, эъзозлашлари зарурлигини уқтиради.

Навоийнинг фикрича, баъзан бир киши битта болага тарбия беришга ожизлик қилади, муаллим эса бир нечта бола-синф жамоасини ташкил этади ва илму-адаб ўргатади. Бу жараёнда синф раҳбари кўп машаққатларга дуч келади. Шунинг учун шогирдлар устоз олдида умрбод қарздор эканликларини ҳис этишлари лозим. Шогирд подшолик мартабасига эришса ҳам муаллимга қуллуқ қилса арзийди.

Ҳақ йўлида сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

Синф раҳбари ўқувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялар экан, у ўз фаолиятида қуйидаги талабларга риоя қилиши керак:

- синф раҳбари ўқувчи ота-онасининг мансаби, бойлигига қараб болага муомала қилмаслиги лозим;
- синф раҳбари болаларга ахлоқий нормаларни ўргатиши керак.
- гердайтиши, манманлик, таъмагирлик, нодонлик каби иллатлар ўқитувчи ахлоқига ёд сифатлардир;
- халқ назарида олим ҳисобланадиган ўқитувчилар ёмон ишлардан, фиску-фасоддан ўзларини тия билишлари зарур.

Синф раҳбарининг ота-оналар билан тўғри муомила қила олиши мураккаб, нозик иш. Чунки ҳозирги ота-оналарнинг кўпчилиги ўрта ёки олий маълумотли кишилар, улар вақтли матбуот, телевидиние, радио орқали кўпгина педагогик ахборотларни билиб оладилар. Шундай вазиятлар ҳам бўладики, ўғил ёки қиз бола мактабда ўзбошимчалик қилади, лекин оилада хушёр ва гапга қулоқ солади, ёки аксинча. Оилада муомаласи кўпол, ўзбошимча, мактабда эса ўзини хушмуомала, интизомли тутати. Бунинг сабаби нимада? Бундай ҳолатларнинг ҳаммаси учун бир хил сабаб ва тўғри жавобни топиш амри маҳол. Чунки ҳар бир ҳолатда унинг сабаблари турлича бўлиши мумкин. Демак, синф раҳбари ва ота-оналарнинг мақсадлари бир хил бўлса ҳам, уларнинг ҳамкорлиги, бир-бирини тушуниши, муомала муносабатлари қарама-қаршиликларсиз бўлмайди.

Синф раҳбарининг фаолияти камол топаётган киши шахсини таркиб топтиришга қаратилгандир. Бу фаолиятнинг натижалари

тарбияланувчининг қиёфасида, унинг шахсидаги хусусиятларида, характер ва хулқ-атворида ўз аксини топади. Тарбиячи педагог нимага интилайганини равшан ва аниқ тушунилмаган жойда тарбияланувчилар шахсини такомиллаштиришга астойдил интилиш бўлмайди, балки тарбияда ўтказиладиган иш тасодифий тусга эга бўлиб, бунинг учун ажратилган вақтни тўлдириш учунгина олиб борилади. Тарбия фаолиятининг мақсадларини аниқ билмаган ва бу мақсадларни ҳисобга олмаган ҳолда тўла қимматли тарбия йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Маънавий-ахлоқий тарбиянинг мақсади жамият талабларига боғлиқ бўлиб, бу талаблар ўз навбатида ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси ва жамиятда ёшларни ўқитиш ва тарбиялаш ишларининг ҳаммаси ёш авлодда маънавий ахлоқ ва эътиқодни шакллантиришга, уларни Ватанга чексиз садоқат руҳида тарбиялашга хизмат қилиши лозим.

Ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялаш тузимини такомиллаштиришда бошланғич мактаб муҳим ўрин эгаллайди.

Маънавий ахлоқий тарбия-маънавий онгни бир мақсадни кўзлаб таркиб топтириш, ахлоқий туйғуларни ривожлантириш ҳамда хулқ-атвор кўникмалари ва одатларини ҳосил қилишдан иборат. Синф раҳбари ўқувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг қуйидаги вазифаларини ҳал этиши керак.

1) Туғилиб ўсган жойига, Ўзбекистон Республикасига юксак муҳаббат туйғуларини, унинг табиати ва кишилар ҳақида, Ватаннинг ҳимоячилари ва меҳнат қаҳрамонлари тўғрисида, ота-боболаримиз, уларни дунё цивилизациясига қўшган ҳиссалари тўғрисида кўпроқ билишга интилишни тарбиялаш.

2) Ўқувчиларда Ватанисизликнинг бой тарихи, шунингдек бошқа мамлакатлар тўғрисида, тинчлик учун кураш ҳақида, чет эллардаги болалар ташкилотлари ҳақида дастлабки тасаввурларни ҳосил қилиш.

3) Болаларда ўртоқлик туйғусини, бошқаларга ёрдам кўрсатиш иштиёқини, умумий фойда йўлида биргаликда фаолият кўрсатишга интилишни таркиб топтириш. Болалар ўртасида, ўғил ва қиз болалар ўртасида дўстона муносабатларни рағбатлантириш, сохта ўртоқлик кўринишларига қарши кураш олиб бориш лозим.

4) Ўз сўзи ва ваъдаси учун, ўқитувчи ва жамоа топшириқларининг бажарилиши учун масъулият туйғусини тарбиялаш.

5) Болаларда кишиларга тўғри муносабатни, кексалар, беморлар, ногиронларга нисбатан эътибор ва ғамхўрликни, хушфезъл ва бетартиб, камтар ва ҳақтўй бўлишини тарбиялаш.

Ўқувчиларни барча кишиларнинг яхши ва ёмон хатти-ҳаракатларини фарқлай олишга, ўз хатти-ҳаракатларига ва ўртоқларининг хатти-ҳаракатига адолатли баҳо беришга ўргатиши ҳамда ўз куч ғайратини ўқувчиларда нопоклик, адолатсизлик, кишиларга раҳм-шафқатсиз бўлишга нисбатан салбий муносабатни таркиб топштиришга қаратиши керак.

Ўқувчиларни тарбиялаш ўқитишга қараганда анча қийин деган фикрни ўқитувчилар орасида тез-тез эшитиш мумкин. Маънавий-ахлоқий тарбия таълим бериш билан мустаҳкам алоқада бўлгани ҳолда ўзининг хусусиятларига эга. Маънавий-ахлоқий тарбия ўсиб келаётган авлодни тарбиялашни барча жараёнларини билим бериш ва ўргатиш билан бирга қамраб олади. Бунда ҳаётни билиш ва унга бўлган муносабатни таркиб топтириш жараёнлари ажралиб туради. Ҳаётни билиш маълумот олишнинг асосий функцияси, унга бўлган муносабатни таркиб топтириш тарбиянинг асоси, вазифасини ташкил этади.

Синф раҳбари фақат таълим-тарбиянинг бирлигини эмас, балки уларнинг хусусиятларини ҳам кўра билиши муҳимдир. Мактабдаги тарбия инсон шахсини таркиб топтириш юзасидан олиб бориладиган улкан ишининг бир қисми холос, у боланинг илгариги тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилади, ундаги барча яхши сифатларни ўстириб, нотўғри тасаввурлар, одатларни тузатиб бориши ва бўлажак сифатга замин тайёрлаши керак. Маънавий-ахлоқий тарбия ўқувчи мактабни тамомлагандан кейин ҳам тугалланмайди, у бутун умр давом этади.

Маънавий-ахлоқий тарбия-таълим бериш билан боғлиқ бўлгани ҳолда, ўз хусусиятларига, ўзига хос вазифалари, уни ташкил этишнинг форма ва методларига эга бўлиб, махсус равишда ўрганилиши лозим.

Ўқувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг муҳим шарти сифатида уларнинг ўқув ва ўқишдан ташқари хилма-хил фаолиятларининг бирлиги тўғрисидаги тушунчалар билан боғлиқдир.

Ўқув ва маънавий-ахлоқий тарбия фаолияти бир-бирини тўлдиради. Синф раҳбари томонидан тарбиявий босқичга раҳбарлик

қилинган тақдирдагина тарбияда бирор мақсадга қаратилганлик, маълум бир тизимнинг бўлиши мумкин. Маънавий-ахлоқий тарбиялаш аввало тарбияланувчи шахсининг таркиб топиш жараёнига раҳбарлик қилишни такозо этади.

Бирор мақсадга қаратилган тарбия жараёнида тарбияланувчиларнинг жисмоний ҳамда маънавий-ахлоқий етуқлиги ўсиб боришига қараб уларнинг мустақиллиги ва ижодий активлиги ортиб боради. Ўқувчилар жамоасининг онглилиги ортиб бориши билан тарбиячининг вазифалари ҳам ўзгаради. Тарбия давомида тарбияланувчининг қарашлари, ҳаётий нуқтаи назари аста-секин шакллана бошланади.

4-§ Синф раҳбарининг ўқувчиларни ўрганиш методикаси

Синф раҳбарининг фаолияти кўп қиррали ва сермазмундир. У ўзи раҳбарлик қилаётган синф ўқувчиларини тарбиялаш билан бир қаторда ўқув йили ёки чорак давомида нималар қилиш кераклиги, болалар ҳаётини нима билан банд қилиш ва танланган иш турини қандай амалга оширишни беҳато аниқлаш каби анча мураккаб муаммони ечади. Бу борада синф раҳбарига турли хил манбалар ёрдам беради.

Тарбияга комплекс ёндашиши бирор ўқувчини ҳам эътибордан четда қолдирилмаслик синф раҳбари учун муҳим масаладир. Тарбиялаш учун синф раҳбари тарбия объекти бўлган болани яхши билиши, уни яхлит идрок этиши керак. Кўпчилик синф раҳбарлари болани дарсда ўқувчи, мусобақада спортчи сифатида, яъни ҳар бир аниқ иш шароитидан келиб чиқиб идрок этади ва шунга кўра муолажа қилади, бола шахсининг бошқа томонлари эса ҳозирча ҳисобга олинмайди. Аммо ҳар бир боланинг ўз тажрибаси, ўз эмоционал маданият даражаси, қадрлайдиган нарсалар, эҳтиёжлари, талаблари, умидлари, алоқалари, муносабатлари каби бутун бир дунёси бор. Тарбияда ана шулар ҳисобга олинмиши керак. Синф раҳбари ўз ўқувчисининг ички дунёсини, кечинмаларини, ҳулқида вужудга келаятган ҳолатларнинг сабабини, иродасини яхши билсагина унинг қалбига йўл топа олади ва болага таъсир этишининг тўғри йўлини аниқлайди. Ана шундай сифатларга эътибор берган синф раҳбари тарбияда етакчи ўринни эгаллайди.

Шуни ҳам унитмаслик керакки, болага тарбиявий таъсир этувчи

омиллар ҳозирги даврда ғоят даражада кўпайди: оила, кенг жамоатчилик, радио, телевидение, кино, театр, китоб, журнал, мусиқа ва бошқалар.

Синф раҳбарининг болага тарбиявий таъсир этишдаги етакчилик, бирдамлик ролни тарбиявий таъсирининг бу қадар кўп тармоқлари орасида сақлаб қолиш ғоят қийинлашиб борапти. Баъзан болага тарбиячидан кўра ўртоғи, қўшниси, кўчадаги дўстлари кучлироқ таъсир этиши ҳолларига дуч келамиз. Аммо бунинг акси бўлган тақдирдагина тарбияда муваффиқиятга эришилади. Бунга эса тарбиячининг нутқи назари ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Чунки, ҳар бир болада маълум куртаклар: яхшилик ва поклик билан бир қаторда салбий, активлик ва пасивлик сифатлари мавжуд. У муносабатларга эътибори жиҳатидан ҳам ҳар хил сифатларга эга. Агар тарбиячи унга оптимистик нуқтаи назардан ёндашса, бола яхшиликка интилиб, унинг умидини оқлайди ва аксинча болага олдиндан ношуд, ялқов, тартибсиз деб қаралса ҳамда ўжарлик ва терслик боланинг сифати ҳуқум чиқарилса у ҳолда тарбияланувчи ўзининг худди шундай қилиб кўрсатади. Натижада у бу борада ҳам тарбиячининг «умидини оқлайди».

Синф раҳбари болаларни яхши била олиши учун уларни ўрганиш дарсда, дарсдан ташқари вақтларда умуман боланинг ҳаёти ўтадиган барча шароитларда амалга оширилади. Болани ўрганиш билан синф раҳбари унинг индивидуал хусусиятлари ҳақида аниқ маълумотга эга бўлади.

Боланинг индивидуал хусусияти унинг хулқиға, ўзлаштиришига муносабатларига, жамоадаги ўрнига таъсир этади. Шу боисдан ҳам жамоадаги индивидлар тарбияланаётганда алоҳида ўқувчини унитиш ярамайди. Чунки синф раҳбари кўпгина тапқилий ишларни уюштиришда кимга суяниш, кимга қандай вазифа юклаш, кимга мустақиллик бериш ва кимга мунтазам ёрдам бериш кераклигини фақат уларнинг индивидуал хусусиятларини яхши билиш, туфайлигига беҳато аниқлайди. Демак, индивидуал муносабат болага тарбиявий таъсир этишнинг энг самарали йўлини топиш имконини беради.

Тарбиявий ишлар жараёнида синф раҳбари бутун синф жамоасини ҳам ўрганиши керак.

Синф раҳбари ўзига берилган синфни қабул қилиб олиш билан

болалар ҳақида кўпгина маълумотларни аниқлайди. Бу маълумотлар боланинг оиласидан, ўқитувчилардан, ўртоқларидан олинади ва тарбияга ягона таъсир бирлиги ҳам шу асосда вужудга келади.

Мана шу ўринда болалар, ота-оналар ва ўқитувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар масаласига алоҳида эътибор бериш лозим. Бу учлик марказида бола, яъни ўқувчи туради, мактаб ва оила эса унга икки томондан таъсир этади. Айни вақтда бола мактаб билан оиласидаги алоқани таъминловчи восита ролини ҳам бажаради. Лекин унинг мактаб ҳақидаги оилага етказадиган маълумотлари ҳамиша ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди ва у ҳатто кундалик орқали бериладиган ахборотларни ҳам ўзига талқин этиб боради. Кўпинча оила билан мактаб ўртасида вужудга келадиган англашинмовчилик ҳам мана шу туфайли рўй беради. Ўқувчи катталарнинг ўзи билан муомола қилаётган вақтдаги ҳолатни солиштириб кўриш орқали маълум хулосага келади ва ўзига ҳукум чиқаради. Худди шу ҳол унинг хулқида ўз аксини топади ва у бир гал ўқитувчининг, бошқа вақт ота-онасининг тарбиясини олади. Ҳатто энг виждонли болада ҳам бу ҳолни рўй бериши табиийдир.

Ана шу ҳолатнинг вужудга келмаслиги учун ота-онага ёрдам бериш, ўқитувчи билан ота-она ўртасидаги ҳамкорликнинг тўғри бўлишида оила тарбиясига раҳбарлик қилиш зарур. Бунинг учун у ҳар бир оилани ҳар томонлама ўрганиш керак. Синф раҳбари оилавий шароитни индивидуал ўрганиши учун у қуйидагиларни ўз ичига олган дастурга эга бўлиши керак:

1. Оила ҳақида умумий маълумот: оила таркиби: катталарнинг иш жойи, касби, оиланинг моддий жиҳатдан таъминланганлик даражаси; уй жой шароити;

2. Оиланинг маданий даражаси: оила аъзоларининг маълумоти, оилавий кутубхона бор йўқлиги, қандай матбуотга ёзилиши, анъаналари ва оилавий байрамлар;

3. Оиланинг тарбиявий имкониятлари, ота-онанинг болага ва боланинг ота-онага муносабати, уларнинг инсоний етуклиги ва қиёфаси болаларнинг ўз ота-оналарининг касби ҳақидаги тушунчалари, оилада салбий таъсирнинг бор йўқлиги;

4. Болага оиладан ташқарида кўрсатилаётган таъсирлар ва ота-оналарнинг уларга муносабати, ўртоқлари, ҳовли, кўча, қўшнилари, ота-онанинг танишлари, қариндошлар ва бошқалар.

Синф раҳбари тарбиявий ишининг муваффақияти кўп жиҳатдан унинг болалар ички дунёсига чуқур сингиб киришига, уларнинг кечинмалари ҳамда хулқ-атворини тушунишига боғлиқдир. Ўқувчининг қандай яшаётганлигини, унинг қизиқиши ва майиллари қандайлигини, иродасининг ўзига хослиги ҳамда характери хусусиятларини ўрганиш деганимиз, унинг қалбига мумкин қадар ишончли йўл топиш, унга тарбиявий таъсир этишнинг ҳамда мақбул методларидан фойдаланиш демакдир.

Тарбиячи ўқувчининг индивидуал хусусиятларини яхши ўргангач ва тушунган тақдирдагина, бу ўқувчи шахсини муваффақиятли тарбиялаб етиштира олади. Ўқувчиларни ўрганиш ўқитувчининг, айниқса синф раҳбарининг вазифасидир. У ўқувчиларни фақат дарсдагина эмас, синфдан ташқи вақтдан уларга тарбия бериш вақтида ҳам, ўқувчилар уйларига борганда ҳам, ҳар хил экскурсиялар вақтида ҳам ўрганади.

Синф раҳбари синфни қабул қилиб олгандан кейин, унинг биринчи иши, одатда, ўқувчиларни ўрганиши билан боғлиқ бўлади.

Бу иш унинг ўзи бириктирилган синфдаги бутун иш фаолияти мобайнида давом этади ва унинг тарбиявий иши системасида муҳим бир томонни ташкил этади.

Ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг хулқлари ва майлларини, улар олган тарбия даражасини билган ҳолда, маълум мақсадга қаратилган ва таъсирчан режа тузиш осон бўлади.

Маълумки, ўқувчи шахснинг таркиб топиши ва ривожланиши бир текис бормайди. Синф раҳбарининг мазкур ўқувчи тўғрисида фикрлари бугунга келиб етарли бўлмай қолиши мумкин.

Тўғри, ўқувчиларни ўрганиш кўп вақт ва куч талаб этади. Аммо кейинчалик булар ҳаммаси катта натижалар беради. Синф раҳбари ўқувчиларни, уларнинг хусусиятларини билган ҳолда, улар камолоти жараёнини муваффақиятли тарзда йўлга солиб етишиш мумкин бўлади. Ўқувчиларни ўрганишга бошқа ўқувчилар, етакчилар ва ота-оналар жалб этилади.

Бунда ўқитувчилар ҳамда синф раҳбарлари ишидаги муносибликка риоя қилиш жуда муҳимдир. Ўқувчиларни ўрганишнинг натижалари билан барча ўқитувчиларни таништириб бориш зарур. Шу билан бирга уларнинг ҳар қайси ўқувчи тўғрисида билганларини ҳам ҳисобга олиш лозим. Булар ўқувчиларга тарбия бериш жараё-

нида уларга бир хилда талаблар қўйиш ва уларга бир хил муомола қилишга эришишга ёрдам беради. Ўқувчиларни ўрганиш уларга индивидуал ёндашишнинг зарур шартидир. Ўқувчиларни уларга таълим ва тарбия бориш жараёнида ҳар қайси ўқувчига индивидуал ёндашишга эришиш мақсадида ўрганмоқ лозим. Ўқувчилар ўз ҳарактерига қизиқиши ва майлига кўра бир хил эмас. Улардан бир хиллари бир мунча чаққон, бошқа бир хиллари эса сусткаш, ўқувсиз, баъзи ўқувчилар жасур ва шижоаткор, бошқа бирлари эса уятчан ва тортинчоқ бўлишади. Баъзи бир ўқувчилар ўз ташкилотчилиги ва қатъийлиги билан ажралиб турса, бошқа бирларида эса бу хусусиятлар мавжуд эмас. Хуллас, синф бир бирига ўхшамаган, турли хусусиятдаги болалардан ташкил топган бир гуруҳдир. Синфда ташқи кўриниш жиҳатидан бир-бирига ўхшаш болалар бўлмагани сингари, ўз ички хусусиятлари жиҳатидан бир бирига ўхшайдиган болалар ҳам бўлмайди. Уларнинг ҳарактери, қизиқишлари кайфиятлари ва хоҳишлари, уларнинг хулқ-атворлари сабаблари, кўникма ва малакалари, одатда, турлича бўлади. Ҳар қайси ўқувчи ўзига хос, бошқаларга ўхшамайдиган хусусиятга эга бўлади. У алоҳида шахс сифатида камол топиб боради.

Одатда синф раҳбари синфдаги барча ўқувчиларга нисбатан ягона тарбиявий вазифалар қўяди ва ҳал этади. Масалан, у ўзининг барча ўқувчиларини меҳнатсеварликка, бир жон бир тан бўлишига, ҳаққонийликка ўргатишга ҳаракат қилади. Аммо бу вазифаларнинг ҳал этиш йўллари, восита ва методлари ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларига қараб турлича бўлиши мумкин. Уларнинг баъзиларини ўз вақтида рағбатлантириш, баъзиларига букориш, хулқ-атвор қоидаларини бузган ўқувчиларни жазолаш даркор. Бинобарин, ўқувчиларга тўғри тарбия бермоқ учун тарбия жараёнида уларга индивидуал ёндашишни амалга оширмоқ керак. Бунинг учун эса уларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганмоқ зарур. Синф раҳбари ўз ўқувчиларини билмаса, у ўқувчиларга ёндашишда, педагогик таъсир кўрсатиш методдарини танлашда хатоларга йўл қўйиши мумкин.

Ўқувчиларга индивидуал ёндашишнинг амалга ошириши тарбия ва таълим бериш принципларидан биридир. Бу тамойил ўқувчилар ва синф раҳбарликларининг ўқув-тарбиявий иш тажрибаларидан болаларни севиш ва ҳурмат қилинишинг номоён бўлиши,

уларнинг камолоти тўғрисида кундалик рамхўрлик қилиш асосида кенг қўлланади.

Тарбиячи ўқувчилар жамоасини тарбиялар экан, ҳеч қайси ўқувчини назардан соқит қолдирмасилиги даркор. Ўқувчиларнинг хулқ-атвори тартиб интизоми, ўзлаштириш кўп жиҳатдан уларнинг индивидуал хусусиятларига боғлиқдир. Баъзи бир ўқувчи ўзининг ўқишга бардошсизлиги туфайли дарсларга улгурмайди, иккинчи бирининг дарсида яхши жавоб беришга ўз журъатсизлиги, тортинчоқлиги ҳалақит беради, яна бирининг яхши ўқишига ўзлаштирилмаганлигининг сабабларини билган тақдирдагина, унинг олдини олиш борасида, реал ва таъсирчан тадбирлар қўллаш мумкин бўлади.

1. Ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳамиша ва ҳамма ҳолда ҳисобга олмоқ зарур.

Ўқувчиларга индивидуал ёндашиш бу ҳар қайси ўқувчининг хусусиятларига фаол тарзда мослашиш эмас. Бу энг аввало ҳар қайси ўқувчининг индивидуал хислатларини, унинг психологик тараққиёти хусусиятларини, унинг шахсий тажрибасини ҳисобга олган ҳолда унга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг янада самарали йўллари фаол равишда қидириб топишдир. Бундай ёндашишга фақат тарбиялаш ва ўқитиш қийин бўлган ўқувчиларгина эмас, балки истисносиз ҳамма ўқувчилар муҳтождир, тарбиячининг ўқитувчининг вазифаси фақат қолақларни ва интизомсизларни илғорлар ва интизомлилар қаторига етказиб олишдагина иборат эмас, балки шу билан барча ўқувчиларнинг, жумладан, энг яхши интизомли, билимли, санъатга ҳавасманд болаларнинг ҳам ақлий, ҳам қувватларини ва ташкилотчилик қобилиятларини ҳар томонлама ривожлантиришдан иборатдир.

Ўқувчиларга тарбия бериш жараёнида уларга индивидуал тарзда ёндашиш ҳар қайси ўқувчини ўз назар-эътиборида тутишдан, унинг хусусиятларини билишдан, унинг ижобий хислатларига таянишдан, унга оғир пайтларда мунтазам ёрдам кўрсатиб боришдан ва уни яхши хатти-ҳаракати учун рағбатлантириб туришдан иборатдир.

Ҳатто ўқувчиларни синфда жойлаштириш каби ишларда ҳам уларга индивидуал ёндашишга риоя қилмоқ даркор. Ўқувчиларни ўрганиш қатор талабларга жавоб берган тақдирдагина, у ўз олдида қўйилган натижаларни беради. **Мактаблар ўз тарбиявий ишини кўп**

даражада энгиллаштириш, бу тарбиявий ишни янада аниқ ва мақсадга йўналтирилган тарзда олиб бориш эканлигини синф раҳбари учун қоида тусига кирмоғи зарур.

2. Ўқувчиларни ўрганиб, уларга тарбиявий таъсир кўрсатиш.

Ўқувчи шахсини ўрганиш ҳам пираворд мақсад эмас балки уларга таълим-тарбия бериш учун зарурий шарт-шароитдир. Одатда тажрибали синф раҳбарлари ўрганаётиб тарбия бериш, тарбиялаётиб ўрганиб бориш қондасига амал қиладилар. Ўқувчиларни ўрганиши бу тарбиячилар учун муваффақиятли тарбиялашнинг зарурий шарт-шароити бўлиб хизмат қилади, тарбиялаш эса ўз навбатида ўқувчиларни камол топтириш жараёнида уларни ўрганишнинг асосий йўлларида бири сифатида фойдаланилади. Ўқувчиларни ўрганиш борасидаги ишлар шахсни камол топишида табиий тарзда фаол иштирок этиш билан, ўқувчиларда зарурий маънавий хислатлари ва характер хусусиятларини таркиб топиш билан органик равишда қўшилиб кетади.

Синф раҳбари ўқувчилар хулқ-атворидаги ижобий хислатларни ривожлантириш, салбий хусусиятларга барҳам беришни «лойиҳалаштиради».

3. Ўқувчиларни ўрганишни режали тарзда ва мунтазам олиб бориш даркор.

Ўқувчи хулқ-атворидаги якка-ярим учрайдиган ва тасодифий воқеаларни эмас, балки унинг шахсида жуда кўп учрайдиган типик хусусиятларни ўрганмоқ керак. Шунинг ҳисобга олиш керакки ўқувчилар ҳамма вақт ўсиб камол топиб борадилар. Уларнинг қизиқишлари доим ўзгариб боради, уларнинг ички дунёлари доимо бойиб боради. Шунинг учун ҳам ўқувчиларни фақат ривожланишга ўргатмоқ ва бу ривожланишни фаол бошқариб бориш зарур. Ўқувчиларни янада яхши, ҳар томонлама ўргатмоқ учун қилинадиган муомалаларнинг барча имкониятларида фойдаланмоқ лозим. Фақат ўқувчиларнинг айрим хатти-ҳаракатларига бу хатти-ҳаракатлар номоён бўлишларини ташкил этиш тажрибаларини ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида ўқувчиларни ўрганишда амал қилиши лозим бўлган талабларни шундай ифодаламақ мумкин.

Болаларни ўрганиш уларга тарбия ва таълим бериш сифатини оширишга бўйсиндирилмоғи лозим. Ўқувчиларни мунтазам тарзда ўрганиш асосида бошланғич жамоага ҳамда алоҳида ўқувчиларга

тарбиявий таъсир этишининг янада самарали усул ва методларини танлаб олишга ижодий ёндашиш мумкин бўлади. Ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятлари, майллари ҳамда қизиқишларини қайд қилиб бериш билангина чекланиб қолиш нотўғри бўлур эди. Бу ўрганиш асосида ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, булар билан олиб бориладиган тарбиявий ишини ташкил этиш муҳимдир. Ўз ўқувчиларини яхши ўрганиш демак, ташқи томонига эмас, балки улар ҳулқ-атвор сабабларини ўрганишга эътибор бериш керак.

4. Ўқувчиларни табиий ҳаёт ва иш фаолияти шароитида ўрганиш.

Ўқувчини таълим жараёнида ижтимоий фойдали маслаҳатга ва жамоат ишига жалб қилиш лозим. Ўқитувчиларнинг ўқитувчи ва ўқувчилар жамоаси билан, ота-оналар ва теварак-атрофидаги кишилар билан киришадиган муносабатларини ўрганиши муҳим аҳамият касб этади. Бу муносабатлар жараёнида шахс янада тўла очилади. Ўқувчиларни тиббий иш ва кундалик хатти-ҳаракат жараёнида ўрганиш ўқувчига ҳақиқий баҳо беришга ёрдам беради.

Ўқувчиларни хилма хил методлар ва усуллар билан ўргатиш.

Ўрганиш методлари қанчалик турли туман бўлса, ўқувчиларни шунчалик тўла ва асосли ўрганиши мумкин бўлади. Ўқувчи шахсини ўрганишининг асосий методларидан бири унинг иш фаолияти ва хатти-ҳаракатларини ўрганишдан иборатдир. Айни бир вақтда қўшимча методлар сифатида ўқувчилар билан, мазмун сифатида иш олиб борадиган ўқитувчилар билан ўқувчиларнинг ота-оналари билан суҳбатлардан фойдаланилади. Ўқувчилар инсонларга тақлид қилиш ва улар иш фаолиятлари натижаларини таҳлил қилиш сингари методлар ҳам қўлланилади. Ўқувчиларни ўрганиш методикаси таъсирчан бўлмоғи керак. Ўқувчини ўрганиш асосида унинг характери ва ҳулқ-атворидаги салбий хусусиятларининг олдини олиш ҳам ижобий ҳислатларни мустаҳкамлаш йўлларини белгилаб олишда муҳим аҳамият касб этди.

5. Ўқувчиларни ўрганиб, улар ҳаёти ва турмуш шароитлари билан танишиш.

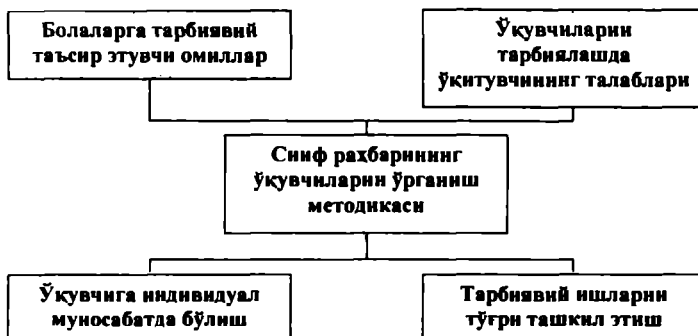
Ўқувчиларнинг ахлоқий ҳислатлари, унинг ютуқлар ва камчиликлари, энг аввало унинг таълим ва тарбия олиш жараёнида ижтимоий уй шароити, теварак-атрофи ҳам аҳамият касб этмайди. Ўқувчиларни ўргатиш дастури уларни фақат мактабдагина эмас, балки

шу билан бирга уй шароитида, оилада ҳам ўрганишни назарда тутмоғи даркор.

6. Шахснинг алоҳида хусусиятларини эмас, балки бутун шахсни ўрганмоқ даркор.

Синф раҳбари тарбиявий ишнинг турли босқичларида ўқувчи ҳулқ-атворининг айрим томонларини ўргатишга эътиборини қаратиши мумкин. Ўқувчини ҳар томонлама ўргатишга эришмоқ учун дастурни олдиндан яхши ўйлаб тузиш, ўқувчиларни ўргатиш режасини, суҳбат саволларини, иншолар мавзуларни тайёрлаб олиш зарур.

<p>I.</p> <ul style="list-style-type: none"> – Оила; – Маҳалла жамоатчилиги; – Мактаб жамоатчилиги; – Телевидение; – Ҳозирги давр янгиликлари; – Ўзаро муамала. 	<p>II.</p> <ul style="list-style-type: none"> – Ўзининг тажрибаси; – Қадрлайдиган нарсалари; – Шахсий талаблари; – Ниятлари ва умидлари; – Ўзаро алоқалари; – Муносабатлари.
<p>III.</p> <ul style="list-style-type: none"> – Алоҳида эътибор бериш; – Ҳар бир ҳаракатини кузатиш; – Рағбатлантириш; – Суҳбат ўтказиш; – Эркин мулоқотга ўргатиш; – Яқиндан сирлашиш 	<p>IV.</p> <ul style="list-style-type: none"> – Мавзуни тўғри тавлаш; – Тарбиявий аҳамиятини кўрсата билиш; – Қизиқарли ўтказиш; – Ўқувчилар ижросини эшитиш ва кўриш; – Мақсадга эришиш; – Мазмунли ташкил этиш.

5-§ Ўқувчиларни педагогик кузатиш

Ўқувчилар жамоаси мустақил ташкилотдир, ammo у педагогик раҳбарликка муҳтождир. Ўқувчиларни ўз ҳолига ташлаб қўйиш ҳам, айни вақтда болалар жамоасига нисбатан маъмуриятчилик ҳам, буйруқбозлик йўлига ўтиб олиш ҳам мумкин эмас. Биринчи ҳолда, синф раҳбари бу ишлардан умуман четлашиб, ўқувчилар билан алоқанинг сусайишига йўл қўйса, иккинчи ҳолда у тазйиқ йўлига ўтиб ўқувчилар мустақиллигини йўққа чиқаради.

Синф раҳбарининг бош вазифаси болалар жамоаси фаолиятини моҳирлик билан бошқариш, ўқувчилар ташаббускорлигини ўстириш, синф жамоаси фаоллиги ва мустақиллигини таркиб топтиришдан иборатдир.

Ўқувчиларни педагогик кузатиш ўқувчилар ҳаёти ва фаолиятини ўрганишнинг энг ишончли усулларида биридир. Бу иш дарсларда, дарсдан ташқари вақтларда, ижтимоий-фойдали меҳнат шароитида, қўйингки, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида амалга оширилади. Албатта – бу дегани – синф раҳбари ҳамма вақт ва ҳамма жойда ўқувчилар изидан юриб, уларни зимдан кузатади деган гап эмас.

Ўқувчиларни кузатиш нафақат мактабда, балки кўча-қўйда, оилада, театрда, сайру-томошада, спорт ўйинларида, оддий гурунгларида ҳам олиб борилади.

Ўқувчиларни кузатиш қанчалик пухта, аниқ, изчил режа асосида олиб борилса, иш шунчалик осон кечади.

Тажрибали синф раҳбарлари ўқувчиларнинг турли ахлоқий ва жисмоний хислатларини бир қанча синовлар орқали осонгина аниқлаштиради қўяди. Жисмоний тарбия дарсларида турникка тортиниш, қийин ва нозик машқларни бажаришда, врач хонасидаги эмлаш жараёнида, бир оз қийинроқ меҳнат топшириқларида, улардан узоқдаги бирор кишини чақириб келиш, ёқтирмаган ишни буюриш орқали улардаги ирода ва қўрқоқлик, куч ва нимжонлик, қатъилик ва журъатсизлик, меҳнатсеварлик ва ялқовлик каби хислатлар намоён бўлади.

Ўқувчиларни кузатиш ва ундан тўпланган маълумотлар умумийлик ва нисбийлик касб этишини унутмаслик лозим. Шунинг учун ҳам тасодифий ва шошилинч хулосалар чиқармаслик керак. Ўқувчилар хулқ-атворидаги ташқи жиҳатдан бир хилдаги воқеа-ҳодисалар турли сабабларга кўра содир бўлиши мумкин.

Ўқувчиларни кузатиш давомида, айниқса уларнинг баъзи бир хатти-ҳаракатларини баҳолашда уларнинг келтириб чиқарган сабабларини аниқлаб олиш жуда муҳимдир. Масалан, ўқувчи дарсга кечикиб келди, дейлик. Синф раҳбари уни койишдан олдин вазиятни аниқлаб олиши мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолатда балки ота-она айбдордир, балки у кўр кишини кўчадан ўтказиб қўйгандир, балки йўлда йиқилиб тушиб, кийимларини қайта алмаштириб келгандир... Ҳаётда ҳамма нарса бўлиши мумкин. Буни инкор қилиб бўлмайди.

Баъзан ўқувчи ўқитувчининг гапларини эътиборсиз тинглайди. Бу ўқитувчида нарзилик уйротади ва у ҳақ. Балки унинг оиласида нотинчлик бўлгану у тун бўйи ухламасдан безовта бўлиб чиққан, дарсда фикрини бир жойга тўплай олмайди.

Нима бўлгандаям, ўқувчиларни кузатиш юксак маданий, саҳий қалб, болалар шахсига катта ҳурмат, болалар тарбиясини билиш, синчковлик, етук маҳорат ва малака талаб этади.

Педагогнинг кузатиши қанчалик қимматли бўлмасин, бутун синф ҳақида ва айрим ўқувчилар тўғрисида маълумотлар ўрганишнинг бошқа усул ва йўл-йўриқлари ёрдамида аниқлашни ва кенгайтиришни талаб этади.

Бундан келиб чиқиб, мактабда ўқувчилар шахсий ишини самарали ташкил этиш замон талабидир. Бунинг учун уларга меҳнатни илмий ташкил қилишнинг оқилона энг оддий усулларини ўргатиш зарур. Бу билан уларга энг кам куч сарфлаб энг кўп самарага эришиш имконини яратган бўламыз.

Меҳнатни илмий ташкил қилишнинг қуйидаги асосий талаблари мавжуд:

1. Мақсадни аниқлаб олиш;
2. Ишни қисмларга ажратиш;
3. Қисмларни кераксиз нарсалардан тозалаш, қолганларини оқилона жойлаштириш;
4. Энг керакли қурол-асбобларни танлаш;
5. Энг яхши усулларни ўрганиш;
6. Мақсадга эришиш.

Буларни ўқувчилар ҳаётига қандай татбиқ қилиб бўлади?

Ўқиш – ақлий меҳнат турларидан бири. Мамлакатимизда миллионлаб ўқувчилар мактабларда ўқишади. Ўқиш – бу ўзига хос хусусиятга эга меҳнатдир. Шу нарса аниқки, бу меҳнат ҳам айни бир

натижага эришиш учун кўп ёки оз куч сарфланишига қараб у ёки бу даражада самарали бўлиши мумкин.

Ўқувчиларни ҳар бир ишга киришишдан олдин хоҳ ёзма, хоҳ оғзаки режа тузиб олишга ўргатиш керак. Ижтимоий ишлабчиқаришда ҳам, шахсий ишда ҳам тартиблилик, тежамлилик режанинг мавжудлиги ва мукамаллигига боғлиқдир:

Режа – ишдаги муваффақиятнинг асосидир.

Режа – ҳаракат учун дастур.

Режанинг таркибий қисмлари:

1. Иш мақсадини аниқлаш;
2. Иш учун нималар керак?
3. Иш тартиби, иш жараёни, вақти, жойи.

Ниҳоят, ишнинг ўзини: унинг нимадан бошланиши, қандай бо-риши, нимадан кейин нима келишини аниқ тасаввур қилиш керак.

Ишни бажариш учун энг аввало тегишли иш ўрни керак. Мак-табдаги кўпчилик дарслар учун парта ёки стол сингари иш ўрни тўлиқ кифоя қилади.

Энди иш ўрнига қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Иш ўрнида ҳеч қандай ортиқча нарса бўлмаслиги керак. Акс ҳолда керакли нарсани топиш учун кўп вақт сарфланади.

2. Иш ўрнида тозаликни таъминлаш керак. Иш ўрни қанчалик тоза бўлса, ишлаш шунчалик осон, завқли бўлади.

3. Иш ўрнида бажариладиган ишга мувофиқ тартиб таъминла-ниши лозим. Бизга керак бўладиган ҳамма нарсани бир томонда (яхшиси чапда), бажарилган ва фойдаланилган нарсаларни ўнг то-монда сақлаш керак. Кўп ишлатиладиган нарсалар яқинроқ тури-ши керак.

Столда тартиб сақланиши учун ручка, қалам, кнопка, қисқич, ўчирғич ва махсус қаламдондан фойдаланиш ўринли. Шунинг унут-маслик керакки, синф хонасидаги тартиб, озодалик ҳар бир иш ўрни-даги тартиб ва озодаликка боғлиқ.

Бу хилдаги иш жараёни ўқувчиларни тартиблиликка, озодалик-ка, ўз-ўзини назорат қилишга, қизиқиш меҳнат қилишга ўргатади.

6-§ Ўқувчилар билим сифатини ошириш ва синфда интизомни мустаҳкамлаш

Ўқувчиларнинг билиш фаоллигини тараққий эттиришда синф раҳбарининг вазифаси қуйидагилардан иборат:

1. Билимга қизиқиш ва муҳаббат уйғотиш.

Бола билимга қизиқмасдан туриб, ўқишга интилмайдди, муваффақиятли ўқий олмайди. Болада ўз кучига ва қобилиятига ишонч ҳосил этиш, ўқишга жалб этиш, илк ютуқлари учун рағбатлантириш айниқса аҳамиятлидир. Боладаги ўқишга қизиқувчанлик қийинчиликларни энгишга, фаоллигини оширишга, ишонч уйғотишга ва мустақиллиги камол топишига олиб келади.

2. Ўқув меҳнатига онгли муносабатда бўлиш ва унга масъулият билан ёндашиш.

Ўқув меҳнатига онгли муносабатда бўлишлик таълимнинг ижтимоий, ўқишнинг шахсий аҳамиятини тушуниш демакдир. Синф раҳбарлари ўқувчиларга уларнинг асосий вазифаси – ўқиш эканлигини уқтиришлари керак. Ўқишга масъулият ҳисси, фақат Ватан олдидаги бурчгагина эмас, кенг ижтимоий қамровли – жамоа, ўқитувчилар, ота-оналар ва ўз олдидаги масъулият, уларнинг фикрлари, маъқуллашларини эшитишга интилиш, синф, ўқув жамоасида муносиб ўринни эгаллашга ҳам тегишлидир.

3. Ўқув маданиятини ошириш.

Ўзлаштиришнинг паст бўлиши аксарият ҳолларда, ўқувни тизимли ва режали олиб бориш иқтидори ва кўникмасининг болаларда шаклланмаганлигидан келиб чиқади.

Синф раҳбарининг ва фан ўқитувчиларининг асосий вазифаси ҳар бир ўқувчининг фаолиятини қуйидаги шартлар асосига қуриш билан борлиқ:

1. Фаолиятни режа асосига қуриш;
2. Қунт билан ишлаш;
3. Пала-партишликка йўл қўймаслик, саранжомликка ўрганиш;
4. Билим сифатини ошириш;
5. Қийинчиликларни энгиш;
6. Ўқув меҳнатида муайян режимга итоат этиш;

Бу дегани ўқув меҳнاتини ўқувчининг дам олиши билан тўғри алмаштириб борилишидир.

7. Ўқишда ўртоқларча ўзаро ёрдам уюштириш;

Ўртоқларча ўзаро ёрдам синфда улгурмовчиликнинг олдини олади, синф жипслигини оширади, жамоатчилик руҳининг шаклланишига олиб келади.

8. Синф ўқитувчилари билан ҳамкорлик.

Синф раҳбари таълим-тарбиявий ишларни яқка ўзи эмас, балки шу синфда дарс берувчи бошқа ўқитувчилар билан ҳамкорликда олиб боради.

Энди бевосита ана шу ишлар мазмуни билан танишиб чиқамиз.

Синф раҳбари тарбиявий ишларни амалга ошириш жараёнида ўқиш нафақат ҳар кимнинг шахсий иши, балки ижтимоий аҳамиятга эга бўлган иш эканлигини ўқувчиларга тушунтириб боради. Мустақил давлатимиз, бутун халқимиз мактаб даргоҳидан чуқур билимли, ҳаётга ҳар томонлама тайёрланган кишиларнинг етишиб чиқишини кутмоқда. Булар ҳақида синф мажлисларида, ҳар бир ўқувчи билан алоҳида ёки бир гуруҳ ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбатларда, турли тарбиявий тадбирларда синф раҳбари батафсил гапириб беради. Ўқиш бу жиддий меҳнат эканлигини ва бунга астойдил ёндашиш, катта масъулият билан қараш кераклиги болаларга тушунтириб борилади.

«Билим – тақорлаш мевасидир», – деган эди Абу Райҳон Беруний. Синфда ва уйда кўп ва жиддий ишлайдиган болалар, одатда ўқишда ва меҳнатда катта муваффақиятларга эришадилар. Ҳар қандай муваффақиятнинг заминиди тинимсиз меҳнат ётади. Болаларни ўқишга масъулият билан қараш руҳида, кўчириб олишга қарши нафрат руҳида тарбиялаш керак.

Синф мажлисларида вақти-вақти билан мазкур масалалар бутун мазмун-моҳияти билан муҳокама қилиниши, шу орқали ўқув машғулотларига лоқайдлик билан қарайдиган ўқувчиларга сезиларли таъсир ўтказиш керак.

Синфнинг ўзлаштириш масаласи атрофида жамоатчилик фикрининг шаклланиши, бу борада синф деворий газетаси имкониятларидан фойдаланиш яхши натижалар беради.

Ўқувчиларни билимга бўлган қизиқишларини оширишда уларнинг назарий билимларини мустақил равишда қўллаб билишларини ҳисобга олиш аниқса муҳимдир. Бу тажриба жуда кўп мактабларда муваффақиятли қўлланилиб келинмоқда. Ўқувчиларга бирор бир фан бўйича кўргазмалар қурол ёки бирор жиҳоз ясаб келиш буюрилади. Бунда «Агар тиришсанг, бу сенинг қўлингдан келади»

деган гапни унинг қулоғига қўйиш керак. Буни ўқувчи нафақат оддий топшириқ, балки ўқитувчининг ишончи сифатида ҳам қабул қилади. Тўғриси айтганда, бундай нарсаларни ясаш учун ўқувчи етарли назарий билимга эга бўлиши керак. Ўқувчи топшириқни пухта қилиб бажариши учун у ёки бу фан асосларини ўрганишга, ўз билимини чуқурлаштиришга ҳаракат қилади, ўзи ясаётган ўқув қуролига, ушбу фанга ниҳоятда қизиқиб қолади. Шу билан биргалликда ҳар бир ясалган нарсани заманида меҳнат ётганлигини ҳис қилади, синф ва мактаб жиҳозларини авайлашга ўрганади.

Мактаб ўқувчиларининг билимга қизиқиши уларнинг ҳаётий эҳтиёжларига бевосита боғлиқдир. Мактаб ҳовлисидаги боғ, тоқор, иссиқхонада ўтказиладиган амалий жараён – дарахтларни буташ, уларга пайванд солиш, тоқ кесиш, дарахт ўтқозиш, иссиқхоналарда помидор, сабзавотлар етиштириш қоидалари ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади. Бу ҳол уларни ботаника, геометрия, жўғрофия, меҳнат фанларига ҳавас, уларни севиб ўрганишга рағбат уйғотади. Ахир, юқоридаги фанлардан чуқур билим ва малака ҳосил қилмай туриб, мазкур ишларнинг моҳир усталари бўлиб етишиш мумкинми? Болаларга ижтимоий фанларга қизиқишни орттириш учун уларни турли маданий-маърифий тадбирларга тортиш аҳамиятлидир. Худди шунингдек, физика, химия, биология, тарих, меҳнат, астрономия, чет тили фанлари ҳам ўқувчиларда ҳавас уйғотадиган жуда катта ҳаётий амалий имкониятларга эгадир. Билимга бўлган қизиқишни шакллантириш ва ўстиришда синфларни, ўқув хоналарини ва мактаб биносини жиҳозлаш ҳам катта аҳамият касб этади, ўқувчиларда турли қарашлар, дид, дунёқарашни шакллантиради, эстетик завқ уйғотади, тегишли маълум соҳаларга ҳавас уйғотади.

Бугунги кунда турли фанлар бўйича қизиқарли адабиётлар нашр қилинмоқда: «Машҳур кишилар ҳаётидан», «Қизиқарли математика», «Қизиқарли ботаника», «Қизиқарли жўғрофия», «Ўсимликлар ҳаёти», «Бизни ўраб турган олам», «Тарихимизга бир назар» ва ҳоказо илмий-оммабоп туркумдаги бу китоблар ўқувчилар қўлига берилса, улар ҳаётида албатта бурилиш ясаши турган гап. Китобдан ҳам яқинроқ дўст, ундан ҳам қудратлироқ тарбия воситаси борми ўзи?

Ўқув жараёнида фанлар бўйича ўзаро боғланишга катта эътибор бериш керак. Бундан ўқитувчию ўқувчи ҳам ютади. Бунга бир неча мисоллар келтириш мумкин. Физика дарсида масалалар ечиш

асносида математика формулаларидан фойдаланилади. Математика дарсларида физик катталиклар ва ўлчов бирликлари қўлланилади. Булардан ташқари иккала фан биргаликда ўрганадиган мавзулар бўладики, уларда иккала фан ўқитувчиси ҳам бир дарсда ўз соҳалари бўйича тушунча берсалар нур устига нур бўлади. Адабиёт-тарих, меҳнат-ботаника, тарих-жўғрофия жуфтликлари фаолиятида ҳам бундай имкониятлар чексиздир. Боланинг муайян бир фанга қизиқишига суяниб туриб, унда бошқа фанларга ҳам онгли равишда ёндашиш ва фан асосларини ўрганишга ҳавас уйғотиш мумкин бўлади.

Ўқувчиларни билиш фаоллигини такомиллаштириш учун тўғра-рак, амалий машғулоти жараёнида кенгроқ фойдаланиш лозим. Синф раҳбари ўз ўқувчиларининг қизиқиши, мойиллиги, уй шароити ҳақида маълумотлар билан фан ўқитувчиларини таништиради, болага қандай муносабатда бўлиш кераклиги ҳақида маслаҳатлар беради. Ҳатто, шундай ҳам бўладики, бирор фандан ўзлаштирмаётган ўқувчи билан синф раҳбарининг ўзи бевосита иш олиб боради. «Иккаламиз бу топшириқни бажармасдан қўймаймиз», деб далда беради шогирдига. Керак бўлганда, аълочи ўқувчиларни ёки ушбу фан ўқитувчисини ҳам кўмакка чақиради. Бундан ўқувчини кўнгли тоғдек кўтарилади, ёлғиз эмас эканлигини тушунади, топшириқни ўзлаштиришга ҳаракат, ҳавас уйғонади.

Болаларда ўқув меҳнатига жавобгарлик ва масъуллик ҳиссини тарбиялаш жуда муҳимдир. Масъулликни сезмаган ўқувчи палапартиш ўқийди. Масъуллик кишини сергак торттиради, ўқув фаолиятига алоҳида жавобгарлик ҳисси билан қарашга ундайди

Маълумки, онгли интизом ва масъулият ҳиссини сезиш мактабда олиб бориладиган тарбиявий ишлар тизимининг самараси ҳисобланади.

Болаларнинг интизомли бўлишида синф раҳбарининг хизмати катта. У дарсда ва дарсдан ташқари вақтларда турли тарбиявий усуллардан фойдаланиб, болаларда интизомни тарбиялаб боради, синфда аниқ режим ва ички тартиб ўрнатишга киришади; жиҳозлаш, тозаллик ва тартибни жорий этиб боради.

Бу ишларни синф раҳбари бир ўзи эмас, балки ўқитувчилар, синф жамоаси, фаоллари ва ота-оналар билан ҳамкорликда амалга оширади.

Синфда интизомни сақлаш ва жорий қилиш фақат синф раҳбарининг иши деб тушунувчилар ҳам учраб туради. Бу мутлақо нотў-

ғри фикр. Интизом учун бутун синф, педагогик жамоа масъулдир. Интизомни тарбиялаш жуда қийин ва мураккаб тарбиявий жараён-дир. Шуниси ҳам борки, кўп вақт қилинган меҳнатни бир пайтни ўзидаёқ йўққа чиқариш мумкин. Масалан, синф раҳбари ва айрим фан ўқитувчилари дарсларида болалар жим, интизомли ўтиришади, дарсларни берилиб тинглашади, ўқув юмушлари билан банд бўлишади; баъзи ўқитувчиларнинг дарсларида бунинг акси: болалар қий-чув қилишади, бир-бирига қоғоз отишади, партанинг остига кириб яширинишади, натижада ўқитувчи тажанглашади, ўқувчилар билан ихтилофга боради. Бундай аянчли манзара ҳар бир мактаб ҳаётида учраб туриши табиий.

Нега шундай бўлади? Бу ҳолатда ўша фан ўқитувчисининг ўзи айбдордир. Негаки у дастлабки машғулотларидаёқ ўз «сири»ни болаларга олдириб қўйган. Ўта кўнгилчан, сўзлари, ҳаракатлари таъсирсиз, бўшанг, мулойим, болаларни ўзига жалб қилолмайди, ташкилотчилик қобилятига эга эмас.

Хўш натижа нима бўлади? Ўқитувчи ўз кайфиятини бузади, жисмонан чарчайди, ўқувчиларни уради, дарс мақсадига эришиш у ёқда турсин, дарсни тўлиқ ўтолмайди, бундан ҳам ёмони ўқувчилар интизомини бузади, синфда тарқоқликни, бошбошдоқликни вужудга келтиради. Мана, сизга биргина бўшанг ўқитувчининг келтирган зиёни.

Ўқувчиларда интизомни тарбияламасдан туриб, уларни мактабга, атроф-муҳитга, кишиларга, дарсларга тўғри муносабатда бўлишга, уй вазифаларини бажаришга, саранжомликка ўргатиш қийин. Онгли интизомни тарбиялаш – мактабнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Синф раҳбарлари ҳудди шундай ҳолатларга ўз эътиборларини қаратишлари лозим. Бутун синф ўқитувчилари олдига ягона педагогик талабларни, қаттиққўлликни, синфда интизомни сақлаш, ўқувчиларга бўлган талабчанликни оширишни алоҳида вазифа қилиб қўйиш лозим.

Шарқнинг файласуф шоири Шайх Саъдий:

Агарда муаллим бўлса беозор,
Болалар синфни қилишар бозор,

деб бежиз айтмаган.

Яна шуни ҳам айтиш керакки, интизом деганда болаларнинг партада қимирламай ўтиришини эмас, балки онгли интизомни тушуниш керак. Кўпгина ўқитувчилар ўзича интизом ўрнатмоқчи бўладилар. Синфга қош-қовоғидан қор ёғдириб кирадилар, дағ-дағ қилиб болаларни сиқувга оладилар, гаҳ деса қўлга қўнадиган қилмоқчи бўладилар. Бу билан мутлақо келишиб бўлмайди. Зўравонлик асосига қурилган тартиб яхшиликка олиб бормайди. Бу мурғақ қалбларга адоват уруғини сочади, уларни совуққон, қўрқоқ, журъатсиз, ёлғончи, озор-беозор қилиб қўяди.

Дарслардаги тартиб-интизомни сақлашнинг энг яхши усули ўқувчилар ишончини қозонишдир. Дарсни қизғин, ижодий, кўрғазмали қуроллар ёрдамида, улар ҳавасини ва ҳайратини уйғотиш, лол қолдириш, дарс ўтилгач бирорта ҳам ўқувчини «беиш» қолдирмаслик – ҳар бирига ўзига хос амалий топшириқлар бериш аини муддаодир.

Интизомли бўлиш нафақат мактабда, балки ўқувчининг келгуси ҳаётида ҳам асқотиши турган гап. Чунки, инсон ҳаётининг чигал ва мураккаб сўқмоқларида ҳам тартиб-интизом муҳим аҳамиятга эга.

7-§ Ўқувчиларда интизомлилиқни тарбиялашнинг усул ва методлари

Синф раҳбари ўз ўқувчисини доимо ўрганиб бориши учун фақат ўқувчилар билангина эмас, балки ўқитувчилар билан, ўқувчиларнинг ота-оналари билан ҳам иш олиб бориши керак. Синф хонасининг жиҳози ва кўриниши ўқувчиларнинг эстетик тарбиясига жиддий таъсир кўрсатади. Синф раҳбарининг кўрғазмали қуроллардан самарали фойдаланиш, ўқувчиларни дарсдан бўш вақтларидан фойдаланиш ва болалар ижодий қобилиятларини ўстиришда уларни ҳар томонлама камол топтиришга ёрдам беради. Дарсдан ташқари вақтларда ўқувчиларнинг жамоат тошириқларини бажаришини, тўғарақларда иштирок этишини назорат қилиш керак.

Болаларни севиш, уларни ҳурмат қилиш яхши хислатларни юзага келтириши мумкин. Агар ўқитувчи ўз ўқувчиларига нисбатан бепарқ, айниқса менсимасдан муносабатда бўлса, бундай ўқитувчини ўқувчилар ҳурмат қилмайди ва обрўси тушиб боради.

Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларнинг самарадорлигини ошириш аввало комил инсонни шакллантиришнинг энг

замонавий ва қулай йўналишларини топиб жорий этишга боғлиқ. Тарбиявий ишларни давр талабига жавоб берадиган ҳолда келтириш учун тарбиянинг асоси бўлган барча ғоялар қайтадан кўриб чиқилиши, асосий эътибор бола шахсига қаратилиши, йиллар давомида тўпланган ижобий тажрибадан унумли фойдаланиш зарурлигини тақозо этади. Ўзбекистонда ёшларни баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш, улар онгига умуминсоний ва миллий-маданий, маънавий, ахлоқий қадриятларни сингдириши талаб этилади.

Ўқувчиларда интизомлиликни тарбиялашда синф раҳбари ўз олдига қуйидаги мақсад ва вазифаларни қўяди:

- ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой миллий, маънавий тархий анъаналарга, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларга асосланган самарали ташкилий, педагогик шакл ва воситаларни ишлаб чиқиб амалга жорий этиш;

- шахснинг ақлий, ахлоқий, эркин фикрловчи ва жисмоний ривожланиши, унинг қобилиятларини ҳар томонлама очиш учун имконият яратиш;

- ёшларни эркин фикрлашга тайёрлаш ҳаёт мазмунини тушуниб олишга кўмаклашиш, ўз-ўзини идора ва назорат қила билишни шакллантириш, ўз шахсий турмушига мақсадли ёндашув, уларда режа ва амал бирлиги ҳиссини уйғотиш;

- ўқувчиларни миллий, умуминсоний қадриятлар, ватанизмнинг бой маънавий мероси билан таништириш, маданий ҳамда дунёвий билимларни эгаллашга бўлган талабларини шакллантириш, малака ҳосил қилдириш ва эстетик тушунчаларни шакллантириш;

- ҳар бир ўқувчини билимдонлигини ва ижодий имкониятларини аниқлаб уларни ривожлантириш, инсон фаолиятининг турли соҳаларда жорий қилиб кўриш. Болалар ижодкорлиги, иқтидорини юзага чиқариш ва янада қўллаб-қувватлар учун шарт-шароитлар яратиш;

- инсонпарварлик одоби меъёрларини шакллантириш, бир-бирини тушунадиган, меҳрибонлик, шафтақлилиқ, ирқий ва миллий камситишларга тоқатсизлик, муомала одоби каби тарбия воситалари (ноҳақликка, ёлғончилик, тухмат, чақимчиликка тоқатсизлик) кенг қўлланилиши лозим;

- ватанпарварлик, дунёвий фикрлаш, жамиятимизда яшаётган одамлар билан ўзаро муносабат – мулоқотни ўрганиш, ўз халқига,

давлатига, унинг ҳимояси учун ҳамisha шай бўлиб туриш, Ўзбекистон Республикаси ва бошқа давлатларнинг рамзларига ҳурмат билан қараш, ёш авлодни Ўзбекистон Конституциясига, байроғига, гербига, мадҳиясига, президентига садоқатли қилиб тарбиялаш;

– қонуний жамоа ахлоқи ва турмуш қоидаларига ҳурмат билан қарашни тарбиялаш, шахснинг ноёб қирраларини белгиловчи фуқаролик ва ижтимоий масъулият ҳисларини ривожлантириш, ўзи яшаётган мамлакатнинг равнақи, инсоният тараққиётини барқарор сақлаб қолиш учун фидойилик, экологик таълим-тарбия бериш;

– мустақил республикамиз Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсатига тўғри ва ҳолисона баҳо беришга ўргатиш, унинг тинчлик-севарлик, демократия ва бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, очик-ошкора ташқи сиёсатига ва ўз халқининг турмуш даражасини оширишга йўналтирилган, фуқароларни ижтимоий ҳимоя қиладиган ички сиёсатни тўғри тушунтирмоғи керак.

– турмушда энг олий қадрият ҳисобланган меҳнатга ижодий ёндашиш фазилатларини шакллантириш;

– соғлом турмуш тарзига интилишни тарбиялаш ва ривожлантириш, муносиб оила соҳиби бўлиш истагини шакллантириш;

– ёшларимизни эркин мустақил фикрлашга ўргатиш;

– баркамол авлодга хос одоблилик санъати ва маданиятини ўргатиш;

– ўзбек халқининг миллий урф-одат, анъана ва қадриятларини амалда қўллаш малакаларини шакллантириш;

– инсоният тарихий тараққиёти жараёнида маданий, маънавий, миллий меросдаги авлод-аждодларимиздан қолган одоб-ахлоқ ҳақидаги билимлардан бохабар этиш;

– Мараказий Осиё мутафаккир ва маърифатпарварларнинг асарларидаги ҳикмат, ўғит ва насиҳатларни ўргатиб, уларга амал қилишни уқтириш;

– табиатга тўғри муносабатнинг моҳиятини, табиатни муҳофаза қилиш инсоннинг бурчи эканлигини, экологик ночорликка олиб келадиган сабабларни англаш ва баҳолаш бўйича билимлар бериш;

– ота-она ва ватан олдидаги бурчини ва унга содиқлик нима эканлигини англашти;

– ўз-ўзини англаш шарт-шароитларини, инсон қадри ва хур-

лигини англаш, унинг табиатини, миллий ва умуминсоний маданиятини, она тилини сақлаш, маънавий тараққиётни бозор иқтисодиёти билан узвий ривожланишини тушунтириб бериш;

- юксак инсоний фазилатлар моҳиятини англашиш, уларга онгли муносабатда бўлиш, яхшини-ёмондан ажрата олиш билимига эга бўлишини тушунтириш;

- таълим-тарбия жараёнида бериладиган билимлар яхлит ва ижтимоий шарт-шароитлар, миллий ва тарихий, маънавий омиллар, умуминсоний қадриятлар моҳиятини тушунтириш;

- ўқувчиларни билим олиш билан биргаликда юксак инсоний комиллик моҳиятини тушуниб амал қилишга ўргатиш;

- дарсларда маънавий, маърифий, иқтисодий, ҳуқуқий, касбий тушунчаларнинг моҳиятини узлуксиз англашиб бориши муҳимдир;

- одоб-ахлоққа хос сифатларни ўқувчиларнинг кундалик эҳтиёжига айлантириш;

- ўқувчиларда меҳнат кўникмаларини, ижодий мустақил фикрлашни, касб танлашга ва атроф оламга онгли муносабатни ҳосил қилиш;

- ахлоқийликнинг оддий ҳаётий қоидалари бўлиши катталарга ҳурмат, кичикларга иззат, оилада бир-бирини эъзозлаш, меҳмон кутиш ва бошқаларни кундалик турмушга сингдириб бориши. Болаларни тарбиялашда (ўқувчи) ўқитувчи қуйидагиларни ҳисобга олиши керак;

- тарбиянинг ўқувчилар руҳияти ва ёш хусусиятига мослигини ҳисобга олиш;

- ўқувчиларнинг ақлий-маънавий муносабатлари таъсирини ўрганиш;

- ўқитувчи-тарбиячининг саводхонлик даражаси, санъат ва маҳорати;

Ўқувчиларда интизомлиликни тарбиялашда дарсларни ижодий, ноанъанавий, суҳбат, ўйин, бахс-мунозара, учрашув шаклида бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Педагогик технологияларни қўллашда ўқитувчи қуйидаги қоидаларга амал қилиши лозим:

1. Замонавийлик – таълим-тарбия амалиётга асосланган тажриба, синондан ўтган дидактика соҳасидаги янгиликларни жорий этиш;

2. Тарбия мазмунини узлуксиз янгилаб бориш;

3. Умумий ва миллий қадриятлар соҳасидаги янги-янги ижодларни ўрганиб бориш;

4. Тарбия жараёнида ўқувчи билан ўқувчи фаолиятини оптималлаштириш, фаоллаштириш. Уларнинг ички руҳияти ва тарбия даражасини кенгайтириш;

5. Илмийлик – янги усул, восита муаммоси ҳолатларидан фойдаланиб, ўқувчиларни мустақил фикрлаш ва ўзини англашга ўргатиш;

6. Бунинг учун болаларни режадаги мавзулар асосида амалий фаолиятга жалб этиш;

7. Илғор тажрибаларга суяниш;

8. Тарбиянинг мақсадини аниқлиги, мазмунининг замонавийлиги, миллий маънавий қадриятлар билан бойитилиши, ўқувчининг ижодий мустақил фаолияти, тарбия жараёнида мақол, матал, эртаклардан ўринли фойдаланиш, ўйин тест саволлари, кўргазмали қуроллар, савол ва топшириқлардан фойдаланиш;

9. Янги педагогик технологияни амалга ошириш учун ўқитувчи назарий чуқур билимларга эга бўлиши керак.

1-2-3-4-синфларда дарсларни турли шаклларда ташкил этиш лозим:

1. Ўйин, суҳбат, баҳс, учрашув, оилада, жамоат жойларда, маҳаллаларда ҳар бир дарс мақсадининг аниқлиги, тарихийлиги ва замонавийлиги билан одоб-ахлоқ тушунчаларини тарбиялашга қаратилиши.

2. Ўқув машғулотини ранг-баранг усуллар: аудио, видео, кўргазмалилик, жонли сўз таъсирида ташкил этилиши.

3. Ўқитувчини янги технологик маҳоратга эга бўлиши ва ижодкорлиги.

Тарбиявий соатларни мақсадига кўра хилма-хил шаклларида ташкил этиш:

1. Ижодий дарс.

2. Ерталик дарси.

3. Баҳс.

4. Суҳбат.

5. Саёҳат дарслари.

6. Учрашувли дарс.

Янги ўқувчиларни мустақил фикрлашга одатлантириш мақсадида кино, телевидение, маънавий ўйинлар, мушоиралар қўлланилиши мумкин. Кишилиқ жамиятининг ҳар бир соҳаси у ёки ишти-

моий-сиёсий масалаларни ҳал қилишда инсондан маҳорат талаб этишини халқ оғзаки ижодиётида, ёзма ёдгорликларида, афсона, дoston, эртак, ҳисса, ҳикоят, ривоятларда ҳамда ҳурфикрли, доно, маърифатпарвар, мутафаккирларимизнинг асарларида атрофлича талқин этилган. Шу асарлардан ўқувчиларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда бу асарлардан кенг фойдаланиш мумкин. Ҳар бир тарбиячининг дунёқараши, тарбияси одоблиги, унинг муомаласида намоён бўлади.

8-§ Ўқувчиларнинг ўқув фаолияти самарадорлигини ошириш борасида синф раҳбари олиб борадиган ишлар

Синф раҳбарининг фаолияти кўп қиррали ва сермазмундир. У ўзи раҳбарлик қилаётган синф ўқувчиларини тарбиялаш билан бир қаторда ўқув йили ёки чорак давомида нималар қилиш кераклиги болалар ҳаётини нима билан банд қилиш ва танланган иш турини қандай амалга оширишни бехато аниқлаш каби анча мураккаб муаммони ечади. Бу борада синф раҳбарига турли хил манбалар ёрдам беради. Ўқувчиларнинг айрим хатти-ҳаракатларига бу хатти-ҳаракатлар номоён бўлишларининг ташкил этиши тажрибаларини ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида ўқувчиларни ўрганишда амал қилиши лозим бўлган талабларни шундай ифодалаш мумкин.

1. Болаларни ўрганиш уларга тарбия ва таълим бериш сифатини оширишга бўйсиндирмоғи лозим. Ўқувчиларни мунтазам тарзда ўрганиш асосида бошланғич жамоага ҳамда алоҳида ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишининг янада самарали усул ва методларини танлаб олишга ижодий ёндашиш мумкин бўлади.

Ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятлари, майллари ҳамда қизиқишларини қайд қилиб бориш билангина чекланиб қолиш ногўғри бўлур эди. Бу ўрганиш асосида ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, булар билан олиб бориладиган тарбиявий ишни ташкил этиш муҳимдир. Ўз ўқувчиларини яхши ўрганиш дeмак, ташқи томонига эмас, балки улар ҳулқ атвор сабабларини ўрганишга эътибор бермоқ даркор.

2. Ўқувчиларни табиий ҳаёт ва иш фаолияти шароитида ўрганиш.

Ўқувчи таълим жараёнида ижтимоий фойдали маслаҳатга ва жамоат ишига ўрганиши лозим. Ўқитувчиларнинг ўқитувчи ва ўқувчилар жамоаси билан, ота-оналар ва теварак атрофидаги киши билан киришадиган муносабатларини ўргатиш жуда муҳим

ят касб этади. Бу муносабатлар жараёнида шахсни янада тўла очилади. Ўқувчиларни тиббий иш ва кундалик хатти-ҳаракат жараёнида ўрганиш ўқувчига ҳақиқий баҳо беришга ёрдам беради.

Синф раҳбари педагоглар, ота оналар ва ўқувчиларни ўзаро боғловчи шахс сифатида барча томонларининг нуқтани назарини ҳисобга олиши, ҳаракатларни бир марказга бирлаштириш, ўзаро алоқаларнинг тўғри бўлишига таъсир ўтказиш ва айни вақтда ўзининг нуқтани назарини аниқ таъминлай олиши керак. Мана шу фазилатлар синф раҳбарининг тарбиявий ишлари самарасини оширишга ва унинг муваффақиятини таъминлашга гаров бўлади. Синф раҳбари ўқувчиларга пухта билим беришга, уларни фикрлаш қобилиятини фаоллаштиришга ҳамisha ғамхўрлик қилиб боради. Ҳатто ўзлаштириш юқори бўлган синфларда ҳам болаларда илмга бўлган қизиқишни ўстиришга, таълим сифатини оширишга ҳаракат қилиш зарур.

Баъзи айрим мактабларда юқори ўзлаштиришга эришиш ўқув, дидактик масала сифатида мактабда таълим тарбияни тўғри йўлга қўйилишига боғлиқ бўлади. Ўқиш жараёнида болаларда меҳнатсеварлик, диққатни, матонат каби сифатларни тарбиялаш билимни муваффақиятли ўзлаштиришга ёрдам беради.

1. Ўқув меҳнатига онгли муносабатда ва унга маълумот билан ёндашиш ҳиссини тарбиялаш билимнинг сифатли бўлишига, боланинг ўқишга бўлган интилишига, қизиқишига, уларнинг ҳаракатчанглигига, диққатига, фаолиятига ташаббускорлигига, мустақиллигига боғлиқдир. Бундай сифатларни ўқувчиларда шакллантириш, уларга ўқув меҳнатининг ижодий аҳамиятини тушунтириш ва ўқув машғулотларига масъулият билан ёндашиш ўқувчилардан талаб этиш синф раҳбарининг фаолиятида муҳим ўрин эгаллайди. Бунга эса уларнинг ўқишдаги ҳар бир ютуғини ижтимоий фойдали меҳнат билан боғлаш, ўқиш билан ҳаёт ўртасидаги меҳнат фаолияти ўртасидаги алоқани кўрсатиш, ватанни ҳимоя қилиш ҳиссини тарбиялаш орқали эришилади.

2. Ҳар нарсани билишга қизиқиш ва билимга муҳаббат уйғотиш.

Бола билимга қизиқмай туриб, ўқишга интилмайд туриб, муваффақиятли ўқий олмайди. Биринчи навбатда қийинчилик билан ўзлаштирилган фанларига нисбатан боланинг қизиқишини уйғотиш керак. Боладаги ўқиш меҳнатига нисбатан, меҳнатга нисбатан ҳавас ва қизиқиш ўқишдаги қийинчиликларни енгишга, билим фаолият

тини оширишга қизиқувчанлик ва мустақиллигини камол топишига олиб келади.

3. Ўқув меҳнати маданиятини ошириш.

Ўзлаштиришнинг юқори даражада бўлиши аксарият, ўқув меҳнатини тизимли ва режали олиб бориш иқтидорли болаларда шаклланидан келиб чиқади.

Синф раҳбарининг ва ўқитувчининг асосий вазифаси ҳар бир ўқувчининг фикрлашга ўргатишдан иборатдир. Айниқса болаларда ўқиш қийинчиликларини енгиш, тушуниб ўқиш ва китоб билан мустақил ишлаш уй вазифаларини пухта бажариш, олган билимларни амалда қўллаш сифатларини шакллантириш катта аҳамиятга эгадир. Ўқувчиларнинг ақлий ва жисмоний равнақ топишига маданиятли бўлиб ҳаракат қилиш ва ҳамиша бу ҳақда ғамхўрлик қилиш лозим.

4. Ўқувчиларни ўқув меҳнатида муайян режага итоат этишга ўргатиш.

Ўқув меҳнати билан дам олишни тўғри алмаштириб бориш, ташкилий равишда уй вазифаларини бажариш таълим самарадорлигини оширади. Ўқувчилар режимга итоат этишларини ўқитувчи, синф раҳбари ва ота-оналар мунтазам равишда назорат қилиб боришлари керак. Шу йўл билан уларни муваффақиятли ўқишга, ўқув меҳнатида сарамжонликка ўргатиш мумкин.

5. Синфда ўқиш жараёнида ўртоқларга ёрдам уюштириш. Ўртоқларга ўзаро ёрдам, синфда улгурмовчиликни, икки йилликни ва мактабни ташлаб кетиш ҳолларининг олдини олишга ёрдам беради. Шу билан бирга синфда ўртоқлик дўстлик ва бир жамоа шаклланишига олиб келади.

6. Синф ўқувчилари билан алоҳида бўлиши ва яхши ҳамкорлик.

Синф раҳбари таълим-тарбиявий ишларни якка ўзи эмас, балки шу синфларда дарё берувчи бошқа ўқитувчилар билан ҳамкорликда ҳал этади. Ўқув ишларида синф раҳбарининг ва шу синфда ишлайдиган бошқа ўқитувчиларнинг бир ёқадан бош чиқариб ишлаши, ўқувчиларга нисбатан ягона талабни амалга ошириш ва ўқувчиларнинг бир-бирига ўзаро ёрдамлари таълим -тарбия сифатини оширади.

9-§ Мактаб ўқувчилари шахсини ҳар томонлама камол топтириш

Бола шахсининг ривожланишига ирсият, муҳит ва тарбия каби омиллар таъсир этади. Бола шахсининг ривожланишига наслнинг таъсири деганда, ота-оналарга ўхшашликни ифодаловчи биологик белгиларнинг такрорланишини тушунмоқ керак. Ҳар бир бола ота-онасидан мерос шаклида баъзи биологик сифатларга (тананинг тузилиши, сочининг, кўзининг, терисининг ранги, бўйи баста ва бошқалар) эга бўлган ҳолда дунёга келади. Булар жисмоний хусусиятлардир. Олий нерв фаолиятининг хусусиятлари ҳам туғма ўтади. Бу физиологик хусусият ҳисобланади.

Академик И.П.Павлов таълимотига кўра бола бир қатор туғма хусусият ва инстинктларга эга ҳолда туғилади ва булар шартсиз рефлекслар гуруҳини ташкил этади. Булар орасида ошқозон рефлекси (сўлак ажратиш), муҳофаза рефлекси (иссиқдан қўлни тортиш, ёруғликдан кўзини қисиб) кабилар алоҳида аҳамият касб этади. Аммо бу хусусиятлар инсонга ҳам, ҳайвонга ҳам тааллуқлидир. Айни вақтда инсонларга хос бўлган хусусиятлар ҳам ирсият йўли билан ўтади. Масалан, тананинг вертикал ҳолдаги ҳаракати, тафаккур ва нутқ ривожланиши, меҳнат қилиш қобилияти – булар туғма имкониятлар бўлиб, уларнинг ривожланиши учун инсон боласи одамлар орасида яшаб, улар билан алоқа қилиши даркор. Бу руҳий имкониятларнинг чиндан ҳам ривожланмоғи, рўёбга чиқмоғи учун бола фақат ўсибгина қолмай, балки шу ўсиш жараёнида инсонлар орасида яшамоғи, улфаймоғи ва ижтимоий ҳаётда иштирок этмоғи керак. Чунки инсон биологик мавжудот сифатида эмас, балки ижтимоий мавжудот сифатида ривожланади ва камолга етади. Бола нутқни эгаллаши учун нутқ шароитида, меҳнат қилиш учун меҳнат шароитида, ақлий тараққий этмоғи учун ақлий фаолият шароитида яшамоғи даркор. Ана ўшанда боланинг нимага, қандай соҳага лаёқати борлиги намён бўлади. Физиология ва психология фанининг кўрсатишича, инсон боласи тайёр қобилият билан эмас, балки бирор хил қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланишига таъсир этадиган имкониятлар, яъни шахс хусусиятини ифодаладиган лаёқат билан туғилади. Туғма лаёқат ўз ҳолича ривожлана олмайди, гўё у “мудроқ” ҳолатда бўлиб, унинг уйғониши, ривожланиши учун қулай муҳит зарур.

Агар бола ўз лаёқатига мос шароитда ўсиб, зарур фаолият билан шуғулланса, лаёқат эрта кўриниб, ривожланиши, акс ҳолда йўқ бўлиб кетиши мумкин. Шунинг учун педагогик лаёқатнинг намоён бўлиши ва қобилият сифатида ривожланиши тўла-тўқис ҳаёт шароитига ва тарбияга боғлиқ.

Инсон камолотига таъсир этадиган омиллардан бири ташқи муҳитдир. Муҳит деганда кишига табиий таъсир этадиган ташқи воқеалар мажмуи тушунилади. Бунга табиий муҳит, ижтимоий муҳит, оила муҳити (микромуҳит) киради.

Табиий (географик) муҳит (иқлим, табиий шароит) сўзсиз инсоннинг ҳаёт тарзига, характерига ва меҳнат фаолиятига таъсир этади. Масалан, тропик минтақада ҳаёт кечираётган инсонларнинг ҳаёт тарзи узоқ шимолдаги инсонлар ҳаёт тарзидан фарқланади, бу уларнинг ҳаёт тарзига ва уларнинг ривожланишига таъсир этадиган қатор омиллар билан исботланади.

Шу билан бирга, инсон камолотида микромуҳит – оила шароити ҳам катта таъсир кучига эга. Чунки бола кўз очиб ота-онасини, қариндош-уруғини кўради. Унинг интенсив-жисмоний ва психологик ривожланадиган даври оила таъсирида шаклланади. Халқимизда “Қуш уясида кўрганини қилади” деган нақл бекорга айтилмаган. Оиланинг ҳаёт тарзи, ундаги бола тарбиясига ижобий таъсир этадиган тарбиявий муҳит унинг камолотида муҳим аҳамият касб этади.

Бола камолотида ижтимоий муҳит ҳам муҳимдир. Чунки ишлабчиқариш муносабатлари ва уларни тартибга солиб турадиган ижтимоий қонун-қоидалар кишига алоҳида таъсир қилади. Ижтимоий алоқа, яъни инсонлараро ўзаро муносабат натижасида одам боласи ҳаётга ва меҳнатга тайёрланади, керакли тажриба ва билимларни эгаллайди.

Инсон камолотига ижтимоий муҳитнинг таъсири турли тарихий даврда (формацияларда) турлича бўлади, турли социал гуруҳларга ҳам турлича таъсир этади. Шундай экан, ҳозирги замон педагогика фани муҳитга, унинг инсон ривожланишидаги таъсирининг ролига алоҳида эътибор беради. Муҳит тушунчасига кирадиган ижтимоий ҳаёт воқеаларининг шахсга таъсири ғоят муҳим эканлигини кўрса-тади ва ижтимоий муҳит абадий эмас, ўзгарувчан деб қарайди. Шунинг учун муҳит инсон тақдирини белгилаб берадиган омил деб ҳисобланмайди. Аммо унинг таъсири ҳам рад этилмайди.

Тарбия муҳит каби инсон камолотига таъсир этувчи ташқи омиллардан ҳисобланади. Тарбиянинг хусусияти шундаки, у аниқ мақсадни кўзлаб, инсонда ижобий фазилатларни таркиб топтириш йўлида тарбиячи раҳбарлигида мунтазам амалга ошириб борилади.

Аммо тарбия таъсирининг кучи ва унинг натижаси ирсият ва муҳит каби омилларнинг ҳамкорлиги билан белгиланади.

Инсон камолоти ирсият йўли билан орттирилган ва табиий лаёқатлар билан белгиланиб қолмай, балки бутун ҳаёти даврида уни қуршаб олган воқелик таъсирида орттирган хусусият ва сифатлар билан ҳам белгиланади.

Шубҳасиз тарбия одамнинг кўзи, сочи, терисининг рангига, унинг бадани тузилишига таъсир эта олмайди, лекин жисмоний тараққиётга таъсир этиши мумкин. Чунки, махсус ташкил этилган жисмоний машқлар орқали боланинг саломатлиги мустаҳкамланади ва чиниқтирилади. Инсоннинг табиий қобилияти фақат тарбия орқали, уни маълум бир фаолият турига жалб қилиш орқали ривожланиши мумкин.

Маълумки, бола лаёқатини ривожлантириш, уни қобилиятга айлантириш ва ҳаётга мос ҳолда ўстириш учун меҳнатсеварлик ва ишчанлик керак. Меҳнатсеварлик ва муттасил ўтириб ишлаш каби фазилатлар фақат тарбия натижасида орттириладиган фазилатлардир. Гарчанд инсон камолотига таъсир этадиган омиллар бир қанча бўлса ҳам, лекин махсус тарбия муассасаларида тарбиячи раҳбарлигида амалга ошириладиган тарбия жараёни етакчи ҳисобланади. Чунки, биринчидан, тарбия таъсирида турли фазилатлар ўзлаштирилади ва билим, маълумот эгалланади, меҳнат ва техник фаолият билан боғлиқ кўникмалар, малакалар ҳам махсус уюштирилган тарбия орқали ҳосил қилинади.

Иккинчидан, тарбия туфайли туғма камчиликларни ҳам ўзгартириб, шахсни камолга етказиш мумкин. Масалан, кўрлар, гунглар ҳам ўқитилиб, соғлом кишилар қатори ҳаётга тайёрланади.

Учинчидан, тарбия ёрдамида муҳитнинг салбий таъсирини ҳам йўқотиш ёки бартараф қилиш мумкин.

Тўртинчидан, тарбия доимо келажакка қаратилган мақсадни белгилайди. Шу туфайли, у шахснинг камолга етишини тезлаштирувчи роль ўйнайди. Инсон камол топишида мактабнинг аҳамияти катта. Болалар мактабга қадам қўяр экан, улар ўтув меҳнати билан банд бўладилар. Болалар мактабда фан асосларини эгаллаш билан бир-

га, уларда секин-аста илмий дунёқараш шаклланиб боради. Ўқитувчи-тарбиячиларнинг раҳбарлигида инсонга хос бўлган юксак фазилатларни эгаллайдилар. Тарбиявий ишларни режа асосида ташкил этиш, болани тарбиялашда оилага ҳар вақт ёрдам кўрсатади. Тарбиячи ўз тарбияланувчисининг оилавий шароитидан хабардор бўлиши, педагогик маслаҳатларга, ёрдамга муҳтож бўлган оилаларга ёрдам бериши муҳим. Тарбиячи учун бола бўш вақтини кимлар билан ва нималар билан машғул бўлиб ўтказаетгани аҳамиятсиз эмас. Чунки, ўз ҳолига ташлаб қўйилган бола кўчанинг салбий таъсирига берилиб кетиши мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, инсон фақат фаолиятда ривожланади, ундан ташқарида ривожланиш йўқ. Бола жуда ёшлигидан бошлабоқ катталар ёрдамида ташқи муҳит билан турли хил алоқада бўлади. Мактаб ёшида бу алоқалар ўқиш ва шу билан боғлиқ бўлган бошқа фаолият билан боғланади ва булар ривожланиш учун манба ҳисобланади.

Педагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият шахснинг ақлий ва иродавий ривожланишига таъсир этади. Демак, бола улғая борган сари унинг фаолияти ҳам шакли ва мазмуни билан ҳамоҳанг ўзгариб бораверар экан. Масалан, боғча ёшида болаларнинг асосий фаолият тури ўйин бўлса, мактаб ўқувчиси учун ўқиб, меҳнат қилиш асосий фаолият бўлиб қолади. Демак, бола ҳаётида фаолият турларининг ўзаро муносабати ҳам ўзгаради ва бунинг таъсирида бола камолоти ҳам янги, юқорироқ босқичга кўтарилади.

Умуман, педагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият бола шахсининг ақлий, ахлоқий, эстетик, жисмоний ва иродавий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади. Раҳбарлик қилинмаган фаолият эса бир ёқлама ёки салбий таъсир этиши мумкин.

Шундай қилиб, инсон тараққиётининг илмий концепцияси инсон камолотига таъсир этадиган омилларни таҳлил этиб, инсон камолоти ва унинг шахсини шакллантиришни ягона ва бир бутун жараён эканлигини таъкидлайди. Бу жараёнда инсоннинг фаоллигига катта ўрин берилади. У фаоллиги билан ўз шахсини шакллантира олади. Тарбиячи томонидан қўйиладиган мақсад аниқ бўлса ва бу мақсадга эришиш учун одам астойдил ҳаракат қилса, кутилган натижага эришилади.

10-§ Синф раҳбари ишнини режалаштириш ва ҳисобга олиш

Синф раҳбари ўз ишларини мактаб маъмурияти раҳбарлиги ва болалар ташкилотлари билан ҳамкорликда олиб боради. Шунинг учун унинг фаолиятини режалаштириш умуммактаб ҳамда болалар ва ўсмирлар, «Камолот» жамғармаси ишининг режалаштирилиши билан узвий равишда боғлангандир.

Синф раҳбари ишнини режалаштиришнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унда ўқувчиларнинг ўзлари фаол иштирок этадилар, бироқ унга синф раҳбари бошчилик қилади. Синф раҳбарлари олдида жуда қийин вазифа – тарбиявий мақсадларда ўйланган ҳар бир нарсани болалар ўзларининг шахсий фикр ва ғоялари сифатида қабул қилишларига эришиш вазифаси туради.

Режа – ўқувчиларга тарбия бериш жараёнини муваффақиятли ташкил этишнинг зарурий шартидир. Режасиз иш олиб бориш синфдаги тарбиявий ишлар мазмуни, шакллари ва услублари ўлда-жўлда, тарқоқ, ноаниқ, тасодифий ҳолатларда бўлади ва кўр-кўрона ҳаракат қилишга олиб келади. Бундай тақдирда тарбиянинг асосий вазифаларини ҳал этиш қийинлашади, баъзан эса бутунлай самарасиз бўлади. Режа синф раҳбарининг тарбия бериш фаолиятини тўғри ташкил этиш учун жуда катта имкониятлар очиб беради.

Синф раҳбарининг тарбиявий фаолиятини режалаштиришга қўйиладиган асосий услубий талаблар нималардан иборат?

Синф раҳбарлари ўтказилаётган ишларни ҳамда уларнинг ўқувчилар тарбиясига кўрсатган таъсирини ҳар куни таҳлил қилишлари, ўзлари эришган ютуқлари ва муваффақиятсизликлари сабабларини тушунишга ҳаракат қилишлари, жамоасининг ривожланишида рўй бераётган ўзгаришларни қайд қилишлари керак. Шундай қилиб, режалаштиришнинг ҳар бир босқичига тайёрланиш мунтазам олиб борилади. Жамоани ва айрим ўқувчиларни ўрганиш юзасидан олиб борилган барча ишлар якунида синфга педагогик тавсифнома ёзилади. Мазкур тавсифнома синф жамоасининг ўзига хос аниқ хусусиятларини ҳисобга олиш имконини беради.

Ҳар бир синф раҳбари ўз-ўзини бошқаришнинг сайлаб қўйиладиган ўқувчилар кўмитаси ҳамда болалар ва ёшлар ташкилотлари билан бирга ишлаб, синф жамоасига раҳбарлик қилиш юзасидан олиб бориладиган амалий ишларда бу талабни рўёбга чиқаради.

Тажрибали синф раҳбарлари ўзининг кузатишлари ва хулосала-

рини алоҳида варақларга қисқача қилиб ёзиб боради. Булар махсус жилдларда сақланади. Тўпланган маълумотлар ўқувчилар жамоаси ҳаётини, унинг эришган ютуқлари ва камчиликларини кейинчалик таҳлил қилиш учун хизмат қилади.

Синф раҳбари ўқув йили охирида синф жамоаси ишини таҳлил қилишга алоҳида эътибор беради. Бунда режада белгиланган вазифаларни қандай ҳал этилганлигини, синф ижтимоий ҳаётида қандай иштирок этганлигини, мамлакатимиздаги ва чет эллардаги воқеаларга қандай қараганлигини, амалга оширилган ишлардан қайсилари муваффақиятли бўлган ва анъанага айланиши кераклигини, ўқувчилар ўртасида қандай муносабатлар вужудга келганлигини, синф фаолларининг ташаббускорлиги, мустақиллиги, обрў-эътибори ва бошқа масалаларни атрофлича таҳлил қилиш муҳимдир.

Синф раҳбари тажриба орттирган сари анча мураккаб масалалар билан қизиқа бошлайди. Уни синфдаги ишлар қанчалик муваффақиятли ўтгани эмас, балки улар ўқувчиларга қандай таъсир кўрсатгани, синфнинг ижтимоий фойдали ишларда иштирок этиши эмас, балки иштирок этиш сабаблари қизиқтиради.

Шуни назарда тутиш керакки, синф раҳбари ўз синф жамоаси олдига қўядиган аниқ тарбиявий вазифалари дастлабки вақтларда унча мураккаб бўлмаслиги мумкин. Масалан, синф раҳбари синфга келгандан сўнг деярли ҳамма ўқувчилар яхши ишлашини, лекин уларнинг бир-бири билан алоқаси йўқлигини аниқлади. Бундай синфда шундай бир иш топшиш керакки, бу иш ҳамма ўқувчиларни ягона мақсадга олиб борсин. Болаларга бу вазифа – мактаб ҳовлисида ҳашар ўтказиб, экинларни парвариплаш керак, ўз мазмунига кўра жуда оддий бўлган бу топшириқ ўқувчиларда қизиқиш уйғотади, уларда темир-терсак йиғишда бир-бирлари билан мусобақалашиб, уни тезроқ бажариш иштиёқини ҳосил қилади.

Бошқа бир синф раҳбари ўз ишларини таҳлил қилиб чиқиб, шундай хулосага келди: синфда кўп ишларни ўзи бажаради, ўқувчилар эса шахсий ҳаёт эгалари бўлиб эмас, балки кўпинча ишнинг ижрочилари бўлиб қоладилар. Шунинг учун у ўқувчиларнинг ташаббус ва мустақиллигини ривожлантириш, барча ўқувчиларни синф ижтимоий фаолиятига жалб этиш ва ҳар бир ўқувчида ўзига ёқадиган иш бўлишга эришиш вазифасини қўйди. Шундай вазифа қўйгач, синф раҳбари ўқувчиларнинг кўпчилик қисмини зарур малака ва кўникмалар билан қуроллантириш учун ўз диққат-эътиборини синф

фаолларини тарбиялашга қаратиш кераклигини тушунади.

Ана шу таҳлитда изчил иш олиб борилса, тарбиявий вазифалар ўқувчилар учун қизиқарли, истиқболли вазифаларга айланади.

Синф раҳбари турли режалар тузиб олиши мумкин: келажакка мўлжалланган, яъни истиқболли (йиллик, бир неча йиллик) ва муваққат (ойлик, ҳафталик, кунлик).

Хўш режанинг асосий манбаи нималардан иборат бўлиши керак?

Бош манба – ҳукуматимизнинг фармон ва қарорлари, президентимиз И.Каримовнинг қатор рисолалари ҳамда халқ таълими тизимининг расмий йўл-йўриқлари, ҳужжатлари ҳисобланади.

Режанинг яна бир муҳим манбаи – ўтган ўқув йилидаги тарбиявий тадбирларнинг ютуқ ва камчиликлари таҳлилидир.

Режа қуйидаги бир қатор талабларга жавоб бериши керак:

1. Режага Истиқлол ғояларини сингдириш.

2. Режанинг шакл ва йўналишлари ранг-баранг ҳамда истиқболли бўлиши.

3. Режа узлуксиз ва изчил бўлиши.

4. Режанинг аниқлиги.

Ушбу талабларнинг қисқача мазмуни билан танишиб чиқамиз.

Режага мустақиллик ғояларининг сингдирилиши. Барча тарбиявий вазифалар мактаб олдига қўйилган асосий мақсадни – ўқувчиларни ҳар томонлама, «Сорлом авлод учун» дастури асосида маънавий ва жисмоний баркамол қилиб тарбиялаш, уларни ҳаётга, мустақил давлат қурилишига фаол қатнашишга тайёрлаш мақсадини амалга оширишга қаратилмоғи даркор.

“Ҳар қандай улуғ мақсадларга етишиш янги жамият, фаровон турмуш қуриш, инсон зотига муносиб гўзал ҳаёт барпо этиш, аввало, шу жамият аъзолари бўлган комил одамларга, келажак баркамол авлодга боғлиқдир”, – деган эди президентимиз И. Каримов.

Синф раҳбари ғоявий-сиёсий ишларни режалаштиришда болаларни фақат китобий билимлар билан эмас, балки амалий, ҳаётий тажрибалар билан қуроллантиришни назарда тутиши зарур. Бу маърузачилар, сиёсий мактаблар, сиёсий клублар ва ҳоказоларни ташкил қилиш мўлжалланаётган вақтда ўқувчиларнинг ўз ғоявий эътиқодларини қай даражада эканлигини синаб кўришга имкон берадиган вазиятларни вужудга келтиришни назарда тутати. Бу ишларни мунозараларда, баҳсларда, оғзаки ва ёзма журналларда, меҳнат ҳаракатларида, байрамларда, болалар ва ёшлар ташкилотлари ишлари-

да, табиатни, ҳайвонот дунёсини, тарихий ёдгорликларни қўриқлаш каби ранг-баранг тадбирларда амалга ошириш мумкин.

Ахлоқий ва ватанпарварлик тарбияларига истиқлол руҳи том маъноси билан сингиб кетган бўлиши керак. Баъзан айрим синф раҳбарлари иш фаолиятида кўнгилочар ўйинларни кўпроқ ўтказиш анъанаси кўзга ташланади. Режалаштиришда шуни назарда тутиш керакки, у ўйинми, у ишми бирор мақсадга қаратилганлигига, унинг тарбиявий аҳамиятига эътибор бериш керак бўлади.

Режанинг шакл ва йўналишлари ранг-баранг ҳамда истиқболли бўлиши. Тарбиявий ишнинг хилма-хил шакл ва услублари бўйича иш олиб бориш тарбиявий ишларни ўқувчилар учун янада ранг-баранг ва қизиқарли тарзда олиб боришга ёрдам беради. Режада ўқувчилар билан фақат умумий ҳолда эмас, балки шу билан биргалликда болаларнинг қизиқишлари ва майлларини ҳисобга олган ҳолда ҳам иш юритишни назарда тутиш муҳимдир.

Режа узлуксиз ва изчил бўлиши. Режада белгиладиган тарбиявий тадбирлар ягона тарбиявий жараённинг тадрижий бўлакларидан иборат бўлмоғи керак. Ҳар бир тадбир ўзидан олдинги тадбирнинг давоми бўлиши ва эришилган тарбия натижаларига асосланиши лозим. Бу узлуксизлик ва изчилликни таъминлайди, эришилган ютуқлар, қимматли кўникмаларни йўқолиб кетишдан сақлайди.

Режанинг аниқлиги. Режага бажариб бўлмайдиган ишларни киритмаслик керак. Ишни режалаштиришда маҳаллий шароитлардан келиб чиқиб лозим. Режада ҳамма нарса: иш вақти, жойи, масъуллар аниқ бўлсин.

Синф раҳбарининг тарбиявий ишлар режаси – бу мажбурий педагогик ҳужжатдир. Уни амалга ошириш учун синф раҳбари шахсан масъулдир. «Синф раҳбари ҳақида Низом»-да: «Синф раҳбарининг иши режа асосида олиб борилиши лозим» деб белгилаб қўйилган.

Синф раҳбари умуммактаб иш режалари, болалар етакчиси, «Камолот» жамғармаси котиби иш режалари билан танишиб, директор ўринбосарлари, синф ўқитувчилари, синф фаоллари, ота-оналар билан фикрлашиб, уларнинг қимматли таклифларини ҳисобга олган ҳолда ишнинг истиқболли режасини тузади.

Ишнинг истиқболли режаси синф жамоаси томонидан тўпланган тажрибага қараб ва синф раҳбарининг ўз вазифаларига мувофиқ равишда бир ёки бир неча йилга тузилиши мумкин. Низомда

«Синфнинг йиллик иш режаси тузилади. Уни тарбиявий ишлар бўйича директор ўринбосари тасдиқлайди» дейилган.

Режанинг ифодалаш шакли жуда оддий бўлгани маъқул: ишнинг номи, бажариш муддати, масъул киши. Режа қисқа ва аниқ бўлиши керак. Бўлар-бўлмас ишлар рўйхатини қалаштириб, қапчайган режа тузишга берилиб кетмаслик керак. Режага фақат ҳаёт илгари сурган ва ўқув йили давомида муваффақиятли бажарилиши мумкин бўлган тадбирларнигина киритмоқ лозим. Киритилган тадбирлар ҳам бири боғдан, бири тоғдан олиб ёзилмаслиги, балки улар тарбиявий ишлар тизимида бир-бири билан боғланган, бир-бирини тўлдирадиган ҳолда бўлиши зарур.

Режа бола шахсига таъсир кўрсатувчи турли тарбиявий омилларнинг нафақат умумий, балки хусусий аниқ тадбирларни ҳам ўз ичига олиши керак.

Биз қуйида синф раҳбари иш режасининг асосий бўлимлари ва мазмунини берамиз:

I. Ўқувчилар жамоаси билан ишлаш. Ўқувчини ўрганиш (ўқувчи ҳақида маълумот тўплаш, унинг ақлий, жисмоний, руҳий ривожини, билим, кўникма ва малакалари даражасини, тарбияланганлик, жамоатчиликка интилиш даражаларини диагностик дастурлар асосида ўрганиш), синф жамоасини ўрганиш (ўқувчилар сони, жинси, миллати, ёши, расмий ва норасмий лидерлар, илғорлар, қолоқлар, интизомсиз ва тарбияси қийин болалар, уларнинг синфга таъсири, синфнинг жамоатчилик топшириқларига муносабати, синфнинг тарбияланганлик, жипслик, ривожланганлик даражаларини диагностик дастурлар асосида ўрганиш), синф жамоасини ташкил этиш ва йўналтириш (ташкилий ишлар, синф фаоллари билан ишлаш, умумий ишлар устидан назорат, болаларни ўз-ўзини назорат қилишга ўргатиш, навбатчиликни, ўзаро ёрдамни йўлга қўйиш, газета таҳририяти билан ишлаш, касалманд ва ногирон болаларга ғам-хўрлик, вақтли матбуот нашрларига ёзилиш, меҳнат ҳаракатларида қатнашиш, синф мулкни сақлаш, кундалик режимга бўйсунуш ва ҳоказолар).

II. Болалар ва ўсмирлар уюшмаси («Камолот» жамғармаси) билан биргаликда олиб бориладиган ишлар. Ушбу бўлимда болалар Етакчисига, «Камолот» жамғармаси котибига уларнинг тарбиявий иш фаолиятларида бериладиган ёрдамнинг аниқ шакллари кўрсатилади.

III. Синф ўқитувчилари билан ишлаш. Дарсларда ўқувчиларни ўрганиш (ўқувчининг дарсда ўзини тутиши, уларнинг ўзлаштирашмаслиги, билимдаги нуқсонлар, хулқи), ўқувчилардаги билим кўникмаларини аниқлаш (ўқувчилар кундаликлари, дафтарларини кўриб чиқиш, ўқитувчилар билан суҳбатлашиш, ўқувчиларнинг ўқув ишларини кузатиш, дарсликлар, маълумотномалар, жадваллар ва ҳоказолар билан таъминланиш аҳволини ўрганиш, нутқ маданияти, уйга вазифа, касб танлаш масалалари билан қизиқиш), ўқувчи-ўқитувчи муносабати (ўқувчи билан ўқитувчининг чиқишимлиги, ўқитувчининг педагогик одобга, педагогик талабларнинг бир хиллигига эришиши масалалари), ўзаро ёрдамни ташкил этиш (қолоқ ўқувчиларни аниқлаш, фан ўқитувчиси билан биргаликда унинг сабабларини таҳлил қилиш ва тегишли тадбир белгилаш, аълочи ўқувчилардан ўзаро ёрдам ҳаракатини уюштириш), ўқитувчиларга ёрдам бериш (ўқувчилар ҳақида тегишли маълумотлар, маслаҳатлар бериш, фанга оид тадбирларни ўтказишда кўмаклашиш).

IV. Синфдан ташқари тарбиявий ишларни ташкил қилиш. Бунда ақлий, ахлоқий, ватанпарварлик, ҳуқуқий ва бошқа тарбиялар бўйича белгиланган ишлар ва тадбирлар, касб танлаш ишлари (касблар рўйхатини тузиб чиқиш, касб ҳақида бурчак ташкил қилиш, меҳнат аҳиллари билан учрашувлар, ўқувчиларга анкеталар тарқатиш, жавобларни таҳлил қилиш, қизиқишлар картасини тўлдириш, касб ҳақида иншо ёздириш, ўқувчиларнинг техник ижодиёти кўргазмасини ташкил қилиш, синфдан ташқари ўқишни ташкил қилиш), фан ўқитувчилари билан биргаликда адабиётлар рўйхатини тузиб чиқиш, ўқилган асарлар юзасидан суҳбат уюштириш, синфда адабий кўргазма ташкил қилиш, кутубхона билан алоқа боғлаш ва ҳоказолар, синфда кўргазмали тапвиқот ишлари олиб бориш (синф бурчаги, деворий газеталар, варақалар чиқариш, синфни мазмунли безаш, экологик бурчак ташкил этиш ва ҳоказолар).

V. Ота-оналар билан ишлаш. Бу бўлимда оилаларни ўрганиш (оиланинг ижтимоий аҳволи, ўқувчига яратилган шарт-шароитлар, оиланинг тарбиявий имкониятларини ўрганиш), ота-оналар фаоллари билан ишлаш (улар ёрдамида ва иштирокида болалар тарбиясига оид турли-туман ишлар режасини тузиш, улар томонидан баъзи оилаларга кўмак ва таъсир ўтказиш), ота-оналарнинг тарбияга

оид билимларини ошириш (ота-оналар мажлислари, университетларини ташкил қилиш, яхши оилалар ташвиқоти билан шуғулланиш, ўзаро тажриба алмашиш).

Келтирилган режа тартибини мажбурий деб қарамаслик керак. Синф раҳбарлари иш режаси турлича тузилиши ва ҳар хил шаклда бўлиши мумкин. Бу синф раҳбарларининг иш савияси, тажрибаси, ўз касбига қизиқиши, ҳар хил синфларда иш шароитларининг турличалигига боғлиқдир. Шунинг назарда тутиш лозимки, иш режаси қайси шаклда бўлишдан қатъи назар, тарбиявий ишларнинг мақсад ва вазифалари мазкур режанинг муҳим бўлимларидан бири бўлиши шарт.

Иш режасини тузиш ва уни ҳаётга тадбиқ қилиш ишларига ўқувчилар ва ота-оналар фаолларини жалб қилиш керак. Аввало улар алоҳида топшириқларни, аста-секин режада кўрсатилган кенг ҳажмдаги ишларни амалга оширади.

Режага киритиладиган иш ва тадбирлар, уларнинг мазмун-моҳияти, амалиётга тадбиқ қилиш ҳақида мазкур китобнинг тегишли бўлимларида атрофлича фикр юритилган.

Ш. БЎЛИМ.

ЖАМОАДА ШАХСНИ ТАРБИЯЛАШ

1- . Синф жамоасини ташкил этиш ва уни тарбиялаш методикаси

Синф раҳбари ишида ўқувчилар жамоасини ташкил этиш марказий вазифа ҳисобланади, чунки жамоада шахсни тарбиялаш – тарбиянинг етакчи мақсадидир.

Болалар жамоасини ташкил этиш методикаси ҳозирги кунда анча тўлиқ ва мукаммал ишлаб чиқилган. Бу методиканинг умумий асослари педагогика курсида баён этилган, жамоа ва жамоада шахсни тарбиялаш назариясига таянади. Жамоа назарияси қоидаларига мувофиқ уни яратиш методикаси ишлаб чиқилган. Унинг умумий асослари куйидагилардан иборат: талаблар қўйиш; фаолларни аниқлаш, ўқув меҳнат, ижтимоий сиёсий ва оммавий маданий фаолиятдаги истиқболларни ташкил этиш; соғлом жамоатчилик фикрини шакллантириш, ижобий анъаналарни яратиш, ва кўпайтириш.

Таърифланган бу қоидалар ҳар қандай жамоа (мактаб, синф жамоаси, мактабдан ташқари болалар бирлашмаси ва ҳоказолар)ни шакллантириш ва ривожлантириш учун қўлланма бўлиб ҳисобланади.

Болаларнинг жамоа турмуш нормалари ва қоидаларининг интизомини бўзилишига муносабатларини кузатиб жамоанинг ташкилий тузулиши таъсирчанлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Жамоа ривожланишининг дастлабки босқичларида болалар тарқоқ бўлиб, уларда яқдил фикр ва синф раҳбари таяниши мумкин бўлган таъсирчан фаоллар бўлмайди. Шунинг учун жамоада салбий ҳодисалар очик муҳокама қилинмайди ва мустақил жамоа қарори қабул қилинмайди. Агар жамоа ривожланишнинг иккинчи босқичида бўлса, номигагина эмас балки ҳаракатларини қўллаб қувватлайдиган ҳақиқий ҳаракат қилувчи фаоллар бўлса, унинг айрим ўқувчилар ва жамоа олдига муайян талаблар қўйишини кузатиш мумкин.

Жамоанинг ривожланиш даражасидан далолат берадиган муҳим белгилардан бири – ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятга иштиёқи чиқинди қороз ёки металллом тўплаш, кечага тайёргарлик кўриш каби мактаб тажрибасида мунтазам учраб турадиган ишларда кўзга ташланади. Жамоанинг ривожланиш даражасини аниқлашда ўқув-

чиларнинг фақат синфдан ташқари фаолиятида намоён бўладиган муносабатларни таҳлил этиш билангина чекланиб бўлмайди.

Синф раҳбари ишининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у оддий болалар жамоасини эмас, балки ўқувчилар жамоасини тапшиқил этади. Ўқувчиларнинг асосий вазифаси ўқишдан иборат. Шунинг учун синф раҳбари даставвал болаларнинг ўқишга қандай муносабатда эканликларини, ўзларини дарсда қандай тутишларини, уй вазифаларни сидқидилдан бажаришларини ёки бажармасликларини аниқлайди. Ва ниҳоят энг муҳими – уларнинг ўқишдаги режаларини ижтимоий моҳиятга молик ёки молик эмаслиги ҳисобланади.

Ўқувчилар ўртасида салбий ҳолатлар рўй бермаслиги учун жамоанинг ривожланиш усулини аниқлаб олишимиз керак. Бунинг энг ишончли усули – ўқувчиларни улар билан дарсда, дарсдан тапшиқарида ўзаро фаол ҳамкорлик қилиш жараёнида кўзатишдан иборатдир. Бунинг учун махсус диагностик усуллар, масалан, анкета тарқатиш, педагогик вазиятларни вужудга келтириш, бошқа усуллардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Лекин, бу усуллар гуруҳга жуда эҳтиёткорлик билан, катта педагогик одоби билан қўллаш лозим. Ўқувчиларни ўрганишнинг ҳар бир усули айна вақтда тарбия усули ҳам эканлиги ўқитувчилар учун қонун бўлиши керак.

Жамоада шахсни якка тартибда тарбиялашда мактаб ўқувчисини ўз-ўзини тарбиялашга жалб этиш, уни тегилли малака ва кўникмалар билан қуроллантиришдан иборатдир. Тарбиявий таъсир кўрсатишга бўйини ёр бермайдиган, тарбияси қийин болалар – бу албатта, ёмон ўзлаштирувчилар эмас. Замонавий синф раҳбар ўқувчилар ёмон хулқ атворининг, паст ўзлаштиришнинг сабабларини пухта ўрганади. Бунда ўқувчининг синфдошлари билан муносабатлари, бу муносабатларнинг маънавий асослари энг муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Жамоа муносабатлари – даставвал муайян мақсадларга асосланган ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлган мақсадлар йўналтириб турадиган ўзаро масъулиятли муносабатлардир.

Синф ўқувчилари кўп бўлган шароитда ҳар бир болага якка тартибда ёндашиш, ҳар бир бола қалбига тўғри йўл топиш жуда қийин. Агар ўқувчилар жамоаси қўллаб қувватласа, ҳар ҳолда бундай йўлни топиш мумкин.

Жамоада шахсни тарбиялашда якка тартибдаги ёндашувнинг мо-

ҳияти алоҳида ўқувчини жамоа фаолиятидан жалб этишдан, жамоани эса мазкур ўқувчи билан қизиқтириб қўйишдан иборатдир. Ҳар қандай жамоада тарбияси қийин болалар бўлади, лекин «ажратиб қўйилган» болалар бўлмайди.

Ўқувчиларнинг хулқ атвори, ўқувчининг мунтазам ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаса унинг учун сезилмаган тарзда ўзгариши мумкин. Бундай ўрганиш якка тартибда ишни тапшиқ этишнинг ҳал қилувчи шарти ҳисобланади. Жамоани шакллантириш, юзасидан олиб бориладиган иш албатта айрим ўқувчиларнинг ривожланишга таъсир этади ва шунинг учун ҳам бу жараён стихияли эмас, балки мақсадга қаратилган ва бошқариладиган бўлиши керак.

Синф раҳбари ўқувчиларни якка тартибда ва жамоа билан тарбиялашда ота-оналар билан ўзаро ҳамкорликда бўлади. Ота-оналарга педагогик билим беришни уюштиришда синф раҳбарига муайян тарзда ёрдам берадиган асосий манба «Ота-оналарга педагогик билим беришнинг намунавий дастури»дир. Мазкур дастур ўқувчиларнинг ота-оналари билан хилма-хил машғулотларни бирга қўшиб олиб боришни кўзда тутади.

Дастурда ўқув йили мобайнида иккита умумтаълим машғулоти ва ҳар бир синф ота-оналари учун 6 тадан 9 тагача машғулот ўтказиш назарда тутилган. Машғулотлар шундай тарзда қуриладики, ота-оналар педагогика, психология ва физиология асослари изчил курсини ўзлаштириб, фарзандлари билан синфдан-синфга ўтгандек бўлишади. Курс болаларнинг ёш хусусиятларига мувофиқ ва таълимнинг ҳар бир йилдаги таълим-тарбия вазифаларини ҳисобга олиб қурилган.

Ота-оналарнинг юксак таълимий ва маданий даражасига педагогик ва психологик таъсир этиш сифатини ошириш учун улар билан бевосита муомалада, бўлиш ва ўқитувчиларнинг ижодий жамоа ишида ўрганиш мумкин.

Ота-оналар билан иш олиб боришнинг анъанавий таркиб топган шакл бу ота-оналар йиғилишларидир. Ота-оналар йиғилишлари турли хил кўринишда бўлади:

1) Ташкилий йиғилишларда ота-оналар комитети сайланади. Бунда асосан жамоатчи, ўқимли кишилар (ҳисобланади) сайланади.

2) Чоракдаги якунловчи синф мажлислари ота-оналарнинг эъти-

борини ўқувчиларнинг билишга доир қизиқишларига, ахлоқий қобилатларига, иродали фазилатларига, ютуқлари ва камчиликларига, фойдаланилмаган имкониятларига қаратиш мақсадини кўзда тутди. Агар ҳар бир ота-она мажлисдан кейин ўз боласига тарбиявий таъсир кўрсатиш системасига тузатишлар киритишнинг асосий йўлларини аниқ тасаввур этсагина, синф раҳбари ўтказилган мажлислардан қаноат ҳосил қилиши мумкин.

3) Бирор мавзуга бағишланган йиғилишлар, тарбиянинг энг долзарб муаммоалари юзасидан ўтказилади.

Агар мактаб синф раҳбарлари орқали ота-оналарга уларнинг педагогик билимини оширишда ёрдам берар экан ўз навбатида ота-оналар ҳам мактабга болаларни тарбиялашни тапшиқ этиш ишида ҳар томонлама ёрдам беришлари мумкин ва лозим.

Синф раҳбарининг ота-оналар комитети билан моҳирона, яхши уюштирилган ва йўлга қўйилган иши, болалар билан олиб бориладиган бутун тарбиявий ишларнинг мувафаққиятли бўлишига гаров ҳисобланади. Ташаббускор, ижодий ишлайдиган ота-оналар комитети синф раҳбарига, синф жамоасини тапшиқ қилишдаги бебаҳо ёрдамчисидир.

Якка тартибдаги педагогик суҳбат синф раҳбарининг ўқувчилар ота-оналари билан олиб бориладиган ишнинг энг оммалашган қулай ва самарали шакли ҳисобланади.

Суҳбат ёрдамида вужудга келадиган масалаларни тез ҳал этиш, ота-оналар билан ишончли муносабатлар ўрнатиш, ўқувчилар оилавий тарбия шароитлари ҳақида қўшимча маълумотлар олиш, ота-оналарга педагогик билим бериш, боланинг якка тартибдаги ривожланиш дастурини, педагогик ҳаракатлар системасини биргаликда ишлаб чиқиш, ота-оналарнинг тарбиявий таъсир кўрсатиши самарасини ошириш, ва тарбияси қийин бола ҳулқини тузатиш ва ўқувчилар ўртасидаги келишмовчиликларни ҳал этиш каби кенг қўламдаги таълим-тарбия вазифалари ҳал қилинади.

Ўқитувчилар у ёқи бу ўқитувчининг бирор ўқувчи унинг дарсида интизомни бузганлиги хусусидаги шикоятга жавобан ота-онани мактабга чақиртирадилар. Синф раҳбари ҳамма нарсани синчиклаб ўрганиб чиқиши керак. Баъзан ўқувчиларнинг дарсни ёмон ўзлаштиришига, гап қайтаришига ва ҳақозоларга ўқитувчининг ўзлари айбдор бўладилар. Бундай ҳолда ўқитувчида педагогик одоб-

нинг йўқлиги ёки унинг дарсдан, синфдан ташқари таълим-тарбия жараёнини ёмон ташкил этганлиги учун масъулиятни ўқитувчи ва ота-оналарга ағдариб нотўғри бўлур эди. Агар ўқувчи бир мунча тарбиясиз интизомсиз бўлса ҳам синф раҳбари ота-оналарга фақат унинг камчиликлари ҳақида гапирмаслиги керак. Бу уларнинг ёқимсиз бўлиб, улар ва педагог ўртасида ишончли муносабатлар ўрнатишига ёрдам бермайди.

Ҳар бир ота-она ўз фарзандини яхши кўради, шунинг учун улар, ўз фарзандида ҳосил бўлган янги, ижобий куртаклар хусусида қувончни ўртоқлашадиган ва болаларнинг хулқидаги ижобий жиҳатларни мустаҳкамлаш юзасидан эҳтимол тутилган, биргаликдаги ҳаракатлар хусусида маслаҳатлашишни муҳим деб ҳисоблайдиган синф раҳбарига самимий ҳурмат ва ишонч билан қарайдилар. Бундай шароитда ота ёки она жуда хайрихоҳ бўлади ва синф раҳбари билан бажонидил алоқа боғлайди.

Синф раҳбарининг ўқувчилар оилаларида бўлиши мактаб ва оила ўзаро ҳамкорликнинг муҳим шакли ҳисобланади. Оилада бўлишнинг мақсадини аниқ вазият белгилаб беради. Синф раҳбари нима мақсадда оилага боришга олдиндан тайёргарлик кўради (ўқитувчилар билан маслаҳатлашади, ўқувчининг ўзлаштириши хулқини аниқлайди, аввалги бориши натижалари тўғрисидаги мавзуларни кўриб чиқади, суҳбат мазмунини ва шаклини белгилайди, муҳокама қилиш, ота-оналар билан келишиш учун масалаларни танлайди, яқин келажак учун ота-оналарнинг тарбиявий вазифаларни, тавсияномаларни ва ҳаказоларни белгилаб олади).

Синф раҳбари оилада бўлганда фақат маслаҳатчи бўлиб қолмасдан, ўзи ҳам ота-оналарнинг фикри ва таклифларига қулоқ солиши керак, чунки ота-оналар фарзандларининг мувофақиятидан бизга нисбатан кам манфаатдор эмаслар. Юқори синф ўқувчиларининг оилаларига боришни зарур деб ҳисоблайдиган синф раҳбари ноҳақдир. Юқори синф ўқитувчилари олдида касб танлаш муаммоси туради, ота-оналар эса бунга ўз фарзандларининг у ёки бу фаолиятига қизиқиши ва қобилиятини инкор этиб, ўз ҳаётий тажрибалари асосида ёндошадилар. Бу жиҳатдан синф раҳбари тамонидан одоб билан ёрдам бериши зарур.

Нобоп оилалар билан ишлаш синф раҳбари учун алоҳида қийинчилик туғдиради. Одатда бола оилавий нотинчликнинг қурбони

бўлади, бинобарин уни педагогикага зид оилавий муносабатлардан асраш – мактабнинг вазифасидир.

Жамоатчи ва билимли синф раҳбари ҳар қандай вазиятдан жуда усталик билан чиқиб кетади ва ҳар томонлама ривожланган синф жамоасини ташкил қилади.

Мактаб, оила ва жамоатчиликнинг тарбиявий таъсирини мувофиқлаштиришда – оила бошқа тарбиявий муассасалардан фарқли равишда одамнинг бутун ҳаёти давомида унинг барча томонларига, қирраларига таъсир кўрсатишга қодир ва одатда таъсир кўрсатади ҳам.

Оила тарбия вазифасининг бу улкан миқёси унинг мафкуравий ва психологик таъсир кўрсатишининг чуқур ўзига хослиги билан уйғунлашиб кетади. Бу эса уни оила даражасида таъсирчан қилибгина қолмай, шу билан бирга шахсни шакллантириш жараёнининг зарур бўғинига айлантиради.

Мактаблар тажрибасида фаолият одатда оммавий жамоа, гуруҳ ва индивидуал шаклларда ташкил этилади.

Фаолиятни ташкил этишнинг оммавий шакллари ҳам (яъни уларда ўқувчиларнинг муайян гуруҳлари иштирок этади), ўз моҳиятига кўра уни амалга ошириш жараёнида фаолият мақсадига (масалан, лекция, концерт ва ҳоказо) эришиш учун қатнашчиларнинг ўзаро муаммосини назарда тутмайди.

Жамоа ташкил этишнинг самарали шаклларидан бири гуруҳий ишдир. Бунда мазкур иш болаларнинг таркиб жиҳатдан (энг кўпи билан беш киши) гуруҳларда амалга оширилади. Шундай кичик гуруҳларда барча аъзолар бир-бирлари билан бевосита муомилада бўладилар ва бир-бирларига бевосита таъсир кўрсатадилар.

Ўқитувчилар гуруҳларда муаммоларнинг ўзига хос ҳусуиятини ўрганиш, гуруҳларни ўқувчилар муомаласини ташкил этишнинг самарали шаклига айлантирадиган хусуиятларини аниқлаш имконига эга бўладилар.

Мактабларда гуруҳий ишларни ташкил этишнинг турли усуллари қўлланилади: бир хил ишлар; унда жамоани ташкил этган барча гуруҳлар бир хил топшириқларни бажарадилар; табақалаштирилган гуруҳий ишлар; унда гуруҳлар индивидуал топшириқ оладилар. Ташкил этишнинг гуруҳий шакллари амалда ўқувчилар фаолиятининг барча соҳаларида қўлланилади. Масалан, синфдаги дар-

сдан ташқари билиш фаолиятида «топилган ва топилмаган сирлар кечаси» ўтказилади. Синф бир неча гуруҳга бўлинади, улардан ҳар бири ўз «сири»ни белгилаб ва уни синфга тақдим этади. Дарсда билиш фаолиятини масалан 8-синфдаги тарих дарсида ўқувчилар гуруҳларга бўлиндилар, уларнинг ҳар бири топшириқ олади. Гуруҳларнинг вакиллари топшириқларнинг бажарилиш якунларини бутун синфга маълум қиладилар, синф улар муҳокама қилиб, тузатишлар киритади.

Жамоа ташкил этганда ўқувчилар муҳитида мавжуд бўлган ҳақиқий гуруҳларни тутиш, бир-бирига ва ўзаро дўстлашадиган болаларни бирлаштириш зарур. Педагог бу гуруҳларнинг хусусиятларини, уларнинг йўналиши, қизиқишлари, қобилиятларини билиши керак. Жамоа ишни ташкил этишда ва амалга оширишда вазифаларни тақсимлаш вақтида мазкур хусусиятларни ҳисобга олиш ишнинг самардорлигини оширади. Иккинчи томондан, бу ҳол гуруҳдаги муаммоларни жамоанинг қизиқишлари соҳасига ва жамоанинг қизиқишларини гуруҳдаги муомила соҳасига олиб киради.

Жамоа фаолиятини ташкил этишда ўқитувчиларнинг шахсларро реал мавжуд бўлган алоқаларни ҳисобга олиш икки хил мақсадга эришиш: гуруҳ аъзоларини жамоа ҳаётига жалб қилиш ва улар ўртасига муомалага таъсир кўрсатиш имконини беради.

2-§ Шахсга жамоавий-тарбиявий таъсир кўрсатиш

Жамоа назарияси қонунарига мувофиқ ўқувчилар жамоасини ташкил этиш методикасининг асослари қуйидагилардан иборат: талаблар қўйиш, фаолларни тарбиялаш, ўқув, меҳнат, ижтимоий-сиёсий ва оммавий-маданият фаолиятдаги истиқболларни ташкил этиш, соғлом жамоатчилик фикрини шакллантириш, ижобий анъаналарни яратиш ва кўпайтириш.

Таърифланган бу қондалар ҳар қандай жамоани ташкил этиш ва ривожлантириш учун қўлланма ҳисобланади.

Тарбия методларини танлашда ўқувчиларнинг ривожланиш даражасига мослиги муваффақиятининг муҳим шарти ҳисобланади. Шунинг учун ҳар бир ўқитувчи тарбиявий ишни синфдан, жамоа муносабатларининг ривожланиши даражасини аниқлашдан бошлайди.

Назарияда жамоа ривожланишнинг уч ёки тўртта даражаси ажратиб кўрсатилади.

Бошланғич даража педагогнинг куч-райрати натижасида синфда ўрнатилган муайян даражадаги тартиб, интизом билан, ўқувчиларнинг унга катта бўлмаган қисми синф раҳбарининг ҳаракатларини қўллаб-қувватлаши билан изоҳланади. Тарбия жараёнига ўз-ўзини тарбиялаш жараёнига ўтганда юксак даражага эришилади. Айрим ўқувчилар ва умуман жамоа ўз фаолиятини мустақил режалаштиради ва ташкил этади, ўзига ва бир-бирига талаблар қўяди ва ўз-ўзини назорат қилади. Синф раҳбари ва ўқувчилар жамоаси ўй-ниятлари ва ишларида биргадирлар.

Паст даражадан юқори даражагача борадиган йўл узоқ бўлиб, муайян қийинчиликларни бартараф этиш билан кечади. Айни пайтда жамоани шакллантириш юзасидан олиб бориладиган жуда қизиқарлидир. Бу синф раҳбарининг асосий ишидир. Умуман мактаб ўқувчиси тарбиясининг асосий натижалари бу иш қанчалик муваффақиятли ўтишига борлиқ бўлади. Агар ўқувчилар жамоаси ташкил этилмаган бўлса, ўқувчи мактабни ҳеч афсусланмай тарк этади, ҳатто кейинчалик ўқувчилик йилларини эсламайди ҳам. Ўқувчиларни иноқ жамоага бирлаштириб моҳир синф раҳбари қўлида тарбияланган одам бахтлидир. Улғаяётган кишининг ҳаётдаги мавқеини шакллантиришда, унинг ҳаёт йўлини белгилашда ўз вазифасини англаш синф раҳбарининг болалар жамоасини барпо этиш юзасидан олиб бориладиган фаол ва қатъи фаолиятнинг зарур шарти ҳисобланади.

Жамоанинг ривожланиш даражасини белгилаш методикаси. Унинг моҳияти у ёки бу ривожланиш даражасидаги жамоа норматив таърифини аниқ жамоа таърифи билан таққослашдан иборатдир. Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган мақсаднинг, педагоглар билан ўқувчиларнинг биргаликдаги ҳар томонлама собитқадам фаолиятининг, ўзаро масъулиятли муносабатларнинг мавжудлиги: ўз-ўзини бошқариш органларининг фаолияти ва ҳ.к.

Болаларнинг жамоа туркум нормалари ва қоидаларининг, интизомнинг бузилишга муносабатларини кузатиб, жамоанинг ташкилий тузилиши таъсирчанлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Жамоа ривожланишининг дастлабки босқичида болалар тарқоқ бўлиб, уларда яқдил ва синф раҳбари талниши мумкин бўлган таъсирчан фаоллар бўлмайди. Шунинг учун бундай жамоада салбий ҳодисалар очик муҳокама қилинмайди, мустақил жамоа қарори

қабул қилинмайди ва ҳақозо.

Агар жамоа ривожланишининг иккинчи босқичида бўлса, номигагина эмас, балки педагогнинг ҳаракатларини қўллаб-қувватлайдиган ҳақиқий ҳаракат қилувчи фаоллар бўлса, унинг айрим ўқувчилар ва жамоа олдига муайян талаблар қўйишни кузатиш мумкин.

Жамоа ривожланиш даражасидан далолат берадиган муҳим белгиларидан бири – ўқувчиларнинг биргалидаги фаолиятига иштиёқи чиқинди қороз ёки металлом тўплаш, кечага тайёргарлик кўриш каби мактаб тажрибасида мунтазам учраб турадиган ишларда кўзга ташланади. Синф раҳбари жамоанинг ривожланиш даражасини белгилаш учун болаларда уларнинг ҳозирги ва бўлажак ҳаётларида ижтимоий аҳамиятга молик мақсадлари мавжудлигини билиш муҳим, яъни жамоанинг ҳаётий фаолияти истиқболларини барча ёки ярим ўқувчилар қабул қилишни ва бу истиқболларнинг хусусияти қандайлигини билиб олиш зарур. Агар бўлажак шанбалик ёки байрам кечаси болалар учун фаолиятга ундовчи бўлса бу жамоа ривожланишининг иккинчи босқичи ҳақида гапириш мумкин.

Жамоанинг ривожланиш даражасини аниқлашда ўқувчиларнинг фақат синфдан ташқари фаолиятида намоён бўладиган муносабатиларни таҳлил этиш билангина чекланиб бўлмайди. Синф раҳбари ишнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у оддий болалар жамоасини эмас, балки ўқувчилар жамоасини шакллантиради. Ўқувчиларнинг асосий вазифаси ўқишдан иборат. Шунинг учун синф раҳбари даставвал болаларнинг ўқишга қандай муносабатда эканлиларини, ўзларини дарсда қандай тутишларини, уй вазфаларини сидқидилдан бажаришлари ёки бажармасликларини аниқлайди. Ва ниҳоят, энг муҳими – уларнинг ўқишдаги мақсадлари нималардан иборат, бу мақсадлар ижтимоий моҳиятга молик ёки молик эмаслиги ҳисобланади.

Одам боласининг ривожланиши бу муҳим жараён саналади. Бизга маълумки, инсон ҳаёти давомида жисмоний ва психик томонидан ўзгариб боради, лекин болалик ва ўсмирлик даврида ривожланиш ниҳоятда кучли бўлади. Бола шу йилларда ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан ўсиб, ўзгариб шахс сифатида камолга етади. Бунда берилаётган тарбия мақсадга мувофиқ таъсир этиши натижасида бола жамият аъзоси сифатида камол топиб, мураккаб ижтимоий муноса-

батлар тизимида ўзига муносиб ўрин эгаллайди. Шахснинг фазилатларини тўғри аниқлаш ва беҳато баҳолаш учун уни турли муносабатлар доирасида, турли вазиятларда кузатиб кўриш лозим. Ана шундагина шахснинг ижтимоий хулқи, маънавий қиёфаси, инсоний фазилатлари рўёбга чиқади. Демак, шахсни ривожлантириш вазифасини тўғри ҳал қилиш учун унинг хулқига, таъсир этувчи омилларни, бу омилларнинг табиатини, шахснинг хусусиятини яхши билмоқ керак.

Боланинг камолотиغا, руҳиятига, феъл-атвори шаклланишига қуйидаги омиллар таъсир этади: биологик омил, ижтимоий омил ва тарбия таъсир этади.

Ўрта Осиё мутафаккирларидан Фаробий, Абу Али Ибн Синолар ҳам инсон тарбиясига таъсир этадиган омиллар аҳамиятига эътибор берганлар. Жумладан, Фаробий инсон камолотида таълим тарбиянинг муҳимлигини таъкидлаб: «муносиб инсон» бўлиши учун одамда икки имконият: таълим ва тарбия олиш имконияти бор. Таълим олиш орқали назарий камолотга эришилади, тарбия эса, бу кишилар билан мулоқотда ахлоқий қадр-қимматни ва амалий фаолиятни яширишга олиб борадиган йўлдир дейди. Абу Али Ибн Сино этика ва ахлоқий тарбия масалаларини фалсафий педагогик асосда ёритиб беради. У айниқса оила тарбиясида ота-онанинг мавқеига алоҳида тўхталиб: Бола туғилгач, аввало, ота унга яхши ном қўйиши, сўнгра эса уни яхшилаб тарбия қилиши керак. Агар оилада тарбиянинг яхши усулларидан фойдаланилса оила бахтли бўлади деган фикрни илгари суради.

Бола шахсининг ривожланишга, камол топишга ирсият, муҳит ва тарбия каби (таъсирлар) омиллар таъсир этади. Бола шахсининг ривожланишга наслнинг таъсири деганда, ота-оналарга ўхшашликни ифодаловчи биологик белгиларни такрорланишини тушунмоқ керак. Ҳар бир бола ота-онасидан мерос шаклида баъзи биологик сифатларга (тананинг тузилиши, сочнинг, кўзнинг, терисининг ранги, буй-басти ва бошқалар) эга бўлган ҳолда дунёга келади. Буларнинг барчаси жисмоний хусусиятларга киради. Булардан ташқари олий нерв фаолиятининг хусусиятлари ҳам туғма ўтади. Бу эса физиологик хусусият ҳисобланади.

Инсон камолотиغا таъсир этадиган омиллардан яна бири бу муҳитдир.

Муҳит деганда кишига ҳаяжонли таъсир этадиган ташқи воқеа-

лар мажмуаси тушунилади. Бунга табиий муҳит, ижтимоий муҳит, оила муҳити киради. Шулар билан бирга муҳит-оила шароити ҳам катта таъсир кучига эга. Чунки, бола кўз очиб ота-онасини, қариндош уруғини кўради. Бола камолотида ижтимоий муҳит янгилик бўлиб ҳисобланади. Чунки, бу ерда ишлабчиқиш муносабатлари ва уларни тартибга солиб турадиган ижтимоий қонун-қоидалар алоҳида таъсир қилади. Бу хил муносабат натижасида одам боласи ҳаётда ва тажриба ва билимларини эгаллайди. Инсон камолотида ижтимоий муҳитнинг таъсири турли тарихий даврда турлича бўлади, турли ижтимоий гуруҳларга ҳам турлича таъсир этади.

Бизга маълумки комил инсон шахсни тарбиялашда юқоридаги омиллардан ташқари яна бир омил, яъни жамоанинг роли ҳам катта ҳисобланади. Чунки, жамоа ҳар қандай бола тарбиясини тўғри йўлга солади. Масалан, синф жамоасини оладиган бўлсак, агар шу синфда бир ёмон, яъни хулқи, тарбияси жиҳатдан ёмон булса, шу синф жамоаси уни аста-секинлик билан ўз таъсирини албатта ўтказди. Яъни қандай йўллар билан деган савол туғилиш мумкин. Масалан, тadbирлар ёки саёҳатлар орқали. Азал-азалдан бизгача ота-боболаримиздан қолган ўлмас мақолларимиздан бирини шу ўринда келтириб ўтмоқчиман; «Ақлни беақлдан ўрган», ушбу мақол замирида бир қанча маънолар бор. Яъни жамоада ҳар хил болалар бўлиб, улар бир-бирига қараб ҳам ўзларидаги ёмон хулқларни йуқотадилар. Бу хислатлар эса уларнинг комил инсон бўлиб тайёрланаётганидан дарак беради.

3-§ Ўқувчиларни тарбиялашда жамоанинг роли

Ҳар бир ишнинг ўзига хос, маълум қонун-қоидалари бўлганидек, бола тарбиясининг ҳам ўзига хос бир қатор муҳим қонун-қоидалари борки, уларга амал қилиш тарбия ишининг самарали бўлишини таъминлайди. Чунончи,

- тарбиянинг бир мақсадга қаратилганлиги;
- тарбиянинг ҳаёт, меҳнат билан, Ўзбекистонимизнинг мустақиллиги, гуллаб яшнаши йўлида қилинаётган фидоий ишлар билан боғланиши;

- ўқувчини жамоада жамоа орқали тарбиялаш;
- тарбияда бола шахсини ҳурмат қилиш ва унга талабчанлик;

- тарбиявий ишларнинг изчиллиги, мунтазамлиги ҳамда бирлиги;
- тарбияда ўқувчиларнинг ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш.

Қуйида тарбия жараёнининг қонун-қоидаларини кўриб чиқамиз:

1. Тарбиянинг бир мақсадга қаратилганлиги. Тарбия мақсадини белгилашда жамият талаблари, давр нафаси, миллий хусусиятлар асос қилиб олинади.

Тарбиянинг мақсади – ҳар томонлама камол топган-мукаммал инсон шахсини тарбиялашдир.

Ўқитувчилар жамоаси ва ҳар бир ўқитувчи-тарбиячи ана шу мақсадлардан келиб чиқиб, тарбиявий ишларнинг, вазифаларини белгилайди, унинг мазмунини аниқлайди ҳамда мактаб иш шароитларини ҳисобга олган ҳолда ўқувчиларни тарбиялашнинг шакл ва услубларини танлайди.

2. Тарбиянинг ҳаёт билан боғлиқлиги қондаси тарбиявий ишларнинг мазмуни ва ташкил этилишини доимо янгилаб туришини талаб этади. Тарбиячилар болалар тарбиясини ҳаёт билан боғлар эканлар, уларга ўзларида иймон-эътиқодни тарбиялаш имконини берадилар. Тарбиявий ишлар шундай ташкил қилинганда ёшлар жамият ҳаётига фаолроқ жалб қилинади, бу эса ўқувчи шахсининг таркиб топишига ёрдам беради.

Илғор ўқитувчилар тажрибасининг кўрсатишича, ўқувчилар аҳил жамоа бўлиб уюшгандагина тарбия ишларини фаол ўқувчиларга таянмоғи, ўқувчиларни турли ишларни биргаликда бажаришга одатлантириб, уларга жамоатчилик руҳини сингдириб бориши лозим.

Синф раҳбари ишида ўқувчилар жамоасини шакллантириш асосий вазифа ҳисобланади, чунки жамоада шахсни тарбиялаш-тарбиянинг етакчи тамойиллари ҳисобланади. Жамоа назарияси қондаларига мувофиқ уни яратиш усули ишлаб чиқилган. Унинг умумий асослари қуйидагилардан иборат:

Талаблар қўйиш;

Фаолларни аниқлаш;

Ўқув меҳнат, ижтимоий-сиёсий ва оммавий-маданий фаолиятдаги истиқболларини ташкил этиш;

Соғлом жамоатчилик фикрини шакллантириш;

Ижобий анъаналарни яратиш ва кўпайтириш.

Юқорида таърифланган барча қондалар ҳар қандай жамоани

шакллантириш ва ривожлантириш учун қўлланма ҳисобланади.

Тарбия усуллари танилашда уларни жамоанинг ривожланиш даражасига мослиги муваффақиятнинг муҳим шarti ҳисобланади. Шунинг учун ҳар бир ўқитувчи тарбиявий ишни синфдаги жамоа муваффақиятнинг муносабатларини ривожланиши даражасини аниқлашдан бошлайди. Ўқитувчининг эса янги синф билан кўп марта иш бошланишига тўғри келади: ўз меҳнат фаолиятининг дастлабки йилида, синфни навбатдаги битириб чиқиш мавсумидан кейин, баъзан эса мактабда вужудга келган вазият тақозоси билан.

Тарбия жараёни ўз-ўзини тарбиялаш жараёнига ўтганда юксак даражага эришилади. Айрим ўқувчилар ва умуман жамоа ўз фаолиятини мустақил режалаштиради ва умуман жамоани ташкил этади, ўзига ва бир-бирига талаблар қўяди ва ўз-ўзини назорат қилади.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг на фақат салбий томонларини балки болада одатдаги шароитда бошқалардан яширинган ижобий томонларини ҳам очиб берадиган вазиятларни вужудга келтириш керак. Синф раҳбари жамоа ривожланишининг аниқланган даражасига қараб тарбия усуллари танилайди. Бунда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш қўшимча шарт ҳисобланади. Бу ҳақда гапирмаса ҳам бўларди, чунки бу шарт педагогик тамойиллардан биридир. Шу билан бирга ишни энди бошлаган ўқитувчи, айниқса, синф раҳбари тарбия усуллари эмас, балки шакллари танилашда ўз тарбияланувчилари ёшини ҳисобга олиши муҳимдир. Бунда бир хил усуллар, талаблар, топшириқлар ва ҳоказолар турлича изоҳланади. Таълим жараёнида жамоа муносабатларини ривожлантириш истиқболлари синф раҳбарининг катта эътибор беришини талаб этади. Жамоа фаолиятида кўпроқ муомала қилишга бўлган эҳтиёж ётади. Дарсларда бу эҳтиёж кам қондирилади. Агар дарсдаги муомалага бўлган эҳтиёж тўғри тушунилса, унинг негизида ўқувчиларнинг ўзаро ёрдами, дарсларга биргаликда фойдали тайёргарлик кўриш, кизиқишлар буйича машғулотлар ташкил этилади. Таълим жараёнидаги жамоатчилик туйғуси ана шу, яъни биргаликдаги меҳнат болаларда катта қониқиш ҳосил қилиш ижобий кечинмадан бошланади. Шу тариқа ўзаро ёрдам ташкил этиш синфдаги жамоа муносабатларини шакллантиришнинг йўллари билан биридир. Ўқитувчи яна ўқувчиларни ёш хусусиятларини, синф жамоасининг хусусиятларини, унинг шаклланганлик даражасини ҳисобга олади,

ўша талабларида жамоа фикрининг қўллаб қувватланишига таянади. Жамоа ривожланишининг ҳар қандай даражасида синф раҳбари муайян усуллардан фойдаланиб, жамоатчилик фикрини шакллантириш тўғрисида махсус раҳбарлик қилади. Ўқувчилар жамоасини шакллантириш жараёнини паст даражадан юқори даражага борадиган вақт давомидаги ҳаракат, ижтимоий талаблар аввал шахсан синф раҳбаридан, ўқитувчидан фақат яқка болалар, кейинчалик кўпчилик болалар идрок этадиган ва ниҳоят, барча учун ва ҳар бир бола учун ҳаёт қонуни бўлиб қоладиган тарзда жўн тушуниб бўлмайдди. Ҳатто уюшган жамоада ҳам жамоатчилик хусусиятлари заиф ривожланган айрим ўқувчилар бўлади. Синф раҳбари жамоа ва ҳар бир алоҳида ўқувчининг тарбияси учун масъулдир. Шунинг учун унинг жамоа тарзидаги ва яқка тартибдаги шакллари кўшиб олиб бориши тарбиявий ишдаги ўзига хос хусусиятларидан биридир. Жамоанинг шахсга нисбатан юксак талабчанлиги кузатилади.

Мактаблар тажрибасида фаолият одатда оммавий, жамоа, гуруҳ ва индивидуал шаклларда ташкил этиладн. Фаолиятни ташкил этишнинг оммавий шакллари ҳам (яъни уларда ўқувчиларнинг муайян гуруҳлари иштирок этади) ўз моҳиятига кўра уни амалга ошириш жараёнида фаолият мақсадга (масалан, маъруза, концерт ва ҳоказо) эришиш учун катнашчиларнинг ўзаро муомаласини назарда тутмайди. Бироқ, бундан олдинги ҳолда бўлгани каби, бу шаклларда бевосита тенгдошлар билан биргаликда қатнашиш баъзи ҳолларда уларнинг фаолиятидаги иштирокини фаоллаштиради, бошқа ҳолларда аксинча бўлади. Бу кўп жиҳатдан ўқувчиларнинг фаолият мазмунига, муносабатига (ижобий, пассив ёки салбий) боғлиқ бўлади. Фаолиятни амалга ошириш жараёнида унинг мақсадига эришиш учун ўқувчиларнинг ўзаро муомалага киришишларини назарда тутувчи фаолият шакллари жамоа шакллари дейилади, бу муомала жараёнида ўқувчилар ўртасида жамоа алоқалар вужудга келади. Бу шакллар объектив жиҳатдан ўзида муомала учун муайян шарт-шароитларга эга бўлади. Улар ўқувчиларга ишнинг муваффақиятли амалга ошириш учун вазифаларни ўзаро тақсимлаб чиқиш имконини беради, катнашчилар ўртасида алоқа таъсирининг пайдо бўлишига олиб келади. Мисол тариқасида ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ташкил этишнинг жамоа шаклларида бири – билимларнинг ижтимоий кўригини қараб чиқамиз. У бирор фан

бўйича ўтказилади. Унда иккита параллел синф ёки бир синфдан иккита команда иштирок этиши мумкин. Кўрикнинг дастури ишларнинг ҳар-хил турларидан (ёзма, оғзаки, график масалалар ечиш, топшириқ учун топшириқларни бажариш ва шу кабилар) ташкил топади, уларни бажариш умуман олганда 40–60 дақиқадан ошмайди. Кўрик охирида ҳайъат аъзолари ҳар бир қатнашчига ва умуман командадаги ўртача баҳони эълон қилади. Бу ўринда билиш фаолияти билан боғлиқ бўлган муомала кўрикка ҳозирлик кўриш вақтидаёқ бошланади ва уни ўтказиш жараёнида жуда самарали давом этади. Бунга сабаб шуки, кўрикка доир дастлабки топшириқлар жамоадан тайёргарлик режасини муҳокама этишни, вазифаларни тақсимлашни ёки гуруҳ бўлиб ишлашни талаб қилади. Кўрик жараёнида муомала унинг ҳамма қатнашчилар ўртасида содир бўлади, чунки улардан ҳар бири муайян вазифага эга бўлиб, ўз ҳаракатларини бошқа қатнашчилар билан мувофиқлаштиргандагина вазифани муваффақиятли бажариши мумкин. Жамоа муомалани ташкил этишнинг самарали шаклларида бири гуруҳий ишдир, бунда мазкур иш болаларнинг таркиб жиҳатидан унча катта бўлмаган (энг кўпи билан 5 киши бўлиши керак) гуруҳларида амалга оширилади. Бундай кичик гуруҳларда барча аъзолар бир-бирлари билан бевосита муомалада бўладилар ва бир-бирларига бевосита бирор таъсир кўрсатадилар.

Ўқувчилар гуруҳида муомаланинг ўзига хос хусусиятни ўрганиш унинг гуруҳларини ўқувчилар муомаласини ташкил этишнинг самарали шаклига айлантирадиган хусусиятларини аниқлаш имконини беради. Умумий тарзда улар қуйидагича тасвирланиши керак: гуруҳий иш жараёнида ўқувчиларнинг муомаласи жуда самарали бўлади. Бунга сабаб шуки, биринчидан, гуруҳий муайян топшириқ олади, яъни ўзига хос йўл-йўриқ олади. У гуруҳ аъзолари учун мақбул бўлган мақсадларни маълум қилади, лекин бунгача бу мақсадларни унинг ўзи илгари сурмаган бўлади. Йўл-йўриқ, муаммо, масала топширмоқни ўз ичига олади. Бу ҳол жамоа аъзоларида тахминий-тадқиқодчилик жавобини ва иш мақсадига интилишни вужудга келтиради. Жамоадаги муомала мунозара тусига эга бўлади, бу ҳол қатнашчилардан илгари сурилган қондаларни исботлашни талаб қилади, жамоага муаммони нотўғри ҳал этишга интилишга тезда жавоб қилиш, бир-бирини тузатиш ва тўлдириш имконини беради.

Жамоада муомалани ташкил этганда, ўқувчилар муҳтида мавжуд бўлган ҳақиқий гуруҳларни назарда тутиш, бир-бирига меҳр билан қарайдиган ва ўзаро дўстлашадиган болаларни бирлаштириш зарур. Педагог бу гуруҳларнинг хусусиятларини, уларнинг йўналиши, қизиқишлари, малакасини ва ҳоказоларини билиши, ҳисобга олиши ва улардан фойдаланиши керак.

Жамоа ишини ташкил этишда ва амалга оширишда вазифаларни тақсимлаш вақтида мазкур хусусиятларни ҳисобга олиш ишнинг самарадорлигини оширади. Бу ҳол гуруҳдаги муомалани жамоанинг қизиқишлари соҳасига ва жамоанинг қизиқишларини гуруҳдаги муомала соҳасига олиб киради. Масалан, жамоа етарли даражада обрў қозонган, жамоатчилик йўналишига эга бўлган гуруҳга муайян бир тадбирни тайёрлаш ва ўтказишга бошчилик қилишни топширса бўлади. Қандайдир ўзига хос қизиқишлари бор гуруҳга бутун жамоа учун бу қизиқишларга мос келадиган ишнинг ташаббускори ва ташкилотчиси бўлиш таклиф этилади ва ҳоказолар.

Жамоа фаолиятини ташкил этишда ўқувчиларнинг шахслараро реал, яъни аниқ мавжуд булган алоқаларини ҳисобга олиш икки хил мақсадга: гуруҳ аъзоларини жамоа ҳаётига жалб қилш ва улар ўртасидаги муомалага таъсир кўрсатиш, бундан ташқари ўз олдларига қўйган мақсадга эришиш имконини беради.

Одам боласининг ривожланиши муҳим жараён саналади. Бизга маълумки, ҳаёти давомида инсон жисмоний ва психик томонидан ўзгариб боради, лекин болалик ва ўсмирлик даврида ривожланиш ниҳоятда кучли бўлади. Бола мана шу йилларда ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан ўсиди, ўзгаради, шахс сифатида камолга етади. Бунда берилаётган тарбия мақсадга мувофиқ таъсир этиши натижасида бола жамият аъзоси сифатида камол топиб, мураккаб ижтимоий муносабатлар тизимида ўзига муносиб ўрин эгаллайди. Шахснинг камол топишида ва унинг хулқига ижтимоий ва биологик омилларнинг таъсир кучи ҳаминша бир хил бўлавермайди. Сабabi одамнинг хулқига, муносабатига ва алоқаларига ёши, билими, ҳаётий тажрибаси, одатлари ва ниҳоят, вазият ҳам таъсир этади. Шахснинг фазилатларини тўғри аниқлаш ва беҳато баҳолаш учун уни турли муносабатлар доирасига тортиб, турли вазиятларда кузатиб кўриш лозим. Ана шундагина шахснинг ижтимоий хулқи,

маънавий қиёфаси, инсоний фазилатлари рўёбга чиқади. Демак, шахсни ривожлантириш вазифасини тўғри ҳал қилиш учун унинг хулқига, таъсир этувчи омилларни, бу омилларнинг, табиатини, шахснинг хусусиятини яхши билмоқ керак.

4-§ Жамоада ўқувчиларни ўртоқлик ва дўстлик ҳиссида тарбиялаш

Дўстлик – инсон ахлоқининг бебаҳо гўзаллиги, ижобий фазилатлар гавҳари. Инсондаги барча гўзал фазилатлар бир марварид шодаси бўлса, унинг дур-гавҳари чин инсоний муҳаббатга асосланган дўстликдир, Дўстлик туфайли хонадонимиз обод, дунёда тинчлик ва дастурхонимизда тўкинлик ҳукмрон. Шунинг учун ҳам доно кишилар ҳамиша дўстликни улурлаб, қадрлаб келганлар ва одамларни дўст бўлиб яшашга, кўпроқ дўст орттиришга ундаганлар.

Пайғамбаримиз Муҳаммад мустафо саллоллоҳу алайҳи вассалам ҳадисларидан бирида: «Бир-бирингизга хайр-эҳсонли, меҳр-муҳаббатли бўлиб, қўл бериб сўрашиб юринглар, шунда дилларингиздаги ғамлик кетади», - деганлар.

Дўстлик инсоннинг кучига куч, қудратига қудрат қўшадиган, кишини бахтли қиладиган, ҳаётини безайдиган энг муҳим омиллардандир.

Халқимиз ўртасида дўстлик муносабатларига бағишлаб жуда кўп ҳикматли сўзлар яратилганки, улар орқали дўстликнинг киши ҳаётида тутган ўрни ифода этилган. Жумладан:

«Қора кунингда дўстинг ярайди».

«Дўст ачитиб, душман кулдириб гапирар».

«Қоқилганинга дўстинг суяб қолади».

«Ўзини сийламаган, ўртоқларини ҳам сийламас».

«Ўзингни қурбон қилиб бўлса ҳам, ўртоқларингни сақлаб қол».

«Кунинг қувноқ ўтишини истасанг, ўртоқларинг билан бўл».

«Улфат қанча кўп бўлса, кулфат шунча оз бўлади».

«Ақли кўпни дов олмас, дўсти кўпни ёв олмас».

«Яхшилар бўлса ўртоқ, кунда бўлурлар қўноқ».

«Чин дўст чин юракдан сўзлайди».

«Арпа, буғдой бир кунинга ярайди, содиқ дўстинг ўлгунингча ярайди».

«Қалин ўртоқ – қариндошдан ортиқ».

«Яхши дўст давлат».

«Яхши либос – танга оройиш, яхши йўлдош жонга осойиш».

Бу пурмаъно ҳикматли сўзларда эл-улуснинг бир умрли орзу-умидлари яшайди. Мазкур ҳикматли сўзларда дўстлик ва ўртоқликка хос бўлган энг яхши ҳислатлар ифодаланганки, биз ўз ҳаётимизда уларга ҳар қадамда дуч келиб турамиз.

Дўстлик-биродарликнинг энг яхши ҳислатларидан бири – кишиларга меҳр-шафқатли бўлишни англатади. Масалан, бир синфда ўқийдиган ўртоқларимиздан бири бетоб бўлиб қолди ёки хонадонидан бирор кўнгилсизлик рўй берди дейлик. Шундай пайтда дарҳол ҳол-аҳвол сўраб, дардига малҳам бўла олсак, нур устига аъло нур бўлади. Бунинг натижасида кишилар ўртасида яқинлик меҳр-оқибат ортиб боради.

Дўстликка хос бўлган яна бир ҳислат ўзаро ёрдам ҳисобланади. Биз ўқишда, меҳнатда, жамоат ишларида ўртоқларимиздан ёрдимимизни аямаслигимиз керак.

Дўстлик, ўртоқлик ришталарининг боғланиши ва мстаҳкамланишини таъминловчи бирмунча ҳислатлар бор. Жумладан, ростгўйлик, бир-бирини ўзаро ҳурмат қилиш ва сирдош бўлиш, ўртоқларга доимо фамхўр бўлиш кабиларни ўз вақтида амалга ошириб борсак, бизнинг ўртоқлигимиз ортиб, ҳақиқий дўстлик даражасига кўтарила олади, шунинг учун ҳам дўстлик ўртоқликнинг олий шаклидир, деб юритилади, чунки дўстлик аввало ўртоқликдан бошланади. Киши ўз ўртоқларидан бирини бошқалардан орतिकроқ севади. Уни бошқалардан кўпроқ ҳурмат қилади, унга нисбатан ўз мойиллигини амалда кўрсатишга тиришади. Иккинчи томон ҳам бу ҳурматга ҳурмат билан жавоб бериши айни муддао бўлади. Дўстлар доимо бир-бирларидан маслаҳат оладилар, бир-бирларинга мунтазам ёрдамлашиб турадилар, моддий ва маънавий жиҳатдан бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар. Шундай қилиб, аввалги оддий ўртоқлар кейинчалик яқин дўст бўлиб кетадилар.

Дўстликни тор маънода, яъни икки киши орасидаги алоқадангина иборат, деб тушунмаслик даркор. Дўстлик тушунчаси ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, миллион-миллион кишиларнинг аҳил яшаши, иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларда ҳамжиҳатлигини билдиради. Ҳозир ҳам, бундан аввал ҳам ер курраси халқлари орасидаги байналмилал дўстлик жаҳон аҳамиятига эга бўлган, бундан

кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Дўстлик – олтиндан қиммат, пул билан ўлчаб бўлмайдиган бебаҳо нарса. Дўстликни сақлаш ер юзидаги барча халқларнинг, катта-ю кичик – ҳамманинг ҳаётий вазифасидир.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, дўстлик аввал икки киши орасида бошланиб, кўпайиб, кенгайиб боради ва ижтимоий тус олади. Дўст орттириш ҳамма ёшда ҳам зарур, лекин ёшлиқда бошланган дўстликнинг илдизи жуда чуқур ва мустаҳкам бўлади. Шунинг учун ҳам ёшларимиз иложи борича кўпроқ дўст орттиришлари ва бир-бирлари билан аҳил яшамоқлари даркор. Дўстлик ширин суҳанликдан бошланади ва хушмуомалалик, очиқ кўнгиллилик, меҳр-садоқат билан мустаҳкамланиб боради. Енгилтаклик, жиззакилик, иғво-бўхтонга берилиш ва ўзаро ҳурматнинг йўқолиб бориши дўстликка раҳна солади, унинг емирилишига олиб келади. Дўстлик ўрнини душманлик, фарзгўйлик эгаллайди.

Ота-боболаримиз дўстликни юқори даражада қадрлашган. Дўсти йўқ одамни қуриган дарахтга, жисман мавжуд бўлса ҳам қалбини ўлик мурдага ўхшатишган. Дўсти кўп одамни ҳурмат қилишган. Дўст орттириш учун меҳнат қилиш, бировларнинг юкини кўтариб мушкулени осон қилиш кераклигини ўқтиришган.

Ривоят. Улуғ шоир Алишер Навоийнинг Паҳлавон Муҳаммад деган шогирди, ҳам дўсти бор экан. Шоир уни жуда яхши кўрар, шогирди бўлса ҳам қадрдон, сирдош дўсти, деб билар экан. Кунлардан бир куни Паҳлавон Муҳаммад кичик бир гуноҳ қилиб қўйиб, шу туфайли Султон Ҳусайннинг қаттиқ ғазабига учрабди. Воқеа бундай бўлибди: Султон Ҳусайн ғазаб отига миниб турган бир пайтда Паҳлавон Муҳаммаднинг гуноҳ иш қилиб қўйганини етказишибди, Ҳусайн Бойқаро:

- Паҳлавоннинг соқол-мўйловини қириб ташланглар, сўнг калтадум либос кийдириб, кўча-кўйда сазойи қилинглар,- деб буйруқ берибди. Паҳлавоннинг бундай жазога гирифтор бўлганини Алишер Навоийга айтишибди. Навоий, агар бу жазо амалга оширилса, Паҳлавон Муҳаммаднинг иззат-нафси камситилиб, у бунга чидай олмаслигини англаб, уни бундай шармандалиқдан қутқазиб ҳаракатига тушибди. Тезликда Ҳусайн Бойқаро ҳузурига етиб бориб:

- Султони боқарам, маълумингизки, мен ва Паҳлавон Муҳаммад ёшлигимиздан бир хил кийинамиз, бирга соқол-мўйлов қўйиб,

дўст-биродар бўлиб юрамиз,-деб аҳдлашган эдик. У бошқа кийиниб, мен бошқа кийиб юрсам ўртадаги аҳд бузилиб, гапимиз тузсиз, ўзимиз субутсиз бўлиб қоламиз. Буюрсангиз, менинг соқол-мўйловларимни қирсинлар, менга ҳам ҳудди Паҳлавон Муҳаммадга берилгандек калта либос кийгизиблиб, дўстим билан бирга сазойи қилсинлар,- дебди.

Навоийнинг шогирди ҳамда дўстига бўлган садоқатини, меҳроқибатини кўрган Хусайн Бойқаро ғазабидан тушиб қолганини ўзи ҳам билмай қолибди-да:

- Паҳлавоннинг гуноҳидан ўтдим, жазо қолдирилсин, - деб фармон берибди.

Биз тарихда катта ижобий фазилатлари билан ном қозонган улуг боболаримиздан ҳаминша ибрат олиб яшаймиз. Мактабда, кўча-куйда, маҳаллада, давраларда ёшларимизни дўст орттиришга чақирамиз. Ёшликда боғланган дўстлик иплари мустаҳкам бўлади, уни ғийбат, тўхмат шамоллари уза олмайди. Дўстинг билан бир умрга боғланиб қолсанг, кайфиятинг яхши бўлса, уни баҳам кўргани, диққат бўлсанг уни ёзгани дўстингникига борасан, меҳмон бўласан ёки дўстинг ҳам шундай ҳолатларда сеникига келади, кўнглини ёзади.

Меҳмоннавозлик дўстликни мустаҳкамловчи омиллардан бирidir. Чунки меҳмонни кузатиш жараёнида мезбондаги сахийлик, пазандалиқ тозалиқ инсон кўнглини олиш каби олижаноб фазилатлар намоён бўлади. Дўстлик анъаналарига садоқатли оилага меҳмон келиши байрамга, хурсандчиликка айланади. Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг «Дўст билан обод уйинг» ғазалида бу ҳақда ажойиб фикрлар бор.

Дўст билан обод уйинг,
Гар бўлса у вайрона ҳам,
Дўст қадам қўймас эса
Вайронадир кошопа ҳам.
Интизор ҳар уй қадрдон
Дилкушолар базмига.
Гар ош қуйса қабоҳат
Йиғлагай остона ҳам.
Дўст қидир, дўст топ жаҳонда
Дўст юз минг бўлса оз,
Кўп эрур бисёр душман
Бўлса у бир дона ҳам.

Абу Али Ибн Синонинг фикрича, инсонда ахлоқий сифатларнинг камол топишида яхши хуштабиат, илмли дўст катта ўрин тутади. «Яхши дўст ожиздир, - дейди олим, - унда кишининг бутун яхши ёки ёмон томонлари акс этади». Яхши дўст уз вақтида ўртоғининг ёмон қилиқларини кўрсатади, ўзининг маслаҳати ва хулқ-одоби билан уларни бартараф этишга ёрдам беради.

Ибн Сино дўстликнинг уч хил кўринишини айтиб ўтади.

1. Ҳақиқий дўстлик - бунда дўстлар ҳар қандай шароитда, жумладан ҳаётда юз берган энг оғир дамларда ҳам бирга бўладилар.

2. Бойлик, амал-даража туфайли боғланган дўстлик.

3. Ягона мақсад ва ғоявий бирлик асосидаги дўстлик.

Булардан биринчи ва учинчиси мустаҳкам, ҳақиқий ва бузилмас, иккинчиси эса, муваққат ва мустаҳкам бўлмаган, сохта дўстлик эканини таъкидлайди.

Форс-тожик адабиётининг мумтоз намоёнчаси Абдурахмон Жомий фикрича, киши муайян ҳаёт кечириб тарбияланар экан, демак, бошқа одамлар билан алоқасиз яшай олмайди. Ҳар бир кишининг дўстона, ўзгаларнинг ёрдамисиз камолотга эришиши жуда қийин. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишининг ўзига муносиб, ҳақиқий дўсти ва ёр-биродари бўлиши лозим.

Чин дўст ул дўстлиги ошаверса гар,

Дўстидан ёмонлик кўрганида ҳам,

Бошига минг жафо тоши ёғилса,

Меҳр уйи у тошдан бўлар мустаҳкам,-

деб Жомий дўстликка катта баҳо беради.

Биров билан дўст тутинган киши ўз дўстининг камчиликларини бартараф қилишга, яхши хулқ сифатларини эъозлашга ёрдам бериши керак. Лекин, иккинчи томондан, дўстларининг айбини ўзигагина айтиш лозим, аммо бегоналар олдида камчилигини айтиб, мулзам қилиш чин дўстнинг иши эмас. Ҳаётда ҳақиқий дўстлардан ташқари, сохта дўстлар ҳам учраб туради. «Сохта дўстдан ошқора душман афзал» дейишади. Айрим сохта дўстлар борки, улар бошқаларнинг бойлигига учиб, шахсий манфаатлари йўлида дўст бўлишга интиладилар. Бундай қалбаки дўстликни Жомий каттиқ қоралайди.

Жомий ҳақиқий дўст дўстликнинг ҳамма қонун-қоидаларига риоя қилиши, дўстига ҳар қандай йўл билан ёрдам кўрсатишга интилиши, агар зарур бўлса, ҳатто жонини бериши кераклигини таъкидлайди. Бундай дўстликнинг намуналари ўзбек халқ оғзаки ижо-

дида ҳам ардоқланиб, оғиздан-оғизга кўчиб, улуғлаб келинади. Масалан, ўзбек халқ достони «Алпомиш»да унинг етакчи образлари Алпомиш ва Қоражон ўртасидаги дўстлик туфайли асар воқеаларидаги зиддиятлар яхшилик билан ҳал бўлади. Чунки, бу дўстлик Алпомиш билан Қоражон ўртасидаги самимият, адолат ғалабаси учун кураш йўлидаги ягона мақсад билан мустақкам борланган дўстликдир.

Алишер Навоий дўстлик, ростгўйлик, ўртоқлик мадҳини баралла куйлаган ва шу ғояни ривожлантиришга ҳисса қўшган. У Фарҳод билан Шопур, Мажнун билан Навфал, Ширин билан Меҳинбону образларини яратиб, ана шу образлар тимсолида киши кишига дўст, биродар бўлиши ҳақидаги азалий орзуларини беназир мадҳ этган. Инсон ва унинг қадр-қиммати Навоий ижодида марказий ўринни эгаллайди. Навоийнинг фикрича, халқни ўйлаган кишигина ҳақиқий инсондир. Шунинг учун ҳам шоирнинг:

Олами эрсанг демагил одами,
Ониким йуқ халқ ғамидин ғами,

- деган байти халқ ҳикматига айланиб кетган.

Навоий инсонларни миллий, ирқий ва диний эътиқодларидан қатъи назар, бир-бирлари билан иноқ яшашга даъват этади.

Навоий дўстликни улуғлайди. Шу билан бирга, сохта, ғараз билан дўст бўлувчи кишиларни қоралайди.

Ҳақиқий дўст кишининг оғир, аламли-дардли кунларида ҳамдам бўлади. Дўстликнинг энг муҳим ва асосий шарты вафодир, дейди шоир.

Вафо - халққа, давлатга, дўст-ёрларга ҳар қандай қийинчиликлардан қўрқмай, садоқат билан хизмат этиш ва ёрдам бериш демакдир.

Вафодорлик инсонни, дўстларни севиш, ҳурмат қилиш демакдир:

Ёрки, бора анда вафо ёр бил,
Умр деган ёри вафодор бил.

Хукмрон доиралардан вафосизлик ва ҳаёсизлик кўрган Навоий кишиларнинг вафодор бўлиши заруриги ҳақида жуда кўп фикрларни айтади. У, аввало, бу хислатга ўзи амал қилади ва барча асарларида бунга даъват этади.

«Бобурнома»да ҳам дўстлашиш, уни эъозлаш ҳақида ёшларга ибрат бўларли насиҳатлар жамланган. Чунончи, дўстга ҳамиша эътиборли бўлиш, зиёратга бориш, яхши-ёмон кунида ҳамдардлик қилиш, дўсти кўп кишининг айблари сир тутулиши, фазилатлари кўпайиши, янги дўст топганда эскисидан юз ўгирмаслик ва бошқалар уқтирилади.

Бир куни Искандардан сўрабдилар:

«Бунча оз сармоя билан бу миқдор кўп мулкни қандай хислат билан қўлга киргиздинг?»

Искандар жавоб қилди:

«Душман бирлан илтифотли муомала қилиш, ўзаро келишувчи ҳамда дўстларга садоқатли бўлиш ила шунча мамлакатни қўлга олдим, яна билгинки, дўстларнинг дўстлари ҳам дўстларингдир. Агар дўстинг сенинг душманингни севса, бундай дўстдан эҳтиёт бўл, бундай дўст душман тарафидан сенга ёмонлик қилишдан ҳам андиша қилмагай. Сенинг дўстингга душман бўлгон дўстдан парҳез этгил, мурувватсиз, фазилатсиз кишини дўст тутмагилки, бундай кишининг хосияти бўлмас ва уларни ош-нон дўстлари тоифасидан билрил, ор ва номус дўсти эмасдурлар. Яхшиларга кўнгил била ва ёмонларга тил била дўстлик қилрил, токи икки тоифанинг ҳамдўстлиги сенга нисбатан ҳосил бўлсун, нединким, кишининг ҳожати танҳо дўстига тушмағусидир.

Дўстликка лойиқ одамни икки нарса била билса бўлур: бири улки, дўстига тангдастлик етишгон вақтда қудрати етгунча молин дўстидан дариф қилмас ва қашшоқлик вақтида ундин юз ўгирмас; яна бири улки, дўсти бу жаҳонда ўтгондан сўнг ул дўстининг фарзандларини, қариндошлари ва дўстларини йўқлаб, уларга яхшилик кўргизгай. Гоҳ-гоҳ ул дўстнинг мазори зиёратига боргай ва ҳасрат чекиб, дуолар қилгай.

Ҳикоят. Суқрот ҳакимни ўлдириш учун олиб боришаётган чоғда шогирдлардан бир жамоа унга ҳамроҳ бўлиб борар эдилар. Улар йиғлаб, зорлиғ қилиб сўрадилар: «Ҳай ҳаким, энди ўлимга кўнгил қўймишсан, айтгил, сени қайси ерга дафн этайлик?» Суқрот табасум қилиб деди: «Қай жойни кўнглингиз тиласа, ул жойга дафн қилинг, яъни менинг жасадим қайда бўлса, сўнгақларим унда бўлгай, фақат мени ёд қилсангиз бас».

Одамлар била дўстлигинг ўртача бўлсун,
Дўстларингнинг эътиқодидан рофил бўлманг.

Дўстликни фароғликда ва тангдастликда имтиҳон қилғил, фароғликда роз ва таом била, тангдастликда суд ва зиён била. Ҳар дўстки, сенинг душманингни душман тутмас, уни дўст демағил. Таъмагир, кекчи дўстдин узоқ бўлғул.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам «Кутадғу билиг» асарида улфат тутиш ҳақида, уларга ҳамиша эътиборли бўлиш, ҳамдардлик кўрсатиш, зинҳор дилларига озор етказиб, дўстни душманга айлантирмаслик ҳақида фикр билдради.

Чунончи:

Кўнгил деганлари мисоли пиша,
Синиб қолмасин у, асра ҳамиша.
Кўнгил нозиклиги бу сўзга нишон,
У иссиқ-совуқда боғлиқ ҳар қачон.
Жура кўнгли синса, булар ички ёв.,
Қайда ёв бўларкан, кеки-беаёв.

Ёви бор одамнинг ҳаёти тотли бўлармиди? Ёви бўлган, ёви билан уриша-уриша қариган киши нима дейди, эшитгин:

Душманим кичик деб рафлатда қолма,
Нега кўрқайин деб сен шов-шув солма.
Ёвинг бўлмаса, асло ромил бўлмагин,
Ёвга ёв, яхшига яхши бўл, толма.

Муаллиф фикрини давом эттириб кимнинг дўсти кўп бўлса, унинг исми ёйилади. Барча ишлари ўз вақтида адо этилади. Дўстлар кишининг яхши томонини оширади, айб-нуқсонларини яширади, дейди.

Агар яқин дўстлар, қариндош-уруғлар сендан оёқ узиб кетгудек бўлсалар, сен ўзинг яқинлик ишларини улагин, деб насиҳат қилади.

Яқин бўлса кўнгил, йироқ ер яқин,
Вафо билан аммо яқинлик тағин.
Шарқу Фарб ораси бир ўрлам ердир,
Вафо деб билса ким яқинлик ҳақин.

Дўстлик, ўртоқлик, ҳамкорлик, биродарлик, аҳиллик ва бирликнинг улуғ кучи ҳақида мақоллар, ҳикматларда ҳам ажойиб фикрлар мавжуд:

Бирлашган дарё бўлар, Тарқалган ирмоқ бўлар.

Бирлашган куч – енгилмас; Дўстан-дўст камол топади.

Дўстинг мингта бўлса ҳам кам дегин, Душманинг битта бўлса ҳам кўп билгин.

Инсон ҳамма вақт яхши кишиларга яқинлашишга ҳаракат қилади, бу хусусият жуда эрта, болалик чоғидан бошланади. Ҳар биримиз ёшликданоқ ўз тенгимиз билан ўйнаб, дўст тутинишга интиламиз, ҳаёт ва меҳнатда, бошга ҳар хил иш тушганда синашда бўлганлар билан дўстлашамиз. Баъзи дўстлар содиқ бўлиб қолади, баъзилари ажрашиб кетади. Зотан, доно дўст, шинаванда улфат, ғамгузор ўртоқ орттириш жўн иш эмас, албатта.

Бу ўринда, дўст ва ўртоқ орттириш ҳақида бир ривоят келтириб ўтишни лозим топдик.

Ривоят. Бир куни Абу Ҳусайн Абдуллоҳ вояга ета бошлаган ўғли Ибн Синони ёнига чақириб:

- Сиз шаҳзодаларни даволаш учун саройга кўп қатнамоқдасиз. Хоҳлардимки, ўзингиз сарой қурсангиз. Сиз қурган сарой шаҳар ва қишлоқда сон-саноқсиз бўлса.

Ибн Сино «хўп» деб отаси олдидан чиқибди-ю ўйлашиб қолибди. Кўплаб сарой қуриш учун пулни қаердан олишга боши қотибди. Орадан бир неча кун ўтгач, донишманд оқсоқолнинг олдига борибди ва отаси истагини айтибди.

Бухорои шарифга атрофдан одамлар кўп келади. Ана шу одамлар билан кўнгил боғланг, яхшилик қилинг, шаҳару қишлоқларни айланинг, беморларни даволанг, кўнгил яраларига малҳам бўлинг. Сиз яхшилик қилган беҳисоб одамларнинг хонадони сиз учун беҳисоб сарой бўлади. Қачон борсангиз сиз учун очиқ туради. Отангиз ана шуни орзу қилибди.

Дўстлик гулдан нозик, пўлаттан қаттиқ, довулдан кучли, дейишади. Дўстлик ўзаро муносабатда самимийликни, зийракликни, ростгўйликни, тўғриликни талаб этади. Масалан, бир киши дўстига кўп яхшиликлар қилган дейлик: қийналиб қолганда уни самимий қўллаб-қувватлаган, кўнглини кўтарган, моддий ёрдам бериб турган. Яхшилик кўрган киши дўстининг бу яхшиликларини унут-

гани йўқ, аммо яхшиликка яхшилик билан жавоб беришга ҳали унинг қурби етмайди. Нима бўлди-ю, дўстининг кўнглига ёқмайдиган бир гап айтиб, ранжитиб қуйди. Шундан сўнг яхшилик қилган одам кўпчилик ичида: «Фалончига шунча яхшиликлар қилдим, билмади, нонкўрлик қилди», - деб шикоят қилади. Шунда яхшилик кўрган одам ҳижолатда қолади. «Нега ўша нарсаларни олдим, деб афсусланади. Халқимизда «Миннатли опни ит ҳам ичмайди», - деб бекорга айтилмаган.

Бу ўринда дўстига яхшилик қилган одам андишасизлик қилапти. Агар киши одамгарчиликни, ўзаро ҳамкорликни, дўстликни бир ёқлама тушунса, у дўстини тез ранжитиб қўяди. Ёрдам кўрган киши ҳатто шу ёрдамни унутиб қўйганда ҳам буни унинг юзига солиш одобдан эмас.

Ҳар бир яхшилик беминнат, бетаъма бўлгани маъқулдир. Айтадиларку, «Яхшиликни балиққа қил, балиқ билмаса ҳолиқ биледи» деб. Виждонан айтганда дўстининг қилган яхшилигини билиш, унга миннатдорчилик изҳор қилиш, яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш яхшилар ишидир.

Ҳаким айтади: Ташаккур – дўстнинг қилган яхшилигини эътироф этиш, унинг ўзига сўзлаб миннатдорлик билдиришдир. Ташаккурнинг ғояси – яхшилик қилган кишининг қилган яхшилиги тан олинганини, ўринсиз кетмаганини билиши, яхшилик қилган кишига унинг ҳимматини, гўзал ахлоқини эътироф қилишдир. Яна бу муносабат фурсат келганда, сен ҳам унга яхшилик қилишга шошил, дўстининг қилганига яраша қайтар деганидир.

Хўш, шундай экан, дўст-ўртоқларни кўпайтириш учун қандай муомала-муносабат лозим? Бунинг учун киши биров билан дўст-ёр бўлса ёки дўст-ёрлик даъвосини қилса, ўзига раво кўрмаганини унга ҳам раво кўрмаслиги керак, баъзи нохуш нарсаларни ўзига раво кўрса ҳамки, дўстига раво кўрмаслиги лозим.

Ривоят: Қадим замонларда бир мамлакатда икки қалин ва иноқ дўст бўлган экан. Улар замона зайли билан бир-бирларидан ажралишиб, бир неча йиллардан сунг яна учрашиб қолибдилар. Улардан бири жуда бойиб кетган, иккинчиси эса фақир ҳолда экан. Фақир қадрдон дўсти билан бир дилдан суҳбатлашмоқчи бўлибди. Бадавлати эса дўстини танимай, кеккайган ҳолда ундан: «Сен кимсан ва нима учун менинг ҳузуримга келдинг?»- деб сўрабди. Шун-

да фақир унга:- Мен сенинг қадрдон дўстингман. Сени кўр булиб қолибди деб эшитдим. Шунинг учун сени кўргани келгандим,- деган экан.

Бир донодан сўрашди:- Дўстлик рамзи нима?

Доно кекса айтди:-Дўстлик рамзи – дилкаш ва елкадош бўлмоқ, аммо, яна унинг уч шарти бор: биринчиси - дўстликни авайламоқ, иккинчиси — уни зиён-заҳматдан сақламоқ, учинчиси – яхши емоқ кунда ҳамдам бўлмоқ. Дўстлик фазилатини билганлар турмуш зийнатини топадилар. Ҳар бир киши ўзининг қайғуси ёки шодлигини кўнгил тортар дўстига айтиб, юрагини ёзгиси келади. Дўст ўзининг юпатувчи сўзлари, оқил маслаҳатлари билан дўстининг дардини енгиллаштиради, шодлигидан қувонади.

Одамлар ўртасидаги дўстлик кўпинча очиқ кўнгиллилик, тўғрилиқ, мақсад бирлиги ва ана шу ягона мақсадга содиқлик асосида мустаҳкамланиб келган.

Дўстлар бир-бирларига ҳеч вақт хиёнат қилмасликлари ва бир-бирларининг сирларини бошқа бировларга айтмасликлари, ўзаро ҳурмат ва ишончни ардоқлашлари зарур.

Дўстлик ўз вафоси билан гўзалдир. Ваъдага вафо қилиш, ҳамдам, ҳамдари бўлиш самимий дўстликнинг белгиларидан биридир. Халқимизда турли маъракаларни кўпчилик билан бирга ўтказиш одати бор. Шундай кунларда дўстига дўстнинг ёрдами ниҳоятда зарур. Катта маъракаларда ёшлар қиладиган юмушлар кўп бўлади. Шундай чоғда дўст хонадониди ўтаётган маъракада хизматини аямаган ўғил-қиз эл ҳурматига сазовор бўлади.

Айрим педагогларимиз турли хил маъракаларда ёшларнинг иштирок этишини ёқтирмайдилар. Аслида эса бундай йиғинлар йиллар ўтиб, ёшларимиз бошига ҳам тушади. Шуни ҳисобга олиб, бундай маъракаларни ўтказишни, унда хизмат қилиш одобини ва дўстининг ғаму шодлигига шерик бўлишни ёшлар ўрганиб боради.

Шундай қилиб, ҳаёт тажрибалари дўстликни мустаҳкамловчи қуйидаги омилларни вужудга келтирди:

- 1) ўзаро ҳурмат ва ишонч;
- 2) дўстга содиқлик;
- 3) зарур пайтда бир-бирдан моддий ва маънавий ёрдамини аямаслик;
- 4) камчилигини ётиғи билан ўзига айтиб тузатиш;

- 5) дўст сирини сақлай олиш;
- 6) дўстнинг шодлигидан қувониш, ташвишига шерик бўлиш;
- 7) мақсад бирлиги;
- 8) ўзаро (муносабатда самимийлик, зийраклик, ростгўйлик, тўғрилиқ;
- 9) бир-бирини юракдан қувонтиришга интилиш.

Ҳикматлардан намуналар

Тангрига иймон келтиришдан кейинги амалларнинг афзали бу одамлар билан дўстлашиш, яъни солиҳ амаллар қилишдир.

Олий ҳимматли, мард одам бир лаҳзада дўст орттиради, пасткаш эса неча йиллик ошнолигини бир лаҳзада барбод қилади.

Бир-бирларингизга эҳсон қилинглр, чунки эҳсон муҳаббатни оширади ва дилдаги ғашлиқларни йўқотади.

Одамлар билан дўстлашиш ақлнинг ярмига тенг.

Сир сақлаш – тил остига чўғ олиб туришдан ҳам машаққатлироқдир.

Киши биродари учун ҳикматли сўздан афзалроқ нарса ҳады қилолмайди. Чунки шу ҳикмат сабабли Тангри уни тўғри йўлга солиб қўяди ёки ёмон йилдан қайтаради.

Дўстларнинг ҳасади душманларнинг хусуматидан ёмондир.

Ҳисобли дўст ажралмас.

Инсон қўлга киритган ўлжаларидан энг хайрлиси самимий дўстликлар.

Айбсиз дўст қидирган кишининг дўсти камайиб қолади, дўстларини ранжитаверса, душмани кўпаяди.

Уч нарса дўстликни мустаҳкамлайди: дўстларнинг бир-бирларини зиёрат қилиб туришлари, самимий суҳбатлашишлари ва биргалашиб сайру саёҳат қилишлари.

Давлатли, неъматли бўлган вақтингизда дўстларни ёдга олинг.

Душманингизни кичик деб ҳисобламанг. Агар душманингиз дўст бўлмоқчи бўлса андиша қилманг.

Дўст ғам ва кулфат вақтида маълум бўлади.

Фақирларни дўст тутинг, чунки давлатмандларни шундоқ ҳам барча дўст тутати.

Кимки дўстларининг душманлари билан сулҳ қилса, дўстларига озор берган бўлади.

Дўсту душман билан муомалада эҳсон йўлини тутки, дўстларнинг меҳру-муҳаббати ортади, душманларнинг адовати камаяди.

Дўстлар дилини ранжитиш душманни муродига етказишдир.

Ҳаёт таъми дўстликдадир.

Фақат маслаҳат бериб, кўлини чўзмайдиган дўст ярим дўстдир.

Дўст тутишдан олдин у билан аввал туз-намак бўл.

Бахт дўстлик келтирса, бахтсизлик уни синовдан ўтказади.

Меҳмондорчилик қанча қисқа бўлса, дўстлик шунча узаяди.

Виждони нопок одамлар билан дўст тутинма. Совиб қолган дўстликни иситиб бўлмас. Атрофингни девор билан эмас, дўстлар билан ўра.

Дарахт – шохсиз, шон-шуҳрат – сафдошсиз, дўстсиз бўлмайди.

Дарахт – дарахтга, одам – одамга суянади. Дўстлик – умр баҳорининг гули. Дўстлик ўлимни енгади.

Дўстлик – бебаҳо бойлик, дурдона. Бу кўнгил бойлигини кўз қорачиғидек сақлашимиз, қадрлашимиз лозим. Дўстликда қадрланадиган томонлар: ўзаро ҳурмат, бир-бирини тушүниш, ишонишдир. Дўст билан бирга бўлиб, ўзига маънавий озиқ олиш, лозим бўлганда дўстан моддий ва маънавий ёрдамни аямаслик, унинг муваффақиятидан қувониш, қайғусига шерик бўлиш, хато-камчиликларини юзига айтиб тузатиш, дўстнинг сирини ошкор этмаслик, дўстликнинг қадрига етиш кабилардир.

5-§ Ўқитувчининг ўқувчилар жамоаси билан ишлаш усуллари

Синф раҳбарининг иш усуллари – бу синф жамоалари фаолиятини ташкил этиш ҳамда ўқувчиларнинг онги ва ҳис-туйғуларига таъсир этиш усуллари дир. Синф раҳбари тарбия усуллари дан ўз иш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда фойдаланади. Турли хил ўзаро боғланган мажмуани кўллаш болалар, ўсмирлар ва ёшларнинг маънавий қиёфаси онги, эътиқоди, ахлоқий туйғулари ва хулқ-атвори ни таркиб топгиришга ёрдам беради.

Синф раҳбари ўқувчиларни фаолиятга жалб этади, тарбия жараёнида алоҳида ўрин эгалланди, бу фаолият уларнинг ижтимоий

фаоллигини таркиб топтиради. Турли хил жамоа ишларида ўқувчи иштирокчи ижтимоий мазмунига кўра билишга ўрганади, ўзининг тенгдошлари ва катта кишилар билан бўладиган муносабат доирасини кенгайтиради, маънавий бойликларни ўзлаштириб олади. Синф раҳбари иш-фаолиятининг асосий вазифаси шахснинг ўз муносабатларини ва фаол ўрнини таркиб топтиришдан, шахсий туйғулар ва ахлоқий хатти-ҳаракатларнинг муайян бир йўлини ривожлантиришдан иборатдир.

Синф раҳбарининг тарбиявий имкониятлари ўз-ўзидан намоён бўлмайди. Бунда муайян усулларни қўллаш зарур. Биз қуйида ана шу усуллардан энг муҳимларини кўриб чиқамиз.

Фаолиятнинг бирор мақсадга қаратилганлиги аввало барча ишларнинг шахснинг ижтимоий қимматли, ғоявий-ахлоқий сифатларини тарбиялашга, синф жамоасининг мақсадга эришишга қаратилганлиги сифатида намоён бўлади. Бирор мақсадга қаратилганлик яна шунда ифодаланадики, фаолиятнинг ижтимоий аҳамиятли мақсади ўқувчиларнинг ўзлари томонидан қабул қилинади, англаб олинади ва амалга оширилади.

Бирор мақсадга қаратилганлик ўқувчиларнинг фаоллиги ва мустақиллиги талаби билан мустаҳкам боғланган. Ижтимоий фаолиятда фаоллик кўрсатиш ҳар қайси ёшдаги ўқувчига хосдир. Кичик ёшдаги ўқувчи кўп нарса қилишни истайди, аммо ўзининг имкониятлари даражасини билмайди, етарли малака, сабот-матонат, қатъиликка эга эмас. Ўқувчиларни ишга аста-секин жалб қилиш, уларга тобора кўпроқ мустақиллик бериш жамоа ҳаётининг мураккаблашиб борувчи меъёрларини эгаллаб олишга ёрдам беради.

Фаоллик ва мустақиллик таяниш ҳар қандай аниқ ишни ташкил этиш услубиётида асосий талаблардан бири сифатида намоён бўлади. Агар ўқувчилар бирор кечани ўтказишга қарор қилган бўлсалар, бу қарорга ўзлари келишган бўлишлари керак. У синф раҳбари томонидан танланган парчаларни шунчаки ёдлаш ва уни ўқиш билан алмаштирилмаслиги, балки кечани тайёрлаш жараёнидаги қизғин ва фаол ишлар давомида амалга оширилиши лозим. Ўқувчиларни жамоа ишига жалб қилиш йўли билан уларнинг онги ва хулқ-атворида таъсир этиш жараёни амалга оширилади. Агар ўқувчилар ўз ишларининг ижтимоий маъносини англасалар, қийинчиликларни енгиб ўтсалар, ижтимоий мақсадга эришсалар бу

жараён самарали бўлади.

Ёрқинлик ва жўшқинлик талабидан келиб чиқиш синф раҳбари иш фаолиятига янгича руҳ ва мазмун баҳш этади. Агар ўсмирлар олдида ёрқин, қизиқтирувчи мақсад бўлса, улар жуда кўп ишларни амалга оширишлари мумкин. Синф анъаналари ва байрамларини нишонлаш, тоғларга, шаҳарларга саёҳат қилиш қайси ўқувчини бефарқ қолдиради дейсиз? Гап болаларнинг кўнглини олиш, улар учун мумкин қадар кўпроқ байрамлар уюштиришда эмас, балки синф жамоасининг кундалик ҳаёти етарлича ёрқин ва жўшқин бўлишида, ижтимоий йўналиш олган фаолиятда қувончли кечинмалар пайдо бўлишидадир.

Ўқувчиларнинг гоёвий-ахлоқий жиҳатдан ўсиши, ижобий сифатларнинг таркиб топиши, шахснинг ривожланишидаги камчиликларнинг йўқотилиши – бу тарбиявий натижадир.

Синф жамоаси фаолиятига баҳо беришда қилинган ишлар миқдори, олинган ёрлиқлар, мукофотлар сонига қараб-эмас, балки ўқувчилар жамоасининг ташкил топишида рўй берган аниқ ижобий ўзгаришларга эътиборни қаратиш керак.

Авалло ижобий тарбиявий натижаларни баҳолай билиш ва шунга интилиш - синф раҳбарининг услубий жиҳатдан қуролланганлигининг муҳим кўрсаткичларидан биридир.

Ижтимоий фойдали меҳнатни ташкил этиш. Ўқувчиларнинг ўз меҳнатларининг ижтимоий аҳамиятини англаб етиш синф раҳбари ишини услубий жиҳатдан тўғри ташкил этилганлигини билдиради.

Меҳнат қилиш орзуси турли сабаблар билан пайдо бўлиши мумкин. Агар синф раҳбари ҳар қандай ишни ташкил этишда ишнинг ижтимоий аҳамиятини англашни назарда тутувчи юксак даражадаги мавзулар (сабаблар) ҳақида қайғурса, ҳар бир иш ўқувчида меҳнатда қатнашишнинг барқарор кўникмалари, унга эҳтиёж тарбияланишига ёрдам беради.

Ўқувчилар жамоасида агар меҳнатдан кўзланган мақсаднинг ўзи аниқ ифодаланган юксак маънога, кўтаринки руҳга эга бўлса, синф раҳбари осонгина меҳнат қилиш истагини юзага келтиради.

Одатда, ўқувчилар ўзлари учун қизиқарли иш бўлиб кўринган меҳнат топшириқларини бажаришга киришадилар. Мактаб ҳовлисини тозалаш, синфда ўз-ўзига хизмат кўрсатиш каби ишларда кишини жалб қиладиган нарсалар кам. Бу ўринда синф раҳбари бола-

лар бажараётган ишларнинг аҳамияти ҳақида гапириб бериш, уларнинг умум ишига қўшаётган ҳиссалари нималардан иборат эканлигини тушунтириши керак.

Синф раҳбаридан ўқувчиларга синф жамоасининг ижтимоий фойдали ишлари – ўқувчиларнинг катталар билан биргаликда иштирок этадиган муҳим ижтимоий ишларнинг бири эканлигини тушунтира билиш талаб этилади.

Меҳнатни ташкил этишда болаларнинг ёштини ҳисобга олиб ёндашиш талаб қилинади. Бу ҳар бир маълум ёш учун меҳнат топширигининг оғир-енгиллигини, меҳнатнинг турли даражада англашилишини ҳисобга олиш демакдир.

Меҳнат кўтаринкилигини бажарилаётган ишнинг охиригача сақлаб туриш жуда муҳимдир. Кўпинча болалар иштиёқ билан ишга киришиб, тезда чарчаб қоладилар, меҳнат турларини чала-чулпа бажарадилар. Ўқувчидан ишни охиригача етказишни талаб қилиш, уни ўз кайфиятини бошқара билишга ўргатиш, чарчашни енгиш, зеркиш ҳиссини йўқотиш – буларнинг ҳаммаси меҳнатда шахснинг ахлоқий машқ қисмлари сифатида намоён бўлади.

Меҳнат топшириқлари қандай бажарилганлиги, жамоанинг ҳар бир аъзоси қандай ишлаганлиги, ишга қандай муносабатда бўлганлиги, ижодий ташаббус, зеҳн, ўртоқларча ўзаро ёрдам қандай намоён бўлганлиги билан қизиқиши айниқса муҳимдир. Бу масалаларни бутун синф жамоаси билан муҳокама қилиш ижтимоий қимматли ахлоқий сифатларнинг тарбияланишига ҳамда жамоада самимий ва дўстона муносабатларнинг вужудга келишига олиб келади.

Ижобий намунада тарбиялаш синф раҳбари иш фаолиятида жуда катта ўрин тутади. Ижобий намуналар тақлид қилиш учун яққол намуна сифатида жуда катта ишонтирувчи ва илҳомлантирувчи кучга эга. Ибратли мисолнинг тарбиявий кучи болаларнинг тақлид қилишга мойиллиги ва қобилиятига асосланган. Болаларда етарли даражада билим ҳамда ҳаёт тажрибаси бўлмагани учун атроф-теваракдагиларнинг хатти-ҳаракатларига ва қилиқларига диққат билан қарайдилар, уларга тақлид қиладилар, катта кишилар ўзларини қандай тутсалар, улар ҳам ўзларини шундай тутишга ҳаракат қиладилар. Ижобий намуналар тарбияни яққолроқ, кўрсатмалироқ қиладди, унинг ҳаёт билан борлиқлигининг қарор топишига ёрдам беради.

Тарбиявий ишда ота-оналар, ўқитувчилар, тарбиячиларнинг

шахсий намуна кўрсатишлари, ўзларидан катта авлоднинг энг яхши меҳнат намуналари, юрт мустақиллиги учун курашчилар ҳаётидан мисол сифатида фойдаланиш айниқса муҳимдир.

Ижобий намунани идрок қилиш ҳамда ўқувчиларнинг унга бўлган муносабати болаларнинг ёшига – қараб фарқ қилди. Масалан, 8-10 ёшли ўқувчиларни, кичик ёшли болаларни ёрқин воқеалар, машҳур кишилар ҳаётидан олинган мисоллар қизиқтиради, лекин улар ҳали мустақил ишлар олиб боролмайдилар.

Қаҳрамонлик саргузаштлари билан қизиқиш – кичик ўсмирлар, 11-12 ёшли ўқувчиларга хос хусусиятдир. Улар бу ҳақидаги китобларни берилиб ўқийди, китоб қаҳрамонларининг жасоратли, шижоатли, мардонавор ишларига қизиқади, атрофдаги кишиларда ана шу сифатларни қадрлайди. Ботирлик ва мардлик ўсмир ҳаётининг фаол қирраларига айланади. У кўпинча узвий ҳам кучли, ботир, қўрқмас, жасоратларга қодир деб билади. Бу ҳол уларни кўпинча жасоратнинг фақат ташқи томони билан қизиқишини кўрсатади, қаҳрамонликлар қандай мақсадда амалга оширилганлиги ва уни келтириб чиқарадиган сабаблар билан боғланмайди.

Бу ёшдаги ўқувчилар чинакам жасоратда юксак ахлоқий софлик, кишиларга бўлган чексиз муҳаббат, зўр самимийлик намоён бўлишини ҳар доим ҳам тушуниб етмайди. Синф раҳбарининг диққат эътибори ўқувчилар тушунчасининг шунга ўхшаш чекланганлигини бартараф этишга қаратилиши керак.

Катта ёшли ўқувчилар, яъни 13-15 ёшдаги ўсмирлар қаҳрамон сиймосини ўзларининг ички дунёларига мос, онгли равишда ажрата билдилар. Шунинг учун ҳам танлаш жўшқин тус олади. Ўзларига турли-туман саволлар беради, ўзига хос умумлашмалар қилинади, жасоратнинг аслий хусусиятлари идрок қилинади.

Суҳбатлар, учрашувлар, китобхонлик кечалари, санъат, мусиқа, кино асарлари устидаги баҳслар бу борада яхши натижалар беради.

Ўқувчиларга тарбия беришда синф раҳбарининг шахсий намуна кўрсатиши жуда катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам унинг синфдаги хулқ - атвори, унинг ўқувчиларга бўлган муҳаббатини самимий бўлиши керак.

Ва ниҳоят, ўқувчиларнинг фаолияти ва муносабатида ўртоқлари намунасининг таъсири ҳам муҳимдир. Ташқи юриш-туриш хусусиятлари қабул қилинади; қизиқишлар, ахлоқий жиҳатдан баҳо бериш,

мулоҳазалар, севимли машғулотлар, қизиқиш ва дидлар ўзаро бир-бирига таъсир этади.

Ана шу ишлар жараёнида пайдо бўладиган ўқувчи анъаналари ҳар бир ўқувчининг хулқ - атворига қўйиладиган талабларни аниқлаштиришга ёрдам беради. Ижтимоий аҳамиятли ишларда ижобий намунага тақлид қилиш ўқувчининг ахлоқий жиҳатдан машқ қилишига айланади.

Топшириқлар - муҳим тарбиявий усул ҳисобланади. Ўқувчиларнинг жамоа ҳаётида қатнашиши уларнинг фаоллигига боғлиқдир. Фаоллик эса фаолият жараёнида таркиб топади ва намоён булади.

Топшириқлар:

ижтимоий аҳамиятга қаратилган;

жамоанинг ижтимоий ҳаётида фаол қатнашувчи кишининг ташкилотчилик қобилиятлари ва сифатларини таркиб топтиради;

болаларнинг фаол фаолиятга, ўз-ўзини қарор топтиришга бўлган интилишини қаноатлантиради, турли ишларда фаоллик кўрсатиш учун шароит яратади;

болалар ўртасидаги муносабатларнинг янги имкониятларини вужудга келтиради.

Топшириқлар ўқувчилар жамоасига ва айрим ўқувчиларга берилиши мумкин.

Топшириқнинг тарбиявий таъсири унинг мазмунига ҳам, турли ёш ва жинсдаги ўқувчиларнинг бу топшириқдан манфаатдорлигига ҳам боғлиқдир.

Топшириқлар турлича бўлиши мумкин:

Ташкилий топшириқлар (турли-туман ташкилий ишлар, сайловлар, синф фаолларини белгилаш ва уларни йўналтириш ишлари);

Оталиқ топшириқлари (оталиқда олинган кичкинтойларга ёрдам уюштириш, завод ва жамоа хўжалиги ишчи-деҳқонларига кўмак бериш);

Ижтимоий-маърифий топшириқлар (болалар ва ўсмирлар ҳаракатида қатнашиш, деворий газета чиқариш ва ҳоказо);

Ўқув ишлари билан борлиқ топшириқлар (ўзаро ёрдам уюштириш, имтихон ва олимпиадаларга тайёргарлик қуриш, фан кечалари ва ҳоказолар);

Спорт ва ўйин топшириқлари.

Топшириқларнинг моҳияти ва мазмунига қараб ўқувчиларнинг уларга турлича муносабатда бўлишни, у ёки бу топшириқларнинг маълум даражада таъсир этишини назарда тутиш керак. Синф раҳбари болаларда ожизлик туйғулари пайдо бўлмаслиги, улардаги ишончсизликнинг йўқолиши, ишдаги ишгиёқи мустақамланиши учун алоҳида эътибор қилишга тўғри келади.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, айрим болалар топшириқни бажарилдан мамнун бўладилар, ҳар қандай ишдан сесканмайдилар, баъзи болалар эса ишга умуман қизиқиш сезмайдилар. Булар тарбияси анча қийин болалар бўлиб, алоҳида ёндопишни талаб этади. Ҳаётда учинчи тоифа ўқувчилар ҳам бор. Улар жамоада яхшигина обрўга эга бўлсалар-да, ўз кучига етарли равишда ишонч сезмайди, уятчан, тортинчоқ бўлади, гарчи у ишни бемалол уддалай олса ҳам ўз зиммасига каттароқ жамоат ишини олишга ботина олмайди. Бу ҳолатларнинг ҳаммаси жамоатчилик обрўйининг па-сайишига, жамоа алоқаларининг бўшашиб кетишига олиб келади.

Жамоанинг ижтимоий ҳаёт даражаси қанчалик юқори бўлса, топшириқлар мазмуни қанчалик қизиқарли, хилма-хил-бўлса, жамоада баъзи қарама-қаршилиқлар осон бартараф этилади.

Топшириқлар ўқувчиларни ёш хусусиятларига жавоб бериши, уларнинг кучи етадиган бўлиши керак. Ўқувчига кучи етадиган ишни топшириш айна вақтда мавжуд қийинчиликларни енгил имконини ҳам беради. Қийинчиликларни енгил эса ўз навбатида иродани тарбиялайди.

Ўйин - етакчи фаолият туридир. У туфайли ўқувчи руҳиятида муҳим ўзгаришлар рўй беради, шахс ривожига катта таъсир ўткази.

Ўйин эркин фаолият бўлиб, у фақат ўйин натижаларидан иборат эмас, балки у ўзидан ҳам қувонч, ҳам қаноатланиш ҳиссини келтириб чиқаради, болаларда фаол, ижодий, ширин кечинмалар ҳосил қилади.

Ўқувчилар билан олиб бориладиган ишда ўйин усулидан турлича фойдаланилади. Ҳозирги пайтда ўйин усулларидан дарс жараёнида ҳам кенг фойдаланилмоқда ва яхшигина натижаларга эришилмоқда.

Синф раҳбарининг услубий маҳорати ўқувчиларни ўйин ғояси билан қизиқтира билишда, ўйиннинг моҳияти, қоидалари, талабла-

рини тушуниб олишда уларга ёрдам беришда намоён бўлади. Болалар билан биргаликда ўйин зарур бўлган ҳамма нарсаларни тайёрлаш ва ижрочиликни бўлишда уларда ёрдам бериш лозим. Мусобақалашадиган жамоаларни ўз жисмоний ва ақлий тайёргарлиги жиҳатидан тахминан бир хилда бўлишига эришиш айниқса муҳимдир. Ўйинда бўлар - бўлмасга маъмуриятчилик қилиш, буйруқ бериш, ҳар қандай таъкид зарарлидир.

Болаларнинг ўйин фаолиятини ташкил этишда катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ўйинлар мавжудлигига эътиборни қаратиш лозим. Шу билан биргаликда, шафқатсизлик дағаллик, ортиқча зўриқиш ва қизиқиш ҳолатларини келтириб чиқарадиган, болаларнинг соғлигига, тарбиясига зиён етказадиган кўнгилочар ўйинлардан эҳтиёт бўлмоқ керак.

Ишонтириш орқали ўқувчиларнинг онги ғоявий-ахлоқий меъёрлар ва тушунчалар билан бойишга эришилади. Ишонтириш усули биринчи навбатда онгга таъсир этади, ғоявий-ахлоқий тушунча, қараш, баҳо беришни таркиб топтиради. Маълумки, эътиқод, қараш, баҳо бериш хатти-ҳаракатларнинг ахлоқий талқинларига айланади ва пировардида хулқ-атворга ҳам таъсир этади. Ўқувчиларда ўзлари билиб олган ахлоқий талаблар даражасида бўлишга интилиш пайдо бўлади ва ривожланиб боради. Бу интилишни сақлаш ва мустаҳкамлашгина эмас, балки уни амалга ошиши учун имконият яратиш муҳимдир.

Ўқувчиларнинг тўғри сўзлари ва уларнинг ҳақиқий эътиқоди, қарашлари, баҳо бериши, хулқ-атвори ўртасида узилиш пайдо бўлганда ишонтириш усулининг нотўғри қўлланилиши оғзаки тарбия хавфини келтириб чиқаради. Бундан сохталик, иккиюзламачилик, тилёғламалик келиб чиқади, тарбияга жиддий путур этади. Болаларга маъноси тушунарсиз, мазмуни қизиқарсиз, улар томонидан ҳис қилинмаган сўзларни тинглашга мажбур қилмаслик керак. Уларнинг шахсий тажрибаларига таяниб, янгича қараш пайдо қилишга ёрдам бериш, ишонтириш ва агар зарур бўлса, фикридан қайтариш жуда муҳимдир.

Ўқувчилар фаолиятининг энг тарқалган шакллари билан бири синф мажлиси, болалар ташкилотлари ҳаракатлари, йиғинлари бўлиб, уларда ишонтириш усули кенг қўлланилади. Булардан ташқари, тарбиявий соатларда, учрашувларда, ахлоқ муаммоларига доир баҳ-

сларда, кечаларда, ўқувчилар билан яккама-якка суҳбатларда бу усул кўл келади.

Ўқувчиларнинг фақат синф раҳбарининг суҳбат ва тушунтиришлари ёрдами билангина эмас, балки уларнинг ўз ҳаётий тажрибалари, кундалик ижодий фаолиятлари, бошқа кишилар билан доимий суратда муомалалари орқали ҳам тарбиялаш лозим. Яхши китоб, юксак ғояли санъат асари, қизиқарли радио эшиттиришлари, ойнаи жаҳон кўрсатувлари, синфдан ташқари ўқишни ташкил этиш, газета ва журналлар ўқишга ўргатиш ҳам ишонтириш мақсадига хизмат қилади.

Аммо, баъзи ҳолларда одатда ўқувчи бирор хатоликка йўл қўйган тақдирдагина танбеҳ берилади, насиҳат қилинади. Бундай суҳбатнинг ишонтирувчи таъсири жуда кам бўлади. Синф раҳбарининг ишонтирувчи сўзи катта таъсир кучига эгадир. У пайдо бўлган саволга жавоб беради, муаммони ойдинлаштиради, шубҳа-гумонларни бартараф этади, маълум бир йўл-йўриқларни тавсия этади.

Рағбатлантириш – педагогик таъсир кўрсатиш усулидир. Ўқувчиларнинг, болалар жамоасининг хатти-ҳаракатлари ва ишларини ижобий баҳолаш унинг асосини ташкил қилади. Рағбатлантиришнинг тарбиявий аҳамияти шундан иборатки, у ўқувчилар хулқ-атворида ижобий ҳислатларни кўпайтириб, мустақкамлашга ёрдам беради. Унда рағбатлантирилган ўқувчиларгина эмас, балки бутун синф зарурий сабоқ олади. Бунинг натижасида ўқувчилар жамоасида ишни янада яхши бажаришга, тартиб-интизомли бўлишга, ишончни оқлашга интилиш юзага келади.

Рағбатлантириш мақташ ва мукофотлаш, уларни қувватловчи фикр-мулоҳазалар айтиш, баъзан бош қимирлатиб қўйиш, бош бармоқни кўрсатиш, жилмайиш, ишора қилиш шаклларида ўз ифодасини топади. Рағбатлантириш ижобий ҳис-туйғулар учун туртки бўлади, боладаги ўзига, ўз кучига бўлган ишончни оширади, ижобий жўшқин кайфият уйғотади ва пировардида хулқ-атворнинг ижобий ахлоқий талқинларини тарбиялайди, тўғри ишлар қилиш ва одобли бўлиш майлини уйғотиш воситаси сифатида намоён бўлади. Агар синф жамоаси рағбатлантирилаётган бўлса, ҳар бир ўқувчи ўз жамоаси учун қувонч ва ифтихор ҳиссини бошидан кечиради, унинг муваффақиятларини сақлаш ва ривожлантиришга ҳаракат қилади.

Аммо нотўғри рағбатлантиришлар айрим ўқувчиларда ва жамоаларда ўз-ўзидан мағрурланиш, ўз-ўзига юқори баҳо қўйиш, ўртоқларига нисбатан ҳурматсизлик каби салбий хислатларни тарбиялаши мумкин. Мақтов, ташаккур, мукофот жамоа аъзоларининг фикр-мулоҳазаларига асосланган бўлсагина кўзда тутилган мақсадларга эришилади.

Ўқувчиларнинг ножўя хатти-ҳаракатларига салбий баҳо бериш жазолашда ўз ифодасини топади. Жазолаш ўқувчиларнинг ёмон хатти-ҳаракатларига қарши курашишга ёрдам беради ва улардаги зарарли одатларни тағ-туби билан йўқотишга имкон турдиради. Бундан ташқари, у ранжиш, уялиш, пушаймон бўлиш, ўз ишларини қоралаш каби туйғулар уйротиб, хатти-ҳаракатнинг ахлоқий жиҳатларини тарбиялайди ҳам.

Кўпгина педагоглар жазолашни қўлламасдан туриб, ўз ўқувчилари интизомли бўлишига эришадилар. Аммо болалар мактабда ёки оилада интизом ва тартибни қаттиқ бузганларида уларни эътиборсиз қолдириб бўлмайди.

Синф раҳбарлари огоҳлантириш ёки танбеҳ бериш, номақбул хатти-ҳаракатларни кўрсатиш, бундай ҳолатларни қоралаш, янада қаттиқ жазолаш берилиши ҳақида огоҳлантириш, синф олдида огоҳлантириш ва бошқа жазо чораларини қўллайдилар.

Ҳозирги замон мактабида рағбатлантириш ва жазолашни куллаш болалар шахсини ҳурмат қилишга асосланган.

МАКТАБ, ОИЛА ВА ЖАМОАТЧИЛИК ҲАМКОРЛИГИ

1-§ Ҳамкорлик ишларининг мазмуни

Мамлакатимизда болалар тўғрисида, оналар ҳақида ғамхўрлик қилиш чинакам давлат аҳамиятига молик ишдир. «Жамики яхши нарсалар – болаларга» шиори янада баралла жарангламоқда. Кейинги йилларда мазкур масала юзасидан қабул қилинган қарорлар фикримизнинг исботидир.

Маълумки, бола мактабга келгунга қадар ҳам, мактабда ўқиш даврида ҳам, асосан оилада тарбияланади. Оила давлатнинг асосий куртаги сифатида болаларнинг дунёқараши, хулқи ва дидига таъсир кўрсатиши табиий ҳолдир. Оила аъзоларининг маънавий бирлиги ёшларни ҳар томонлама камол топтиришнинг дастлабки ва асосий омилларидан бири ҳисобланади.

Болаларни баркамол инсон қилиб етиштиришда-мактабни оила билан мустаҳкам боғламай туриб, тарбия соҳасидаги бутун ишларни муваффақиятли амалга ошириб бўлмайди. Шу мақсадда ота-оналар ўртасида таълим-тарбияга оид ташвиқот ишларини кенгайтириш, уларни мактабнинг фаол ёрдамчиларига, ўқувчиларнинг синфдан ва мактабдан ташқаридаги ишларида ҳар томонлама фойдали ташкилотчиларига айлантириш зарур.

Жамиятнинг жадал ривожланиши, фаолият турларининг тобора мураккаблашиб бориши шахс онтига кўрсатаётган кўринмас таъсирларнинг кучайишига олиб келмоқда. Мана шундай шароитда кишининг мавжуд билими, касб-ҳунари, малакалари камлик қилиб қолмоқда. Энг аввало, инсонларда оилада таркиб топган дид, фаросат, ақл, одоб, эмоционал маданиятга муҳтожлик сезилмоқда. Эстетик, ахлоқий ва бошқа тарбия сифатлари кундалик ҳаёт эҳтиёжга айланиб бормоқда. Табиийки, бундай сифатларга, оилавий тарбия орқали асос солинади, камол топтирилади. Тўғри, бунда ижтимоий тарбиянинг ўрнини инкор этиб бўлмайди. Ана шу нуқтаи назардан уларнинг монолит бирлигига, ўзаро ҳамкорликларига асослансак, баркамол инсон тарбиясида муваффақиятларга эришиш мумкин. Оилавий тарбия педагогика фанида мураккаб муаммолардан биридир. Унинг мураккаблиги шундаки, ҳар бир оила ўзига хос ибтидоий гуруҳ бўлиб, тарбияда фақат мазкур гуруҳга хос хусусиятларга

асосланади. Таъкидлаганимиздек, оилавий тарбияни ижтимоий тарбия билан алмаштириш болалар камолотига салбий таъсир кўрса-тади. Масалан, ясли, боғчаларга бормай, фақат оилада ўсган ва во-яга етган болалар мактабга борганларида ўз тенгқурлари ичида кўп жиҳатлари билан ажралиб туради. Оиланинг болаларга моддий ва маънавий ғамхўрлигини, кўрсатаётган тарбиясини ясли, боғча тарбияси билан ёки, аксинча, ясли, боғча тарбиясини оилавий тарбия билан алмаштириб бўлмайди. Фақат ўзаро ҳамкорлик масалани иж-бий ҳал этиш имкониятини беради.

Лекин ўзининг хусусиятлари ва такрорланмас таъсири билан оила бола тарбиясида муҳим омиллигича қолади. Амалиётда ку-затганимиздек болада ота-онасининг меҳри, эркалашлари асосида ота-оналарига, қариндош-уруғларига бўлган хиссиётлари шаклла-нади. Боланинг отасига бўлган ҳурмати онанинг ҳурматини жойи-га қўйишда асос бўлади. Онага бўлган меҳр-муҳаббат оқибат нати-жада ўз оиласига, хотини, фарзандларига бўлган муносабатларда ўз аксини топади.

Иккинчи томондан, болалар ҳам ўз ота-оналарига таъсир кўрса-тадилар. Оилавий алоқалари оилавий қизиқиш, маънавий қониқиш ҳисларини такомиллашига сабаб бўладилар.

Ота-оналарнинг ўзига ва болаларига бўлган талабчанлиги, кат-та ва кичикларнинг ўзаро муносабатлари, дўстона муҳит, ишонч ва ўзаро бир-бирларини тушуниш оила, мактаб ва жамоатчиликнинг болалар тарбияси юзасидан олиб бориладиган муҳим омилларидан биридир. Бундай бирликнинг руёбга чиқишида, энг аввало, ота-она-ларнинг сиёсий онглилиги муҳим роль ўйнайди. Чунки ота-оналар-нинг фаоллиги оилавий ҳаётда ўз ифодасини топади. Шу маънода болалар ўз ота-оналарининг сиёсий ва фуқаролик қиёфаларига қараб ўз хулқ-атворларини тартибга соладилар, зўр атларини жойига қўядилар.

Болалар улғая бошлаши биланоқ ўз ота-оналарининг қаерда ишлашлари, жамиятда тутган ўринлари, уларнинг билими билан қизиқа бошлайдилар. Шунинг учун ҳам ота-оналарнинг нималарга қизиқишларини, кимлар билан сафдош эканликларини болалар мумкин қадар эртaroқ билганлари маъқул. Ота-она қандай ишда бўлмасин уни жиддий, эл ҳурматига лойиқ бир иш деб биладиган бўлиши керак. Бу борада оиладаги тарбиянинг мақсадга мувофиқ

ташқил этилиши юзасидан жавобгарлик маълум даражада мактабга юкланади. Оиладаги ҳукмронликнинг тарбиявий жиҳатдан тўғри бўлишини таъминлаш мактабнинг муҳим вазифаларидан биридир. Оилавий тарбиянинг мазмунли ташқил этилишига дастлабки таъсирни мактаб белгилайди. Мактабгина оилавий тарбия самарадорлигини ошириш юзасидан раҳбарлик қила олади. Бу вазифаларнинг муваффақиятли бажарилишида, ижобий ҳал этилишида ота-оналар ўртасида олиб бориладиган тарбияга оид тарғиботнинг, роли бениҳодир. Чунки, ота-оналарни ҳозирги замон рухий-таълим-тарбиявий, билимлар билан қуроллантирмай туриб, оилавий-тарбияни йўлга қўйиб бўлмайди. Оммавий-тарбиявий тарғиботда энг яхши оилалар намунасида таъсир кўрсатиш энг мақбул йўлдир. Бола тарбияси юзасидан оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлиги ҳозирги кунимизнинг долзарб масалалиги ҳам мана шундадир. Чунки, биринчидан, бола тарбиясида оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлигининг ўзи мураккаб жараён бўлиб, бунда муаллимлардан ташқари ишлабчиқариш жамоалари вакиллари, ёшлар, касаба уюшмалари иштирок этадилар. Иккинчидан, ота-оналар ва қариндош-уруғлар турли меҳнат жамоаларининг вакиллари бўлиб, ишлабчиқариш ва ёру дўстларининг маънавий ҳаётларидаги омилларни муҳокама қиладилар, уларнинг ҳаётга, санъатга, оилавий мажбуриятларга бўлган муносабатлари ҳақида гапирадилар. Шу сабабли ҳам мана шундай тоифа оилаларида тарбия топаётган болалар бошқа ота-оналарнинг кўчада, жамоат жойларидаги – ҳаёт фаолиятларига қараб ўз ота-оналарига баҳо берадилар. Тўпланган тажрибаларини ясли, боғча, мактабдаги ўртоқлари билан муҳокама қиладилар ва ҳоказо. Учинчидан, ўзбек оилалари, уларнинг ҳаёт тарзи республикамиздаги улкан ижтимоий воқеалар натижасида сифат жиҳатидан ўзгаришларга учратмоқда. Шу сабабли ҳозирги кунда оилавий тарбияда сифат ва мазмун жиҳатидан ўзгаришлар қилиш учун янги самарадор йўл ва усуллар қидирилмоқда.

Ўзбек оилаларининг болалар тарбияси учун имконият доиралари анча кенг бўлиб, кўплаб оилаларимиз моддий жиҳатдан яхши таъминланган. Ота-она энг камида ўрта маълумотли. Бундай ҳолатлар ота-оналарнинг педагогика, психология соҳасидаги билимлар билан қуролланишига ва мактаб билан ҳамкорликда болалар тарбиясини яхшилаш имкониятларини яратади. Ота-оналарнинг би-

лим савияси, умумий-тарбияга оид-маданияти, ижтимоий ингилишлари ва талаблари, болалар тарбиясига нисбатан турлича муносабатлари, шаклланган ҳаётий тажрибалари, тарбия ва ижтимоий тараққиёт натижасида ҳосил қилган ишонч ва эътиқодлари, оиладаги ўзига хослик болалар тарбиясига салмоқли таъсир кўрсатади. Кўплаб ўзбек қишлоқ оилаларида маълум даражада (болалар тарбияси юзасидан жамоатчилик ёрдами мавжудлигига қарамасдан) тарбиявий кучларнинг бир бутунлигига эришилмаган, ўзаро ҳамкорликни қандай ташкил этиш мумкинлиги ҳақида маълумот етарли эмас. Ўқитувчилар ҳам синф ота-оналар мажлисининг ўтказилиши мактаб ва оила ҳамкорлигини таъминлайди, деб ўйлашади. Тўғри, ота-оналар мажлиси ҳам ҳамкорликни таъминлашнинг энг муҳим омилларидан ҳисобланади, лекин оила, мактаб, жамоатчилик ҳамкорлиги учун, уларни бирлаштириш учун махсус ташкил этилган марказ бўлиши лозим.

Демак, мактаб мукамал ташкилот сифатида барча тарбиявий ишларни мақсадга мувофиқ ташкил этиши лозим. Ўз ўқитувчилар жамоасини уюштира олган жамоатчиликни болалар тарбиясига йўналтира олган, уларнинг ота-оналарини яхши билган мактаб таъмуриятигина тарбиявий ютуқларни қўлга кирита олади. Бундай мактаблар эса ўз атрофидаги завод, фабрика, жамоа ва давлат хўжаликлари, оталиққа олган корхоналар билан алоқани мустаҳкамлаб, ўқувчиларнинг мактабдан бўш вақтларини мазмунли ташкил этмоқдалар, қаровсиз, тарбияси оғир болаларни ўз назоратларига олмоқдалар. Бундай хайрли ишларда кўплаб ота-оналар мактаб билан яқиндан алоқада бўлиб, ўқувчилар тарбияси юзасидан ўқитувчилар жамоаси билан бамаслаҳат иш олиб боришмоқда.

Лекин, кўплаб ота-оналар болалар тарбиясига тайёр эмасликлари, уларга таъсир этувчи турли омиллардан беҳабарликлари, бола камолотининг мураккаб томонларини билмасликлари натижасида оилавий тарбияда кўплаб кўнгилсиз воқеалар ҳам содир бўлмоқда. Бундай салбий омиллар ўғил ёки қизларнинг мактабдаги таълим-тарбиясига ёмон таъсир кўрсатмоқда. Вояга етмаган ёшлар, орасида қонунбузарликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, ҳали ҳам айрим ота-оналар болалар тарбияси ва уларнинг келажаклари ҳақида замон талаби даражасида тарбиявий масъулиятни ҳис қилмаётдилар. Ота-оналар

билан суҳбатлашиш натижасида шу нарса аниқландики, улар фарзандлари 15-16 ёшга етгандагина «Ўғлим ёки қизим юқори синфда ўқимоқда. Келажакда қаерга юборсам экан? Қаерда ўқитсам экан?» деган фикрга борадилар. Имкони борича, таниш-билиш орқали ўзлари учун маъқул даргоҳга ўқишга ёки ишга жойлаштирмоқчи бўладилар. Улар болаларининг қобилиятига ҳам, қизиқишига ҳам, хоҳишига ҳам эътибор бермайдилар. Бундай ҳолат ота-оналарнинг тарбия масаласида аниқ мақсад ва дастурлари йўқлиги оқибатида содир бўлади.

Ўрни келганда шуни алоҳида таъкидлаш керакки айрим мактаб ўқитувчилари орасида ўз ишига масъулиятсизлик билан муносабатда бўлувчи шахслар ҳам йўқ эмас. Уларнинг энг ёмон ҳатоларидан бири тарбияга оид барча камчиликларни ота-оналар зиммасига юклаб қўйиб, ўзлари эса кузатувчи бўлиб қолишларидир.

Ўқитувчи ота-оналарнинг фаол ёрдамсиз болаларнинг баркамоллигини таъминлай олмайди. Ўзига нисбатан талабчан муаллим ота-оналар билан ҳамкорликда ўқувчиларда мустақил фикрлаш ва ҳаракат қилиш, янгиликни сезиш, ташаббускорлик ҳамда ижодкорлик қобилиятларини шакллантириш мақсадида уларга қатъи талаблар қўйиш учун маънавий ҳуқуққа эга бўлади.

Республикамизмининг айрим мактабларида ота-оналарни маълум гуруҳларга бўлиб мажлисларга чақириш жорий этилмоқда. Масалан, ёш ва кам тажрибали оилаларни алоҳида, нотўлиқ оилаларни, кўп болали оилаларни алоҳида-алоҳида чақириб, улар билан ишлаш йўллари белгиланмоқда.

Баъзан ота-оналар болаларининг «Уй вазифаларига ёрдам бериш керакми?» деган саволни беришади. Бунга дафъатан «Ҳа» ёки- «йўқ» деб жавоб бериш ҳам ноўрин. Гап шундаки, уйга берилган топшириқлар болаларнинг мустақил ишлари бўлиб, уларнинг фикрлаш фаоллигини таъминлашни мақсад қилиб қўяди. Ўқувчиларнинг у ёки бу ўқув материаллари билан амалда танишишлари, тегишли хулоса чиқаришлари назарда тутилади. Шу сабабли уй вазифаларини болаларининг иштирокисиз ўзлари ечиб бермасдан, балки уни ечишда тарбиявий раҳбарлик қилишлари, фикрлаш учун имконият яратишлари лозим. Баъзан шундай ҳолатлар учрайдики ота-оналар болаларини ўқитаётган ўқитувчиларни, тарбиячиларни танимайдилар, билмайдилар. Болалари бўш вақтларини қаерда, ким билан

Ўтказишидан беҳабар бўладилар. Баъзан эса, ўқитувчиларнинг талаблари, илтимос-истакларига терс жавоб берувчи, тескарисини бажарувчи ота-оналарни ҳам учратиш мумкин.

Мактабга тез-тез бориб турувчи ота-оналарнинг фаолияти мақтовга сазовордир. Чунки ўқитувчилар билан бўлган учрашувлар, болалари юзасидан билдирган фикрлар ўз навбатида ота-оналар учун муҳим аҳамият касб этади. Энг муҳими, улар болалари қаерда, ким билан юради, уларнинг дўстлари ким ва қандай фанларга қизиқишларини билиб оладилар, назорат қилиш имконияти ортади.

Мактабни оила билан боғловчи восита – бу ўқувчилардир. Ўқувчилар билан ишлаш, уларнинг илмий дунёқарашларини шакллантириш, ижтимоий фаолликларини таъминлаш орқали ота-оналарга таъсир кўрсатиш усулларини ишлабчиқиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада мактаб ва оила алоқасини таъминловчи, ота-оналар мажлислари, болалар тарбиясига алоқадор муаммоларни жамоа бўлиб ҳал этиш кабиларнинг ролини инкор этиб бўлмайди. Жумладан, «Болангизнинг қандай ўқишини биласизми?», «Болаларимиз одоби ҳақида суҳбатлашайлик», «Мустақил ҳаёт бўсағасида» каби мавзуларда олиб бориладиган суҳбатлар ота-оналарни ўз болалари ҳақида уларнинг келажаги ҳақида қайғуришларига сабаб бўлди.

Мажлисида фаол ота-оналарнинг иштироки ва ўз тажрибаларини батафсил баён этишлари кўплаб ота-оналар олдида турган мураккаб вазифаларнинг ижобий ҳал этилишига олиб келади. Албатта, бунинг учун ўқитувчилар жамоалари, синф раҳбарлари мажлис ўтказиш учун асосли тайёргарлик кўришлари, қачон ва қандай ҳолда мажлис ўтказиш ва ундан кўзланган мақсад режаларини мукамал ишлабчиқишлари, тўпланган тажрибаларни таҳлил қилиш, ота-оналардан кимлар сўзга чиқиши ҳақида келишиб олишлари лозим. Ана шундагина мажлисининг тарбиявий самарадорлиги таъминланади.

Ота-оналарнинг тарбияга оид билимини ошириш учун жонли, ҳаётий мавзуларга қизиқарли маъруза, суҳбатлар ташкил этиш тавсия этилади. Бунда оиланинг ўзаро муносабатлари, оилавий тарбияда ўқитувчининг тутган ўрни, уларга таъсир этиш ва бошқа сифатларни чуқур таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Ҳаётий бўлмаган мисоллар, умумлаштиришлар, қуруқ маърузалар ҳеч қандай самара бермаслигини ҳамма тушунади. **Мактаб ва оила ҳам-**

корлигидаги ишларда қўшимча услублардан ҳам фойдаланиш яхши натижа беради. Жумладан, ташкилотчиларнинг ота-оналарнинг ўзлари ўз хатти-ҳаракатларини, хулқ-одобларини танқидий баҳолашлари, маъқуллаш ва муҳокама юритиш методларни қўллашдаги шахсий таъсирни ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимдир. Бундай хатти-ҳаракатларга доир усуллар, одатда, жамоатчилик томонидан ижобий баҳоланган бўлиши керак. Чунки катталар фаолиятининг ижобий ёки салбий баҳоланиши улар кўрсатадиган тарбиявий таъсирнинг кучини ё оширади, ёки камайтиради. Мактабларда ота-оналар билан ишлашда эсга солиш, маслаҳат, таклиф, илтимос, талаб каби услублар ҳам мавжуд бўлиб, уларни ўрни келганда, ўз вақтида қўллаш яхши самара беради. Уларни татбиқ этишда ниҳоятда назокатли бўлиш, киши шахсини ҳурмат қилиш тавсия этилади.

Юқоридаги масъулиятли вазифаларнинг бажарилишида синф раҳбарларининг тарбиявий фаолиятлари ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, синф раҳбарларининг ҳар бир оилга кириб бориши шу оилга ва ота-оналарга ҳурмат сифатида баҳоланади. Синф раҳбарининг ота-оналар билан биргаликда тарбиявий чора-тадбирларни белгилашлари, синф раҳбарининг ўқувчилар кўз олдида ота-оналари билан суҳбатлашишлари уларнинг тарбиясига самарали таъсир кўрсатади. Ҳатто, синф раҳбарининг уйига, келишининг ўзи уларнинг қалбларини қувончга тўлдиради. Синф раҳбарининг ота-оналар билан суҳбатидан кейин ўқувчилар ҳаётида сезиларли ўзгаришлар юз беради, бу уларни ҳурсанд қилади, янада куч-ғайрат сарфлашга илҳомлантиради. Фақат синф раҳбарлари эмас, балки фан ўқитувчиларининг ҳам ота-оналар билан қилаётган ҳамкорликлари фойдадан ҳоли эмас. Тўғри, ҳамма синф раҳбарлари ёки фан ўқитувчилари ўқувчиларнинг уйларига ҳа деганда боришга имконият тополмайдилар. Бундай пайтларда ўқувчилар кундаликларига «Бугун ўғлингиз берилган саволларга жуда яхши жавоб берди», «Фарҳоднинг одоби яхшиланмоқда», «Салимжон ўртоқларига ўз хулқи-одоби билан намуна бўлмоқда», «Туробжонни одобли қилиб тарбиялаётганингиз учун сизларга раҳмат» каби ёзувларнинг, ҳам тарбиявий аҳамияти ниҳоятда каттадир. Ўз навбатида, синф раҳбарлари ота-оналар томонидан билдирилаётган хабар, танқидий фикрларини вазминлик билан, мулойимлик билан эшитишлари ва имконият доирасида ижобий ҳис этишлари жуда муҳимдир. Бун-

дай муносабатларда синф раҳбарларига ота-оналарни ўз тенгқурларидек дўст тутишлари, «Келинг биргаликда ўйлаб кўрайлик, «Сиз нима дейсиз» каби дўстона савол-жавоблар орқали иш тутишлари тавсия этилади.

2-§ Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларда оила ва маҳалла ҳамкорлиги

Мактаб ва мактабдан ташқари муассасаларнинг ташкилий шакллари мазмуни ва мақсадини белгилаш бугунги кунимизнинг барча қирраларини ҳисобга олишини талаб этмоқда.

Синф ва мактабдан ташқари мазкур тарбиявий ишлар шахс камолоти босқичларини белгилаб олишга қаратилганлиги билан таъсисланади. Мазкур муаммони ижобий ҳал этиш учун синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар тизимида куйидагилар бўлиши лозим:

- Улғаяётган инсон шахсини тарбияда олий ижтимоий қадрият деб тан олиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ёш йигитнинг бетакрор ва ўзига хослигини ҳурматлаш, ижтимоий ҳуқуқини эътиборда тутиш зарур.

- Миллийликнинг ўзига хос анъана воситаларига таяниш.

- Педагоглар ўртасида ўзаро ҳурмат муносабатларини шакллантириш.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишлар ўқувчиларни дарсдан бўш вақтлардаги ўқув тарбия жараёнини тўлдиради ва кенгайтиради, ўқувчиларни мустақил билим олишлари, ижодий қобилиятларини, ташаббускорлигини оширишга имконият яратади. Синфдан ташқари ташкил этиладиган тadbирларда фан ўқитувчилари ўз фанига қизиққан ўқувчилар билан машғулот ўтказиб, ўқувчиларнинг қизиқишларини оширади. Синфдан ташқари ишларни тўла қамраб олган тўғарақлар бир неча хилда бўлиши мумкин:

а) фан тўғарақлари;

б) моҳир қўллар тўғарақлари;

в) спорт тўғарақлари;

г) бадий ҳаваскорлик тўғараги.

Ўрта умум таълим мактабларида бу ишларни синф раҳбари ва тарбиявий ишлар ташкилотчиси уюштиради. Синф раҳбари синф-

дан ташқари ишларни уюштиришда тўғарак раҳбарларига яқиндан ёрдам беради. Қизиқишлари, интилишлари бир хил бўлган ўз ўқувчиларини бирор тўғаракка аъзо бўлишга чорлайди. Уларни қайси тўғаракда машғул бўлишлари ҳисбога олинади.

Мактабдан ташқари тарбиявий ишлар болаларни ижодкорликка даъват этувчи тарбиявий маскандир. Педагогик тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, ҳозирги шароитда мактабдан ташқари тарбиявий ишларни олиб борувчи болалар уйлари, ёшлар саройлари, ёш техниклар саройлари, ёш техниклар уйлари мактаб тарбиясининг узвий давомчиси бўлиб қолиши керак. Ўзбекистон Республикасининг «Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар концепцияси» бу ишларни режалаштириш ва амалга оширишда асос бўлади.

Маълумки, ўқувчиларни гоёвий-сиёсий, ахлоқий, меҳнат, нафосат ва жисмоний жиҳатдан тўлиқ, шаклланган кишилар қилиб тарбиялаш дарс жараёнидан бошланади. Бироқ, ўқувчиларнинг кундалик ўтиб бораётган эҳтиёжлари, талаблари ва барча қизиқишлари фақат дарс жараёни билангина чеклаб бўлмайди.

Бундай кўп қиррали қизиқишларни синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларни узвий боғланиш асосидагина қондириш мумкин. Шу сабабли кейинги даврда ўқувчиларнинг дарсдан ташқари вақтларини қўнғилли уюштиришга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Синфдан ва мактабдан ташқари ташкил қилинган ишлар ўқувчилар ҳаётидаги тарбиявий фаолиятни тўлдиради. Уларнинг дунёқарашини тўғри шаклланишига, ахлоқий камол топишига кўмаклашади. Назарий билимларни амалиёт, ишлабчиқариш билан чамбарчас боғланишига замин яратади. Синфдан ва мактабдан ташқари ишларга раҳбарлик қилувчи ташкилотчининг вазифалари ҳам кўп қирралидир. Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларни ташкилотчисининг вазифаларига қўйидагилар киради:

- дарсдан ташқари тарбиявий ишларни режалаштириш ва амалга оширишни назорат қилиш;

- ўқувчиларнинг синфдан ва мактабдан ташқари кўп қиррали ишларини педагогик жамоа, ўқувчилар ташкилотлари, синф фаоллари ёрдамида йўлга қўйиш;

- синфдан ва мактабдан ташқари ишлар йўналишига бевосита раҳбарлик қилган ҳолда ўқитувчилар, ота-оналар, синф фаоллари,

услубий ёрдам кўрсатиш;

- умуммактаб ва мактаблараро ўтказиладиган энг муҳим тарбиявий тадбирларда қатнашиш;

- ўқувчиларнинг бўш вақтларини ташкил қилишда тарбия ва маданият муассасалари ҳамда жамоатчилик кучидан кенг фойдаланиш.

Бу борада ташкилотчилар фаоллигини 3 та асосий томонини куриш мумкин: 1-ташкилотчилик, 2- усулий, 3-маъмурий.

Булар кўпинча ўзаро узвий боғланган ҳолда намоён бўлади. Ташкилотчининг ташкилотчилик фаолиятига қуйидаги бир қатор ишларни киритиш мумкин:

- тарбиявий ишлар соҳасида эришилган ютуқ ва камчиликларни таҳлил қилиш;

- тарбиявий ишларни мақсад ва вазифаларини аниқлаш;

- тарбиявий, оммавий-сиёсий ишларни режалаштириш ва уларнинг мазмуни, шакл ва усулларини аниқлаш;

- синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларни гуруҳлаштириш, бошқарувчи шахсларни аниқлаш.

Мактабда тарбиявий ишларни аниқ режалаштирмасдан, унинг мазмуни, шакл ва усулларини аниқламасдан, маълум бир тизимга солмасдан туриб кўзда тутилган мақсадга эриши қийин.

Оила – тарбия ўчоғи. Оила – жамият негизи ҳар бир инсонда илк ёшлигидан бошлаб онгида шаклланадиган барча инсоний фазилатлар, эзгу ният, маслақлар, қадриятлар такомил топадиган, мафкураравий ва маънавий тарбия амалга ошириладиган муҳитдир. Ўзбек оиласи ўзида кўп асрлик мустақкам маънавий қадриятларимиз равнақ, топадиган шундай масканки, унинг барқарорлиги ва мустақкамлиги жамиятимиз ривожининг муҳим омилларидан биридир. Агар оиладаги муҳит соғлом бўлса, унда камол топаётган ёш авлод қалби ва руҳига шу хусусиятлар, миллий ва умуминсоний қадриятларни, миллий истиқлол ғоясини сингдириш учун қулай шароит яратилган бўлади.

Оила манфаатларини таъминлаш борасида 1998 йилда қабул қилинган ва муваффақиятли амалга оширилаётган тадбирлар тўғрисида давлат дастури ва ушбу дастурда белгиланган тадбирларнинг стратегик йўналишларига эътибор берилса, улар мамлакатимиздаги оилаларнинг мустақкам бўлишига имкон берувчи вазифаларни назарда тутди.

1998 йилнинг «Оила йили» деб эълон қилиниши ва шу йилнинг ўзида Оила кодексининг қабул қилиниши ҳамда мамлакатимиз тарихида илк бор ташкил этилган Республика «Оила» илмий-амалий марказининг мақсади ҳам давлатимизнинг оилани ҳар томонлама мустаҳкамлаш, ҳимоя этиш борасидаги сиёсатга ҳамоҳанг бўлиб, оилага тааллуқли бой ва сермазмун миллий анъаналарни авайлаб-асраш, уларни умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш, оила ва никоҳнинг муқаддаслигини ёш авлод онгига чуқур сингдириш йўли билан оилани мустаҳкамлиги, барқарорлигини таъминлаш, оила аъзоларининг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш муаммоларини илмий ўрганиш, оилавий ҳаётга боғлиқ, муаммоларни тадқиқ этиш ва фуқароларга бу масалаларда амалий ёрдам беришдан иборатдир.

Марказнинг муҳим мақсад ва вазифаларидан бири оила-концепциясини яратиш ва уни ҳаётга тадбиқ этишнинг услуб ва воситаларини жорий этиш орқали ҳукуматимизнинг ижтимоий соҳадаги инсонпарвар сиёсатини амалда ҳар бир фуқаро онгига оила институти орқали сингдиришдан иборатдир.

Давлатимиз раҳбари И.А.Каримов ҳар чиқишларида оид масалаларига катта эътибор берар эканлар, унинг тарбия берадиган масканлар орасида энг муҳими қадрли эканлигига оид фикрлари алоҳида аҳамиятга эга. «Оила ҳақида гапирар эканмиз, авваламбор оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи эканлигини тан олишимиз даркор». Мустақиллик йилларида республика ҳукумати ва Президенти И.А. Каримов томонидан оилага кўрсатилаётган эътибор, йилларга мақом берилаётганда оилани мустаҳкамлаш, никоҳни қадрият сифатида эъзозлашга қаратилган чора-тадбирлар том маънода юртимизда оила ва фарзандлар ҳукуматнинг доимий диққат -эътиборида эканлигидан далолатдир.

Тақдим этилаётган концепция Оила институтини юртимизда янада мустаҳкамлаш, у орқали миллий истиқлол ғоясини фуқаролар онгига сингдириш ишлари учун дастуриламал бўлиб хизмат қилади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ўзгаришлар,

янгилашиш жараёнлари ва ислохотлардан кўзланган асосий мақсад озод ва обод Ватан, ривожланган фуқаролик жамиятни барпо этиш, шу тарзда халқ фаровонлигини таъминлаш, жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаш, оиланинг барқарорлигига эришиш экан, Оила бағишланган концепциянинг вужудга келиши ўта долзарбдир. Зеро, Республикамиз ўз иқтисодиётини янги босқичга кўтариш, жамиятни эркинлаштириш ва демократиялаш сиёсатини изчил олиб борар экан, бизга жамиятнинг негизи бўлган оилалар муаммолари ва истиқболга қаратилган концепция зарур. Дарҳақиқат, концепция Ўзбекистондаги оилаларнинг ривожланиши истиқболини тасаввур қилиш, оила борасидаги ижобий ва муаммоли масалаларни олдиндан башорат қилиш учун, мавжуд муаммоларнинг сабаб ва омилларини белгилаб олиш учун ҳам хизмат қилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки «Оила» концепциясини яратиш ва бу билан боғлиқ ишларнинг долзарблиги ҳамда бажарилишининг мақсадга мувофиқлиги мустақиллик йилларида Республика раҳбари И.А.Каримов ташаббуси билан йилларга берилган мақомлар доирасида амалга оширилаётган давлат дастурларининг оилани, она ва болани ижтимоий муҳофаза қилишга қаратилганлиги, ҳукумат томонидан оила манфаатларига ажратилаётган сармояларнинг амалда оқланиши зарурати билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 5 февраль 6-сонли «Она ва бола» Давлат дастури тўғрисидаги қарорида белгиланган вазифаларнинг муҳимлиги ва долзарблигидан ҳам келиб чиқади.

Оила ва жамият – моҳиятан бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, оилада жамиятнинг туб моҳияти ва муаммолари ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам оилани кичик жамият дейиш мумкин. Ҳар бир жамият аъзоси оила бағрида вояга етади, ижтимоий муносабатларни ўзлаштиради ва инсоний фазилатларни намоён этади. Баркамол инсонни шакллантириш, уни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш оиланинг муқаддас вазифасидир. Оилани мустаҳкамлаш жамият барқарорлиги ва қудратининг муҳим шартидир. Шу боисдан ҳам давлат оилани ўз ҳимоясига олади.

Оила қандай бўлса, жамият ҳам шундай бўлади. Мамлакатимизда миллий мустақиллик йилларида маънавий соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, аввало, оила қадриятларини энг илғор анъаналарини тиклашга қаратилгандир. Оилавий тарбия – оилада ота-

оналар, васийлар ёки катта кишилар томонидан болаларни тарбиялаш, ёш авлоднинг ҳар томонлама ривожланишида муҳим ўрин тутади. Оила тарбиясида доимий тарбиявий таъсирчан куч-оилавий тартибдир.

Оила ва маҳалла бошқа тарбиявий муассасалардан фарқли равишда одамнинг бутун ҳаёти давомида унинг барча томонларига, қирраларига таъсир кўрсатишга қодирдир ва одатда таъсир кўрсатади. Оила ва маҳалла ҳамкорлигидаги тарбия вазифасининг бу улкан миқёси унинг мафкуравий ва психологик таъсир кўрсатишнинг чуқур ўзига хослиги билан уйғунлашиб кетади. Бу эса уни олий даражада таъсирчан қилибгина қолмай, шу билан бирга шахсни шакллантириш жараёнининг зарур бўғинига ҳам айлантиради.

Оила ва маҳалланинг юксак тарбиявий имконияти болалар ва ота-оналарнинг ўзига хос хусусиятлари: қон-қариндошлиги, қўниқўшнилиги, муҳаббати, яқинлиги, ишончи, бурч ҳисси, обрўлиги ва ҳоказолар билан таъминланади.

Маълумки, хилма-хил фаолият шароитида боланинг қобилиятлари энг самарали ривожланади, унинг ижодий имкониятлари очилади, болани оила ва маҳалладан бошқа ерда ҳам фаолиятнинг хилма-хил турларига жалб этиш мумкин. Оила ва маҳалла ҳамкорлигидаги тарбия қимматлилигини аҳамияти ана шундаки, болалик пайтида оилада эгаллаган нарсалар бир умр сақланиб қолади. Худди шунинг учун ота-оналарнинг болаларни ҳар томонлама тарбиялаш мажбурияти қонуний тарзда белгилаб қўйилган.

Оила ва маҳалла ҳамкорлиқда тарбиявий ишни ташкил этар эканлар, энг янги психологик-педагогик тадқиқотлар маълумотларини эътиборга олишлари ҳам муҳимдир, уларга мувофиқ ўсиб келаётган киши шахсини шакллантиришга оилани қўшадиган ҳиссаси турли ёш босқичларда турлича бўлади ва тўлқинсимон ўзгаради.

Синфдан ва мактабдан ташқари ишларнинг тарбиявий таъсири кўп даражада ўқув жараёнини ташкил этиш савиясига ҳамда ўқувчилар жамоасинининг хилма-хил ишларни қандай йўлга қўйишларига боғлиқдир. Синфдан ташқари фаолият мажбурий дастур билан чегараланмайди, балки ёшлар ҳар хил ўқувчиларни ихтиёрий равишда бирлаштиради. Уларнинг ташаббуси асосида ишларни амалга оширади, фанга қизиқтиради, уларни халқнинг маданий ҳаёти муҳитига олиб келади. Синфдан ташқари ишлар шахсдаги

ижтимоий фаоллик, ижтимоий онг ҳамда ахлоқий одатларни таркиб топтиришнинг энг муҳим омилдир.

Ўқувчилар мактабдан ташқари ишларда қатнашиб, турли кишилар билан муайян муносабатга киришадилар, турли вазиятларга дуч келадилар.

Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг мактабдан ташқари фаолиятлари қанчалик хилма-хил бўлса, уларнинг муносабатлари шунчалик бой, муносабат доираси кенг ва маънавий ўсиши самарали бўлади. Мактабдан ташқаридаги тарбиявий ишларда ўқувчилар жамоада ишлашни ўрганадилар, ижтимоий меҳнат қувончини ҳис қиладилар, ишлабчиқариш меҳнатига қўшиладилар, жамоатчилик фикрига бўйсунишга, жамоа шарафи учун курашишга одатланадилар.

Мактабдан ташқари тарбиявий ишлар унда қатнашувчиларнинг маънавий ва жисмоний ривожланиши ҳамда ёш хусусиятларига кўра белгиланади. Бу жараёнда улар таълим олаётган мактабнинг шароити ҳам таъсир этади.

Тарбиявий иш педагогдан бутун қобилиятини ишга солишни, тинмай ишлашни тақозо этади.

Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларни кўнгилдагидай олиб боришда ўсиб келаётган ёш авлодни етук ва баркамол инсон қилиб тарбиялашда оила ва маҳалла ҳамкорликда иш олиб бориши лозим деб ўйлайман. Чунки келажак авлод тарбияланган, уюшган, жонажон Ватанимизнинг ҳақиқий фуқароси бўлишлари лозим.

ОИЛАДА БОЛА ТАРБИЯСИ

1-§ Шахснинг оила муҳитда ва жамиятда шаклланиши

Ўзбек халқининг буюк шоири Алишер Навоийнинг қуйидаги шеърини парчасига эътибор беринг.

*Улча эрур тифлга шойиста иш,
Билки кичикликда эрур парварши,
Қатрага чун тарбият этди садаф,
Эл бошига чиққунча топди шараф.*

Тифл, яъни болани кичиклигида парваришлаш, тарбиялаш керак, садаф қаторига кирган қатра, яъни дур одамларнинг бошида туриш шарафига муяссар бўлди. Худди шунингдек, ота-она гўё садаф, болалар эса уларнинг бағридаги қатралар - дурлардир.

Оиладаги шароит, озиқ-овқат ва жиҳозлар таъминоти, ўзаро муносабатлар: эр-хотин, бобо-буви, қайнона-қайнота, ака-ука, опасингил, тоға-амаки ҳамда бошқа қариндошларнинг бир-бирига муомаласи оила аъзоларининг биргаликда ишлаши, дам олиши, адабиёт, санъат, илм-фан ва спорт билан шуғулланиши, даромад, руҳий-маънавий ҳолатлар, қўни-қўшничилик алоқалари, маҳалладаги тўй-маъракаларга қатнашиш ва ҳоказолар оила муҳитини ташкил этади.

Оила муҳити ахлоқ-одоб, маданият қоидалари асосида ташкил топса, бола шахсининг тўғри шаклланиши учун шарт-шароит яратилса, бунда оиладаги болалар тўғри камол топади.

Оила муҳитининг аҳамияти шундаки, боладаги табиий истеъдоднинг қирралари дастлаб шу ерда кўзга ташланади. «Инсонларда бўлган табиий истеъдод ёрочдаги ёниш хусусиятига ўхшайди: ёрочга ўт қўйилмаса, ёнмайди». Бинобарин, бола истеъдодининг ёниши оиладан бошланса, шунча яхши. Ота-она ўз боласини кузатиб бориб (гўдаклигиданоқ) бошқа болалардан фарқини, нимага қобилу, нимага қобилмаслигини аниқласа, уни қобилияти кучли бўлган томонга туртки берса, ривожлантирса, шахснинг истеъдоди шунча ёрқин ва тез кўзга ташланади. Мурғак онгли гўдакнинг ҳимояга, ёрдамга, ривожлантиришга муҳтож қизиқиши, интилишини биринчи бўлиб ота-она сезмаса, ким сезади?! Кўзларини мўлтира-тиб турган гўдак, фақат сизга нон учун жовдираб қараётгани йўқ-

ку! Уни тушунинг, ҳис қилинг, унга йўл очинг! Қобилияти, истеъдоди болалигиданоқ ота-онаси ёхуд бошқа бир мураббий ёрдамида ривож топган кишилардан буюк даҳолар етишиб чиққан. Боланинг юрагини тушунмай, ҳадеб арзир-арзимас рўзгор, тирикчилик ишларига қайраб солавериш ҳам тўғри эмас. Бола мусиқа, расм, адабиёт, фанга ёки бошқа ҳунарга қизиқаяптими? Ота-она бу ҳақда ўйлаб кўриши, гўдакка мадад бериши керак. Тўғри, бу осон эмас, жуда тадбиркор, заҳматкаш бўлишни талаб этади.

Оила муҳотидаги ота-она ва болаларнинг муносабатига тўхталиб, қуйидаги ривоятни келтириш мумкин.

Ривоят. Бир йўловчи қишлоқ оралаб кетар экан, бир хонадон олдида турган кекса кишига ёшгина йигитнинг қаттиқ-қаттиқ гапираётгани, қарияни беибо сўзлар билан ҳақорат қилаётгани устидан чиқиб қолди. Кекса кўзига ёш олиб, бағри хун бўлганича уй олдидаги кунда устида ўтирарди. Ёш йигит бегона кишини кўриши билан уйга кириб кетди, шунда йўловчи кекса ёнига борди, салом бериб уни юпатмоқчи бўлди.

- Эй отахон, бу йигит кимки, сизни шундай ҳақорат қиляпти?

- Ўғлим,- деб жавоб берди кекса кўз ёшини артганча.

- Во ажаб!- ҳайрон қолди йўловчи.

- Эй йўловчи, ажабланма, мен ҳам ёшлигимда ўзимнинг кўпол муомала билан отамнинг қалбига кўп озор берган эдим. Қарангки, отамга ўтказган ситамим, ўғлимдан ўзимга қайтди!- деди.

- Во дариф, қайтар дунё экан-да!- деб йўловчи йўлида давом этди.

Бу ривоят муҳокама қилиниб, «ўз ота-онангга қандай ҳурмат-этибор ёки беписандлик кўрсатсанг, келажақда фарзандларингдан сенга ҳам шундай ҳурмат-этибор ёки беписандлик қайтади», деган хулоса чиқарилади.

Жамоаизм руҳининг болага сингиши ҳам оиладан бошланади. Ахир, бола биргаликда овқатланиш, биргаликда ишлаш, биргаликда дам олиш, биргаликда тўй-маъракаларда иштирок этиш жараёнида жамоа-чиликка ўрганиб боради. Ўқитувчи ўқувчилар диққатини «Ҳотамнома»дан (Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988) олинган қуйидаги парчага қаратади.

«Ҳотам туғулғон куни олти минг ўғул Ямандин ва атрофдин таваллуд қилди. Ул болаларни ҳозир қилиб, олти минг энагага болаларни боқмоққа буюрди. Тўрт энага – хуш ва шод ва ёшни илғаб

(ажратиб), Ҳотамни парвариш қилиб, сут бермакка тайин қилди. Ҳотам сут эмгали унамади. Тайға хабар бердики:

- Ҳотам сут эммайдур?

Аҳли нужумларни ҳозир қилиб сўрадики:

- Бола нима учун сут эммайдур?

Аҳли нужумлар айттики:

- Бу ўғул саҳоват бирла оламда оти пур (маш-хур) бўладур.

Тоинки ҳамма тифллар ва энагалар бир ерга жам бўлуб, ҳамма болаларга сут бердилар. Ҳотам ҳам сут эмди».

Бу парча Ҳотамнинг фақат саҳоватпеша эканлигини кўрсатмайди, унинг худбинлик қобияига сирмайдиган феъл-атворини ҳам билдиради. Зотан оила аъзоларининг барчаси дастурхон атрофида жам бўлиб овқатланишида ҳам ҳикмат бор. Жамоаизмнинг дастлабки уруғлари ана шундай иноқ давраларда унади.

Ўзбек халқи қадимдан жамоаизм анъаналарини маҳкам тутган. Қўшнининг бошига оғир кун тушса, атрофдаги одамлар дарҳол етиб келишади, ҳар қандай ишини ташлаб қўшнига ёрдам берадилар. Бу эса оиланинг қаддини тиклаб олишида муҳимдир. Қуйидаги ҳикоя ўқиб берилади.

«Якшанба куни том сувоқ ҳашари бўлди.

- Нормат полвон ҳашарга айтибди, нуқул эртага сув музлайди-ёв девдим, ҳайрият, эрталаб турсам кун иссиқ экан,- деб дадамга ҳазиллашди ҳаммадан илгари етиб келган Файзи бобо. Олдинмакетин Эргаш бобо, Рашид ака, Мусулмонқул ва Саид акалар, улардан сал кейин Босим ака кириб келди. Энг охири Мумин амаки чиқди. Ҳамма йиғилгунча уста Файзи бобо дадам билан қилинадиган ишларни маслаҳатлашиб олди, лойни бориб кўрди; керакли нарсаларни тез тайёрлашни дадамга буюрди. Ҳашарчилар супага ўтириб, ловия ва атиргул гулбарги солиб пиширилган сут чойни мақтаб-мақтаб ичишди. Ўринларидан кўзғалмоқчи бўлган ҳашарчиларга:

- Ўтирибсизлар-да, аввал чой ичиб олинглар,- деб манзират қилган эди, Файзи бобо дадамни қаттиқ койиб берди:

- Полвон, сиз одамларнинг баданини совутманг! Улар ошга эмас, ишга келганлар! Қани, турдик бўлмаса! Омин!..

Фотиҳа ўқилиб, ҳамма ўрнидан турди. Файзи бобо бир зумда одамларга иш тақсимлади. Эргаш бобо уста катта уйга дераза ўрнат-

гунча томга чиқиб андава тортиб турадиган бўлди. Соли ака ҳам томга лой ташишга тайинланди. Қўшнимиз Мўмин амаки кекса бўлгани учун енгилроқ ишга қўйилди; у пақирларни лойдан тоза-лаб, тагига оз-оз сув солиб туриши керак эди. Устанинг гапи билан Мусулмонқул ака лойхонага тушди, чунки фақат угина уста бобонинг кўнглидагидек лой қила оларди. Полвонкелбатли Саид ака уста айтиб ўтирмасданоқ лойни тортиб олиш учун томга чиқа бошлади. У бу вазифани барибир ўзига қолишини яхши биларди. Ахир, у ҳақда одамлар: «Мачитнинг томига ҳам бир силтов билан лой чиқарган!- деб гапириб юришарди-да! Лойни пақирларга солиб айвоннинг олдига олиб бориш дадам билан Рашид аканинг зиммасига тушди. Уста бобо мени ҳам ишсиз қолдирмади, пақирларни ил-гакка илиб юборадиган «лавозим»га тайинландим.

Уста бобо: «Мени нима ишга тайинлайсиз?»- деб кўзларини жалтанглатиб турган Босим акага қараб:

- Босимбой, сиз томга чиқинг! Сизга паст ҳавфли! - деди.

Бу гапни эшитиб ҳамма кулиб юборди. Чунки уста бобонинг гапи тагида гап бор эди. Босим ака кимникига ҳашарга бормасин, бир-икки соат ишламасидан қизи ёки ўғли бориб, уйга меҳмон келгани ё бошқа бир сабабни айтиб чақириб кетаркан: аслида Босим ака ҳашарга кетиш олдидан болаларига шундай деб тайинлаб келаркан, ўзи иш ёқмас эмасми, шу баҳонада анча вақт йўқолиб кетиб, дам олиб яна ҳашарга қайтарди. Дастлаб одамлар буни билсалар ҳам билмасликка олишибди, бу одатини ташлайвермаганидан сўнг бир-икки марта юзига ҳам айтишибди, лекин Босим акада ўзгариш бўлмапти. Бир куни Босим ака ҳам ҳашар қилибди. Одамлар энди иш бошлашган ҳам экан, Соли аканинг ўғли келиб: «Уйга меҳмон келди!»—деб отасини эргаштириб кетибди. Яна бир оздан сўнг бошқасининг қизи келибди; шундай қилиб, бирининг қизи, бирининг ўғли келиб турли баҳоналарни айтиб, оталарини чақириб кетаверибди, охири ҳеч ким қолмабди. Соли аканинг қувноқ товуши эшитилди:

— Ҳой, Босим ака! Ўғлингиз келаяпти, уйга меҳмон келди-ёв!

Ҳашарчиларнинг қаҳ-қаҳ отиб кулишларидан атроф жаранглаб кетди. Бу қаҳ-қаҳ-қаҳ Босим аканинг ўзи ҳам қўшилиб, завқи опшанидан тиззаларига уриб куларди. Мен баъзан арзимаган нарса учун бир-бирлари билан хириллашиб қоладиган бу қишлоқ одамлари-

нинг ҳашар пайтида ака-укадек бўлиб ҳазил-мутоиба гаплар айтишиб, жон-дилдан берилиб ишлашларига қойил қолиб турардим. Мана, уста бобо бирпасда иккита деразани ўрнатиб бўлиб, томга чиқди. Ҳашарчилар: «Тезроқ қимирланглар, уста бобо томга чиқдилар»,- деб бир-бирларини шошилтира бошладилар. Дарҳақиқат, уста бобо қўлига андавани олиб энгларини шимарди. Рашид ака Мусулмонқул аканинг пақирга солган лойини кўтариб кетаркан, секингина:

- Уста энгини шимараяпти, ўлдим деявер, Мусулмонқул!- деди.

- Парво қилма Рашид, чарчаб қолсанг, лойни кетмон билан шу ердан отиб томга чиқариб юборавераман,- деди Мусулмонқул ака пақирларни лойга тўлдирад экан.

Уста бобо эса том сувашни бошлаш олдидан дадамга деди:

- Полвон, келинга айтасиз-да, тушликка ўша зўр шўрвадан бўлсин.

- Хўп бўлади, уста бобо,- деди дадам.

Аям тайёрлайдиган шўрва қишлоққа машҳур эди. У шўрвага, ошқовоқ, лавлаги, картошка, нўхат солиб, шундай бошлаб пиширдикки, уларнинг ҳеч қайсиси эзилиб кетмас, ҳудди жойида туриб пишгандек бўлиб, шўрва сувининг таъми эса ичган одамнинг оғзидан бир умр кетмасди. Уста бобо ана шунақа шўрва ҳақида гапирётганди. Унинг гапи бу шўрванинг мазасини тез-тез татиб турадиган Мўмин маслаҳатга ҳам жуда ёқиб тушди.

- Ичимсиз-да, уста, ичимсиз!- деб қўйди у.

- Мулла Мўмин, хотиржам бўлинг, сиз шўрвага лойиқ иш қилётганингиз йўқ,- деди уста бобо.

- Ҳой, уста, кўраяпсизми, мен бу ерда қандай ўлиб-тирилаяпман! - У шундай деб ўзини кўрсатмоқчи бўлди, ўрнидан туриб, жилпанглаб пақирларга сув қуяётган эди, ўзи сув тўкавериб, сирпанчиқ қилиб юборган лойхонанинг четидан сирпаниб кетди, мувозанатини сақлаш учун қақдини тиклашга ҳаракат қилди-ю, ўзини ўнглаб ололмай бор бўйича шалошлаб лойхонага қулаб тушди. Ҳамма қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Мўмин амаки оғзига кириб кетган лойни зўр бериб туфлаб:

- О, баччағар! О, баччағар! - дерди.

Мусулмонқул ака товушини баралла қўйиб, бақирди:

- Ҳой, одамлар! Маслаҳат билан Мўмин амакини лойхонадан

қандай чиқариб оламиз, энди! Ҳа-ҳа

- Ҳа-ҳа-ҳа ...

- Саид, арқонингни ташла, қайнатангни боғлаб берай, - деди Мусулмонқул ака яна ҳа-ҳалаб куларкан.

Мумин амаки кулги садолари остида апил-тапил лойхонадан чиқиб кийимини алмаштириб келгани уйга жўнаб қолди.

Бу самимий кулгилар, назаримда, хашарчиларнинг чарчоғини ёзиб юборди; улар ишни янада жадаллатиб юбордилар; уст-бошлари, юз-қўллари лой бўлиб кетганига қарамай, уста бобони кутдириб қўймайлик, деб бир-бирларини шошириб ишлашарди. Мана, Мўмин амаки ҳам кийиниб келиб ўз ўрнини эгаллади. Хашарчилар тушлик пайти ҳам узоқ ўтиришмади; бир косадан шўрва ичишди ва яна туриб кетишиб шу билан кечгача ишлашди. Аям тандир-ўчоқларини ҳам суватиб олди; ҳаммадан ҳам у хурсанд эди, ҳар икки гапнинг бирида: «Ховлимизга файз кириб қолди!» - дерди. Чиндан ҳам катта уйга дераза қўйилиши, атрофи яхшилаб сувалиши ҳовлимиз чиройига чирой қўшган эди».

Бу ҳикоядан кўринадики, ҳамқишлоқлар бир оиладек яшаб, бир-бирларидан хабардор, бир-бирларига меҳрибон бўладилар, қишлоқнинг, жамоанинг иши ҳақида ҳисоб бериб турадилар, бир-бирларини ва шу аснода болаларини ҳам жамоа руҳда тарбиялайдилар.

Ибн Сино жамоадан, жамиятдан ажралиб тарбия топган боланинг бахтсиз бўлиб қолишини таъкидлайди. Инсон оилада дунёга келгани билан жамиятга алоқадордир. «Фаробий фикрича, инсоннинг ва жамиятнинг ғалабага эришуви, яхшилиқни қўлга киритиши, ахлоқий ва ақлий мукамалликка эришуви, инсон ва жамоанинг ўз қўлидадир. Табиий бошланғичлар таъсири остида камол топиб инсонга айланишгина кифоя қилмайди, чунки инсон бўлиб, инсоний камолотга эришуви учун сўзлаш ва касб-ҳунарга муҳтождир». Ўз-ўзидан маълумки, бу эҳтиёжлар жамиятда қондирилади.

Жамоа бир мақсад, бир интилиш йўлида бирлашган, шу мақсад йўлида иқтисодий тафаккур, ижодий куч-қувватларини, фаолиятларини бағишлайдиган кишилар гуруҳидир. Жамоа туйғуси ҳам ана шу уюлган шахсларнинг маънавий-ихтиёрий бирлигидан келиб чиқади ва шахс, гуруҳ, жамиятнинг мақсад йўлида бирлашуви билан белгиланади. Жамоа жисмоний, ақлий меҳнат фаолиятида, маънавий-ахлоқий сифатларнинг маълум маънода умумий бўлишида

яққол кўринади. Шунга кўра шахс жамоада, жамиятда меҳнат қилди, жамиятнинг кичик бир табиий ҳужайраси бўлган оилада яшайди. Жамиятнинг қанчалик ривожланганини оила фаровонлигида, шахснинг камолотида кўриш мумкин. Ёки шахснинг баркамоллиги, оиланинг тўла-тўқислигига қараб, жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий аҳволини билиш мумкин. Чунки, шахс-оила-жамият муносабатлари ўзаро мустақкам боғланган. Шунинг учун шахс оила - жамият муҳитида шаклланади, камол топади.

2-§ Оиланинг бола тарбиясида халқ миллий анъаналаридан фойдаланиш

Халқ – ахлоқий қадриятлар бўлиб, у қимматли анъаналар ижодкори. Халқ қадриятлар ва анъаналарни ўзининг озодлиги учун олиб борган курашлардан мардонавор ижод қилди, уларни толмас меҳнатда, чет эл босқинчилари билан қилган жангларида қадралади ва эъзозлади.

Анъаналарнинг ижтимоий, сиёсий, ахлоқий мазмуни турли тарихий даврларда айниқса кескин синфий курашларда яққол кўринди. Оммавий халқ ҳаракатлари, инқилобий жанглар авж олган даврда ҳам кишилар ижтимоий қизиқишлар билан яшаганлар. Юксак идеаллар учун курашган вақтларда ҳам анъаналар таркиб топган.

Анъаналарни ўрганишда улар қандай тарихий шароитда ва қайси синф томонидан яратилганини, кимларга хизмат қилганини, кимнинг манфаатини ёқлаганини ва қайси синфнинг ҳукмронлигини мустақкамлаганини кўра билиши керак.

Уруғ-жамоа тузуми шароитида анъаналарни тўғри, ҳаққоний ёки сохта тушунтириб берган. Бундан ташқари урф-одатлар ва маросимлар ота-боболар томонидан ижро этилиб, уларнинг авлодлари ҳам ана шу урф-одатлар ва маросимларга риоя қилишлари лозим бўлган. К.Рамуссен Эскимослар ҳақида жумладан шундай деб ёзади: «Уларнинг ҳаммаси ҳар бир муайян ҳолда нима қилиши кераклигини аъло даражада билар эди, аммо менинг «нима учун шундай қилиш лозим?» -деб берган саволим ҳар сафар жавобсиз қолар эди». К.Рамуссен қуйидаги биттагина «тушунтириш» ни эшитган холос, «... Визнинг ота-боболаримиз барча эски турмуш қоидалари билан қуролланган. Бу қоидалар авлодларимиз тажрибаси ва донишман-

длигидан вужудга келган. Биз бу қоидалар қандай ва нима учун пайдо бўлганини билмаймиз, аммо тинч яшаш учун уларга рия қилаверамиз. Бизлар шунчалик содда ва ишонувчанмизки, ўзимиз билмайдиган нарсалардан ҳам қўрқаверамиз. Ўзимизнинг урф-одатларимизни сақлаймиз ва уларга рия қиламиз».

Бинобарин, анъаналар ҳаёт талабларига жавобан пайдо бўлади ва у ёки бу синф манфаатига жавоб бера олгунча яшайди. Улар қандайдир ишнинг такрорланиши натижасида, вазият тақозосига кўра пайдо бўлади. Бунда улар тасодифан вужудга келади ёки онгли равишда жорий этилади.

Энциклопедияда анъана қуйидагича таърифланади: «анъана (лотинча – traditio – узатиш сўзидан)» ижтимоий ва маданий мероснинг авлоддан авлодга ўтадиган ва муайян жамиятларда, синфларда ва ижтимоий гуруҳларда узоқ вақт сақланадиган элементи бўлиб, у ижтимоий мероснинг объект (моддий ва маънавий қадрият) ларнинг – ўз ичига қамрайди.

Кичик энциклопедияда бу таъриф шундай аниқлаштирган: «анъаналар (traditio – узатаман сўзидан) тарихдан таркиб топган ва ажоддан авлодга ўтадиган одатлар, ижтимоий тартиб, хулқ нормаси, ғоялардан иборатдир». Педагогика луғатида анъана хусусида шундай дейилади: «оилавий анъана (лотинча – traditio – узатиш сўзидан олинган) оилада қабул қилинган ва катта авлод кичик авлодга берадиган одатлар ҳамда хулқ нормаларининг мажмуи. Анъаналар мактабда мустақкам ўрин олган, жамоа сақлайдиган ва ўқувчиларнинг бир авлоддан бошқа авлодга ўтадиган одатлар, тартиблар, хулқ қоидаларидир».

«Анъана бир авлоддан иккинчи авлодга ўтган, олдинги авлоддан мерос бўлиб қолган нарсалар (масалан, ғоялар, қарашлар, дидлар, ҳаракат образлари, одатлар ва ҳоказолар)»

Одат хатти-ҳаракатда, турмушда ўрин олган тартиб, дея изоҳланади С.И.Ожегов муаллифлигидаги луғатда (151).

Шундай қилиб, анъаналар ўтиш, бериш деган маънони англатади. Анъаналар тасодифан вужудга келмаслиги, балки йиллар мобайнида таркиб топиши маълум. Демак, анъаналар кўп марта такрорланадиган ва ажоддан авлодга ўтадиган муайян қарашлар, эътиқодлар, дидлар, хатти-ҳаракат нормалари ва қоидалари, ишлар ва ҳодисалардир. Биз анъаналар яшапнинг асосий шарти уларнинг сақла-

ниши ва узатилишида деб ҳисоблаймиз. Анъана кўп қиррали, мураккаб ҳодисадир. Уни турли белгиларига кўра таснифлаш мумкин.

Ушбу мавзуга ўтишдан олдин, аввало, қисқача бўлсада, қуйидаги тушунчаларга аниқлик киритиш керак: «Урф-одат ва анъаналар нима?», «Улар бир-биридан нимаси билан фарқланади?», «Қандай анъаналар меҳнат анъаналари деб аталади ва уларнинг бошқа анъаналардан фарқли жиҳатлари нималардан иборат?». Буларни аниқлашнинг муҳимлиги шундаки, мавжуд адабиётларда мазкур муаммоларни ёритиш бўйича жуда кўп чалкашликлар учрайди, айрим тушунчалар аралашиб кетади ва ҳоказо. Масалан, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» китобида «одат» сўзи муайян халқда қабул қилинган анъаналар, шакллар деб «бир одам томонидан қабул қилинган усуллар, ҳаракат тарзи, тамойиллар» деб изоҳланади. Анъаналар эса тарихан таркиб топган ва аждоддан авлодга ўтиб келган маросимлар, ахлоқийлик нормаси деб таърифланади(257).

Бизнингча, урф-одатлар ва анъаналарни бундай изоҳлаш илмий нуқтаи назардан у қадар тўғри эмас. Чунки мазкур ҳолда «анъана – урф-одат» ва «урф-одат – анъана» тушунчалари таърифи орасига тенглик белгиси қўйилган. Ҳолбуки, бизнингча, анъана урф-одатга нисбатан кенг тушунчадир.

Тўғри, урф-одат ва анъана тушунчаларининг маъноси энциклопедияларда «Изоҳли луғат»дагига қараганда кенгроқ ёритилган. Лекин биз энциклопедияларда ҳам айрим ноаниқликлар бор деб ҳисоблаймиз. Масалан, уларда: «Муайян жамиятдаги ва ижтимоий гуруҳдаги урф-одатлар мерос сифатида қоладиган, такрорланадиган, ҳар бир аъзо учун стереотипга айланган ахлоқ қоидаларидир», - деб ёзилган (257).

Биринчидан, мазкур ҳолда «мерос сифатида қоладиган» ибораси ноўрин ишлатилган. Чунки урф-одатлар, ахлоқ қоидалари мерос сифатида ўтмайди, балки ҳаётнинг ўзида ўзлаштирилади. Улар ёш авлодга онгли ва онгсиз равишда ўтади. «Мерос сифатида ўтиш» эса ирсийлик билан борлиқ бўлиб, хромосомалар, генлар орқали ўтишдир ва бу жараёнга унинг ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Иккинчидан, урф-одат иборасини «жамиятнинг ҳар бир аъзоси учун нормага айланган ахлоқ қоидаси» деб тушуниш мумкин эмас. Чунки битта жамиятнинг ўзида у ёки бу гуруҳлар риюя қилмайдиган, айрим оилалар, шахслар тан олмайдиган урф-одатлар бўлиши

мумкин ва мавжуддир. Лекин бу ҳол ана шу урф-одатларни тарк этишга олиб бормади. Демак, мазкур таърифдаги «мерос» ва «жамиятнинг ҳар бир аъзоси» сўзлари иборанинг аниқлигига путур етказди.

Ниҳоят, биз урф-одатнинг энциклопедиялардаги таърифи бирмунча кенг деб ҳисоблаймиз. Бу таъриф урф-одатдан кўра анъанага кўпроқ тўғри келади.

Анъана тушунчасида муайян маросимлар ва урф-одатлар, ахлоқ қоидалари бирлашади. Анъана ўзига хос интеграцияланган ва аҳамиятли ҳодиса бўлиб, унда авлодларнинг ижтимоий ҳаётга боғлиқ тажрибаси умумий шаклда акс этади. Профессор Г.Н.Волков таъбири билан айтганда, «анъана у ёки бу кишилар гуруҳидан бошланиб, катта авлоддан ёш авлодга ўтган урф-одатлар, маросимлар ва ахлоқ, қоидаларининг мажмуидир». Аниқроқ айтганда, анъана қадриятларнинг таркибий қисми бўлиб, у ижтимоий ва маданий меросда узоқ, даврлар мобайнида сақланади, кейинги авлодлар томонидан қабул қилинади ва йил давомида янги элементлар билан бойиб бораверади. Бинобарин, анъана муайян маросимларга, удумларга, урф-одатларга қараганда анча кенг ва умумлашган ҳодисадир (70).

Анъаналар феномен сифатида ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига (ҳуқуқ, сиёсат, иқтисодиёт, этнография, дин, адабиёт, санъат, маданият ва ҳоказоларга) хос бўлиб, маълум маънода барча ижтимоий тизим ҳаётийлигининг муҳим шартидир. Фоялар, учрашувлар, маълум ижтимоий тадбирлар, жумладан, дидлар, урф-одатлар, ахлоқ нормалари, маросимлар, байрамлар, қўшиқлар ҳам анъана шаклига кириши мумкин. Шунингдек, халққа, мамлакатга, ўлкага, миллатга ва оилага хос анъаналар ҳам мавжуд бўлади. Умуминсоний анъаналар ҳам бор. Масалан, меҳнат анъаналари гарчи, миллий кўринишга эга бўлса-да, умуминсоний анъаналардир. Улар илғор жиҳатлари туфайли узоқ яшайди, эъзозланади ва авлоддан авлодга ўтади(164).

Даврнинг ҳамда ижтимоий-иқтисодий тузумнинг талабларига жавоб берадиган анъаналар эҳтиёткорлик билан сақланади ва бойитилади; акс ҳолда янги анъана билан курашда унутилиб кетади. Академик Ф.Когормнинг таъкидлашича, «анъаналар диалектик ривожланади, янги анъаналар қабул қилинади, халқ, асрлар мобайни-

да яратган анъаналардаги барча яхши ва илғор нарсалардан фойдаланилади. Иккинчи томондан, эскирган ва замон талабларига жавоб бермай қолган анъаналар ривожланиш жараёнида янги анъаналарга ўз ўрнини монеликсиз бўшатиб беравермайди. Одатда янгилик эскиликка қарши курашда вужудга келади ва ўзига йўл очади» (108).

Анъаналар, урф-одатлар ва байрамларнинг ҳар бири муайян тарихий даврнинг маҳсулидир. Улар моддий турмуш шарт-шароитларининг таъсири билан пайдо бўлган, ривожланган, такомиллашган, асрлар оша аждоддан авлодга ўтиб келган ва халқнинг яхши орзу ниятлари ҳамда маънавий бойликларини ўзида мужассамлаштирган бўлади. Улар синфий жамиятда синфий характер касб этади. Илғор анъаналар эса янги давр, ижтимоий тузум эҳтиёжларига мослашади. Масалан, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳмондўстлик, болалар тарбияси билан боғлиқ анъаналар асрлар давомида яралган бўлиб, улар ҳозир ҳам ижтимоий аҳамиятини йўқотмаган.

Ҳар бир авлод ўзидан олдинги авлодлардан мерос қолган анъаналар ва урф-одатларни меҳнати, билими, тажрибалари билан бойитади ва ривожлантиради.

Урф-одатларни этнографлар, файласуфлар, фольклоршунослар, публицистлар турли нуқтаи назардан таърифлайдилар. Файласуф олим Угринов фирича, урф-одатлар янги авлодга муайян ғоялар, ахлоқ хатти-ҳаракатлар, бойликлар ва туйғуларни ҳаётияти эштишнинг махсус усулидир. Ворисликнинг бошқа усулларидан эса урф-одатлар ўзининг рамзийлик табиати билан фарқланади (205).

«Урф-одатлар билан боғлиқ хатти-ҳаракат ҳамма вақт рамзийлик билан суғорилган. Рамзлар ўзида у ёки бу ижтимоий ғояни, образни, фикрни умумлаштиради, тунга мувофиқ туйғуларни қўзғайди» (169).

Урф-одатлар, удумлар, расм-русумлар занжирдан иборат. Улар маданий бойликларни авлодларга ҳаётияти муҳим восита ҳисобланади. Удумлар, расм-русумлар урф-одат сингари рамзий образларга эга эмас. Улар кишиларнинг узоқ йиллик фаолияти – меҳнатдаги, турмушдаги, оиладаги амалий хатти-ҳаракати натижасида таркиб топади.

Маросимлар – анъананинг бадиийлашган, рамзий белгилар, образлар мусиқа, рақс, кўшик, публицистик на бадиий сўз воситаси-

да англашиладиган муайян ғоялар, ахлоқ нормалари шаклидаги кўриниш. Маросим бир нечта расм-русум, удумлар занжиридан иборат. У анъаналарнинг тантанали бадиийлашган қисми бўлиб, оммавий ҳаракатлар йиғиндисидир (173).

Маросим урф-одатнинг ҳамма вазифасини адо этишга қодир эмас, балки унинг бирор қисми – бошланиши, кульминацияси, тугалланишини намоён қилади. Шу боис урф-одат кенг режали хатти-ҳаракат мажмуи бўлса (тўй байрамлар, армия сафига чақириш ва ҳоказолар), маросим ана шу тантана (урф-одат) ни ўтказиш пайти – бадиийлашган қисмидир.

Байрамлар – кишиларнинг хусусий ва жамоа бўлиб кечириш шароитининг йиғиндиси бўлган тарихий ижтимоий тараққиёт жараёнида юзага келган, ўзида идеалларни, эстетик эҳтиёжларни ифодалаган анъаналар ва урф-одатларнинг муайян шаклдаги тантанали кўриниши. Байрам – жамият, давлат, синф, ижтимоий гуруҳ, оила ҳаётидаги бирор муҳим ва қувончли воқеага бағишланган кундир. Байрамлар бир қанча элементларни ўзида намоён қилиб, сиёсий тадбирлар (тантанали мажлис, илғорларни мукофотлаш), ўзига хос одатлар (ҳарбий парад, меҳнаткашлар намоёйиши), оилавий тантаналар (қариндошлар, дўстлар учрашуви) кабиларнинг занжиридан иборат (265).

Халқ анъаналари, урф-одатлар ва байрамлар кишиларнинг жамоа бўлиб уюшишларини, мулоқотга киришишларини тақозо этади. Зотан, улар халқ ҳаётининг барча томонлари - иқтисодий, ижтимоий, миллий, илмий, маданий, ҳарбий, касб-ҳунар ва ишлабчиқариш жабҳаларида намоён бўлади.

Анъана, байрам ва урф-одатлар турмуш маданияти тушунчасининг таркибида ҳаракат қилади. Анъана ва урф-одатлар кишиларнинг ўзаро ва жамиятга ижтимоий муносабатларини тақдор ишлабчиқаришда, олдинги авлод эришган моддий ва маънавий бойликларни ўзида акс эттириб, кейинги авлодга етказишда муҳим восита.

3-§ Оилада бола тарбиясининг ўрни

Ўқитувчи мавзуни эълон қилгач, тахтага иккита портретни, масалан, Ҳ.Олимжон ва бир номаълум шахснинг портретларини илади ва «Кимларнинг суратларини кўриб турибсиз?» деб сўрайди.

Аммо нотўғри рағбатлантиришлар айрим ўқувчиларда ва жамоаларда ўз-ўзидан мағрурланиш, ўз-ўзига юқори баҳо қўйиш, ўртоқларига нисбатан ҳурматсизлик каби салбий хислатларни тарбиялаши мумкин. Мақтов, тапаккур, мукофот жамоа аъзоларининг фикр-мулоҳазаларига асосланган бўлсагина кўзда тутилган мақсадларга эришилади.

Ўқувчиларнинг ножўя хатти-ҳаракатларига салбий баҳо бериш жазолашда ўз ифодасини топади. Жазолаш ўқувчиларнинг ёмон хатти-ҳаракатларига қарши курашишга ёрдам беради ва улардаги зарарли одатларни тағ-туби билан йўқотишга имкон турдиради. Бундан ташқари, у ранжиш, уялиш, пушаймон бўлиш, ўз ишларини қоралаш каби туйғулар уйғотиб, хатти-ҳаракатнинг ахлоқий жиҳатларини тарбиялайди ҳам.

Кўпгина педагоглар жазолашни қўллагандан туриб, ўз ўқувчилари интизомли бўлишга эришадилар. Аммо болалар мактабда ёки оилада интизом ва тартибни қаттиқ бузганларида уларни эътиборсиз қолдириб бўлмайди.

Синф раҳбарлари огоҳлантириш ёки танбеҳ бериш, номақбул хатти-ҳаракатларни кўрсатиш, бундай ҳолатларни қоралаш, янада қаттиқ жазолаш берилиши ҳақида огоҳлантириш, синф олдида огоҳлантириш ва бошқа жазо чораларини қўллайдилар.

Ҳозирги замон мактабида рағбатлантириш ва жазолашни куллаш болалар шахсини ҳурмат қилишга асосланган.

амалга оширишда боланинг жисмоний ривожланишига, чиниқишига ҳам эътибор бериб бориши лозим. Бола тилга кира бошлаши билан нисбатан мураккаб тарбиявий ишларни амалга ошириш керак. Бола озода, интизомли, одобли қилиб тарбияланса-ю, замонавий ижтимоий-психологик ва тараққиёт талаблари ҳисобга олинмаса, унинг келажагига, бахтига зомин бўлиб қолиш мумкин. Шунинг учун ота-она ижтимоий тарбия муассасалари билан ҳамкорликда болаларнинг касб-ҳунарни, компьютер саводхонлигини, тилларни, бадний адабиётни, илмни ўрганишга спортга интилишини рағбатлантиришлари зарур.

Ота-она синчков психолог, нозик дидли педагог, боланинг келажагини яратувчи башоратгўй бўлиши лозим. Агар ота-она боладаги истеъдод куртақларини ўз вақтида сезиб, уларнинг ривожланишига шароит яратиб бера олса, бола шахсининг камол топишига катта йўл очади.

Ўқитувчи ана шуларни тушунтиргандан сўнг ота-онанинг болага намуна сифатидаги таъсири ҳақида тўхталади. У аввало қуйидаги парчани ўқиб беради ёки ўқувчилардан бирига ўқитади:

«Сизнинг ўз хулқу атворингиз - ҳал қилувчи энг муҳим нарсадир. Болани фақат у билан гаплашганда, насиҳат қилганда, ёки унга бирор нарса буюргандагина тарбиялайман деб ўйламамиз. Сиз болани турмушингизнинг ҳар бир лаҳзасида, ҳаттоки ўзингиз уйда йўқлигингизда ҳам тарбиялайсиз. Сизнинг қандай кийинишингиз, бошқалар билан ва бошқалар ҳақида қандай гаплашишингиз, хурсанд бўлишингиз ёки ташвишланишингиз, дўст ва душманингиз билан қандай муомала қилишингиз, кулишингиз, газета ўқишингиз – булар ҳаммаси бола учун катта аҳамиятга эга. Гапингиз оҳанги сал ўзгарса ҳам бола бунини дарров пайқаб олади ёки сезади, бола фикрингиздаги ҳамма ўзгаришларни ҳар хил йўл билан билиб олади, лекин ўзингиз бундан беҳабар бўласиз. Агар сиз уйда кўполлик ёки мақтанчоқлик қилсангиз ёки ичкиликка берилсангиз, ундан ҳам ёмони – онани ҳақорат қилсангиз – сиз болаларингизга ниҳоятда катта зарар етказган бўласиз, уларга ёмон тарбия берган бўласиз ва сизнинг бу ноҳўя қилиқларингизнинг оқибати жуда ёмон бўлади.

Ота-онанинг ўзига талабчан бўлиши, ота-онанинг ўз оиласини ҳурмат қилиши, ота-она ўзининг ҳар бир қадамини назорат остига олиши лозим тарбиянинг биринчи ва энг асосий методи шудир!».

Ўқитувчи: «Бу парча ҳар бир оилада бўлиши ва тез-тез ўқиб турилиши лозим бўлган А.С.Макаренконинг «Болалар тарбияси ҳақида лекциялар» китобидан келтирилди. Бу китобдаги гаплар маъзини чақиб олган ота-она ўз педагогик маданиятини юксалтиришга эришади», дейди ва ўзбек оилаларидаги тарбиянинг ўзига хослигига тўхталади.

Ўзбек оилаларида болани меҳнатсеварликка ўргатишга алоҳида эътибор берилади. Бунда кўпинча ота-оналарнинг ўзлари болаларга ўрناк кўрсатадилар. Масалан, она овқат пишириш, кир ювиш, уйни саранжом-сарипшта тутиш, каби ишларни сидқидилдан бажаради ва буни ўзининг оиладаги бурчи деб билади, ҳеч қачон эрига: “Хўқуқимиз тенгку, сиз ҳам кир ювинг, нон ёпинг!” демайди. Ота ҳам ўз навбатида рўзғордаги барча оғир ишларни, оилани иқтисодий жиҳатдан таъминлашни ўз зиммасига олади, бу борада меҳнатсеварлик, жонкуярлик намуналарини кўрсатади. Бундай шароитда ота-онадан бола шахсида меҳнатсеварлик, оилапарварлик хислатлари таркиб топа боради. Ўзбек халқининг «бир болага етти қўшни хўжайин», деган нақли бор. Бола улғайган сайин маҳалладаги тўймаъракаларда қатнашади, атрофдаги яхши одамларни кўриб ўзининг фазилатларини бойитади, камчиликларини йўқотишга ҳаракат қилади, ундаги худбинлик ҳислари йўқолиб боради. Катта ёшли кишилар болани яхши ишлари учун мақтаб, ёмон қилиқлари учун уялтириб турадилар.

Юқоридаги фикрлардан ўзбек оилаларида бола шахсини камолга етказиш учун ҳамма шарт-шароит муҳайё, деган хулоса келиб чиқмайди. Баъзи ўзбек оилаларида боланинг усти бут, қорни тўқ бўлса етади, бўладиган бола ўзи бўлаверади, деган салбий қарашлар ҳам мавжуд. Ёки катта-катта тўймаъракалар қилган ҳолда бола шахсининг ривожланиши учун зарур буюмларни харид қилишни истамайдилар. Баъзи хонадонларда болаларнинг дарслигидан ташқари бадий, илмий-оммабоп китоблар йўқ, газета-журналларга обуна бўлишмайди, мен бир косиб ёки савдо ходимиман, китобни нима қиламан дейишади. Ваҳоланки, китобсиз ҳеч кимнинг шахси камолга ета олмайди. Кейинги йилларда ҳар бир хонадон учун зарур «Саломатлик», «Уй-рўзғор энциклопедияси» «У ким? Бу нима?» каби китоблар чоп этилади. Бу китоблар оилада бола тарбияси билан шуғулланишда жуда қўл келади, шунинг учун ўзбек хонадон-

лари уларга эга бўлиши лозим. Баъзи ота-оналар борча, мактаб бор деб бола тарбияси билан жиддий шуғулланмайдилар, болалари но-тўғри йўлга кириб кетгандан сўнг эса-оҳ-воҳ қилиб юрадилар. Ота-она мактаб билан яқин алоқа ўрнатса, оиладаги тарбиявий ишлар ижтимоий тарбия билан уйғунликда олиб борилса, бола шахсининг шаклланиши икки хиллик, хатолар рўй бермайди.

Оила тарбиясида катта-кичик масала йўқ. Шунинг учун овқат-ланиш, муомала, юриш-туриш, кийиниш, шахсий гигиена қоида-ларига амал қилиш, телевидение, радио эшиттиришларидан фой-далана билиш, кўпчилик орасида ўзини тутиш, катталарни ҳурмат қилишни ўрганиш бола шахсининг камол топишида бирдек аҳами-ятга эга бўлган ишлардир.

Ҳар бир халқ ўз болаларининг бахтли бўлиши учун қадимдан курашиб келган. Буни авлодлардан авлодларга ўтиб келган маъна-вий хазина – китоблардан билса бўлади. Ана шундай китоблардан бири - Шарқда машҳур бўлган «Қобуснома» дир. У XI асрда, форс-тожик тилида яратилган, жуда кўп тилларга таржима қилинган. 1860 йилда Огаҳий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган «Қобус-нома» ўзбек халқининг оила тарбиясини амалга оширишда ёрдам берадиган қўлланмалардан бўлиб қолган. Бу китобда касб-ҳунар ўрганишнинг зарурлиги хусусида шундай дейилади: «Агар табиа-тинг ҳар қанча асл бўлса ҳам, унга мағрур бўлмагил, чунки тан гўзал-лиги ҳунар безаги билан зийнатланмас, ҳеч нарсага арзимайди. Масалан, дебдурларким, улуғлик ақут ва билим биландир, насл-насаб билан эмас. Ота-онанг қўйган отларига мағрур бўлмагил, бу от фақат ташқи кўринишдан бошқа нарса эмас. Аммо сен ҳунар билан бир номга эга бўлгил». Бинобарин, ҳар қандай касбнинг ус-таси бўлиш учун оилада болага йўл очиш керак, чунки болаликда шаклланган моҳирлик, удда-буронлик сифатлари бир умр доимий йўлдош бўлади.

Ота-она бола тарбиясида бир ёқадан бош чиқариши зарур, агар ота бошқача, она бошқача талаб қўйса, болада иккиюзламалик ало-матларини кўрамиз. Бундай пайтда ота-она дарҳол ўз хатосини тўғрилаши, боладаги ножўя қилиқларни йўқотишга ҳаракат қили-ши лозим. Ота-она шундай иш тутиб, ўзлари бераётган тарбиянинг болага қандай таъсир кўрсатаётганини кузатиб бориши, болада но-жўя қилиқлар сезилса, тарбиянинг бошқа самаралироқ усулларини

қўллаши зарур. Болага меҳрибонлик қилиб, ҳаддан ташқари эрка-лаш унинг қалондимоғ, худбин қилиб қўйиши ёки писмиқ, журъат-сиз, ташаббуссиз бўлиб қолишига олиб келиши мумкин.

Маълумки, педагогикада тан жазоси бериш тақиқланган. Шунингдек, оила тарбиясида ҳам болага тан жазоси беришдан сақланиш лозим. Бунинг ўрнига тушунтириш, дашном бериш, оилавий йиғилишда гуноҳкор болани муҳокама қилиш усулларидадан фойдаланиш зарур. Болани ҳадеб жазолайвериш, «сен одам бўлмайсан!» деб камситиш ҳам нотўғри. Бунда бола қашқатаёқ бўлиб қолади. Шунинг учун болани вақт-вақтида рағбатлантириб туриш керак.

Хуллас, ҳар бир ота-она болага тарбия бериш борасида ўзининг педагогик маданиятини юксалтириб бориб, бу жуда масъулиятли ишга қатъият ва ижодкорлик билан ёндошиши зарур.

4-§ Тарбия жараёнида ўқувчиларда тежамкорлик тушунчаларини сингдириш

Бозор иқтисодиёти оила тарбиясида кенг қўлланиб келинган миллий қадрият сифатидаги тажрибаларига суянишни ҳам тақозо этади. Масалан, ўзбек оилаларида болаларни тежамкорлик руҳида тарбиялаб келганлар, исрофгарчиликка йўл қўймаганлар.

Маълумки, «иқтисод» сўзининг маъноси кенг бўлиб, у чуқур мазмунга эга. Кўп ўринди бу сўз халқ ичида «тежамкорлик» сўзининг синомини сифатида қўлланилади. Тежамкорлик ҳақида сўз кетганда исрофгарчиликка йўл қўймасликки тушунамиз.

«Иқтисод» тушунчасига, машҳур ўзбек миллий маърифатпарварлиги йўналишининг атоқли намояндаси Абдулла Авлоний қуйидагича таъриф беради: «Иқтисод деб пул ва мол каби наъматларнинг қадрини билмакка айтилуру.

Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда, сўмни аямас. Саҳоватнинг зидди баҳиллик ўлдири каби иқтисоднинг зидди исровдур. Аллоҳ. Таоло исроф қилувчиларни суймас».

Ота-боболаримизнинг ўз фарзандларини тежамкор бўлишга ундаганларини халқ оғзаки ижоди мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, тежамкорлик мавзуи халқ мақолларида ҳам ўз аксини топган. Зеро, бу мақоллар юз йиллар давомида авлоддан-авлодга ўтиб,

халқнинг дилида сақланиб келган.

Мақоллар кишиларнинг тарихий тажрибаси сифатида кўпгина синовлардан ўтиб шаклланади ва чуқур маъно касб этади. Мана уларнинг айримлари: «Тежаган-бирга бирни қўшар, тежамаган бирини ҳам бой берар», «Пул топиш учун куч-қувват керак, тежаш учун-фаҳму-фаросат», «Ўзингникини бир бор тежасанг, халқникини минг бор тежа», «Тежамлигу расомадлик-ака-ука, тўғрилигу ҳалоллик-опа-сингил», «Тежамкор-олқиш олар, исрофгар койишга қолар» ва ҳоказо.

Ҳаттоки, ота-оналаримиз тежамкорлик руҳида тарбиялаш вазифасига фарзандларининг бахтли-саодатли бўлишининг бир шартини, ахлоқий тарбиянинг бир кўриниши сифатида қараганлар.

Бозор иқтисодиётининг мақсади жамиятнинг барча аъзоларини, жумладан, ота-оналарни, уларнинг фарзандларини амалий ҳисобкитобга ва оқилона омилкорликка ўргатишдан иборат. Зотан, пул ҳам шахсни тарбиялайди. Уни менсимаслик икки томонлама хатоларни келтириб чиқариши мумкин. Унинг бир томони, болани оиланинг моддий қийинчиликларини билишни истамаслик одати пайдо бўлади ва у текинхўрликка ўрганади. Иккинчи томони, пулга хирс қўйиш, очкўзлик, худбинлик, хасислик каби иллатларни келтириб чиқаради.

Маълумки, азалдан ота-оналаримиз болаларни хўжалик ишлари билан таништириб, оиланинг кирим ва чиқим ишларини уларга ўргатиб келишган. Шу тарзда, болада оиланинг моддий аҳволи ҳақида тасаввур ҳосил бўлишига эътибор берилган.

Ҳозирги замонда бутун дунёда кўзга ташлаётган озиқ-овқат, ичимлик суви, фойдали қазилмалар ва шу каби заҳираларнинг камайиб бораётганлиги, шунингдек, аҳоли сонининг ортиб кетаётганлиги қатор муаммоларни келтириб чиқараётганлиги тежамкорлик, ишбилармонлик, омилкорлик каби қадриятларнинг умуминсоний, умумбашарий аҳамиятининг зарурлигини кўрсатиб бермоқда.

Демак, тежамкорлик ишбилармонликнинг бир кўриниши сифатида қадрият ҳисобланиб келинган ва у маънавий-ахлоқий мазмунга эгадир. Бу тушунчани бола онгига сингдириб бориш ота-онанинг вазифаси бўлиб, уни бажариш фақат шахсий иш бўлмасдан, балки ижтимоий аҳамиятига молик ҳодисадир. Чунки, бола ўзида тежамкорлик туйғусини шакллантира бориб, фақат ўз меҳнатини

ва ўзгалар меҳнатини қадрига етадиган бўлади. Буни англаб етиш болада ўзи, ота-онаси ва жамият яратган бойликларни қадрига етиш, уларни асраб-авайлаш кўникмасини ва малакасини пайдо қилади.

Ота-оналар болаларининг келажагини ўйлаб, уларни илк ёшларидан меҳнатга солиб чиниқтириб борадилар. Тўғри тарбиянинг энг таъсирли, энг самарали усули ҳам шу меҳнатдир. Ота-оналар болаларининг меҳнатига ҳамма вақт ҳам муҳтож бўлавермайдилар, лекин болани ёшлигидан ишга ўргатиш, меҳнатга кўниктириш зим-маларидаги бурч эканлигидан шундай йўл тутадилар.

Биздаги оила хўжалиги рўзғор учун керакли бўлган буюмлардан, ашё ва жиҳозлардан иборатдир. Оила давлатманд бўлса, бу ҳол оила аъзолари яхши ва бахтли кечираётганини, истеъмол буюмларини кўпроқ харид қилаётганини, ўз эҳтиёжларини кўпроқ қаноатлантираётганини билдиради.

Ҳар бир оила ўз хўжалигини тузатиб олиш йўли билан турмушини яхшилашга уринади. Оиланинг давлатманд бўлиши кўпроқ бутун мамлакат эришган муваффақиятларга унинг иқтисодиёт ва маданият соҳасидаги ютуқларига боғлиқ бўлади. Оилада болаларни тежамкорлик руҳида тарбиялашга қанчалик кўп эътибор берилса, улар халққа ҳам, ота-оналарига ҳам, ўзларига ҳам шунча кўп фойда етказадилар.

Ҳар бир бола оиланинг тенгҳуқуқли аъзосидир. Демак, у оила хўжалигининг иштирокчисидир. Шу билан бирга, болаларимизни фақат оила хўжалигини юритишга қобилятли кишилар қилиб тарбиялабгина қолмай, шунингдек бутун жамият хўжалигини ҳам тежаб-тергаб юритадиган садоқатли фуқаролар қилиб тарбия қилмоғимиз лозим.

Барча ота-оналар бундай тарбия мақсадлари тўғрисида ўзларида равшан тушунча ҳосил қилиб, бу билан ўз тарбия йўсинларини доимий ишга солиб ва текшириб боришлари зарур.

Кўпинча ота-оналар болаларининг ҳамма нарсани муҳайё бўлиши, яъни яхши еб-ичиши, яхши кийиниши, катта бўлганда уй-жойли бўлиши ҳақида ўйлайдилар. Буларнинг ҳаммасини фарзандларига чексиз меҳрибонликларидан ва уларни беҳад севганликларидан қиладилар. Болаларини деб ўзларининг энг зарур эҳтиёжларини қондиришни ҳам четга суриб қўйядилар, лекин буни бола эсига ҳам келтирмайди ва ҳатто секин-аста ўзини ҳаммадан ортиқ, ме-

нинг истагим ота-онам учун қонун, деб ўйлашга одатланади.

Бу тарбиянинг ногўғри ва зарарли йўли бўлиб, бундан ота-оналарнинг ўзлари кўпроқ заҳмат чекадилар. Бизнингча, ота-оналар ўз фарзандларини меҳнатсевар ва тежамкор қилиб тарбиялаш учун куйидагиларга амал қилишлари керак.

1. Бола ўз ота онасининг қаерда ишлашини ва нима ишлабчиқаришини, бу ишлаб-чиқаришнинг бутун жамият учун қандай аҳамияти борлигини билиши керак.

Умуман, бола ота-онаси ишлаб, топиб келтирадиган даромаднинг катта ва фойдали ижтимоий меҳнат эвазига олинадиган иш ҳақи эканини мумкин қадар эртaroқ яхши тушуниши лозим.

2. Болани оила бюджети билан мумкин қадар эртaroқ таништириш лозим. У отаси ва онасининг қанча маош олишини билиши керак. Бола ота ёки онасининг нимага муҳтож эканлигини, бу муҳтожликнинг қанчалик зарурлигини билиши зарур, у оиланинг бошқа аъзолари эҳтиёжини яхшироқ қондириш учун ўзининг баъзи эҳтиёжларидан вақтинча кечигашга одатланиши керак. Оиланинг умумий эҳтиёжига доир масалаларини муҳокама қилишга болани кўпроқ жалб қилиш лозим.

3. Агар оиланинг моддий шароити жуда яхши бўлса, боланинг ўз тенг-дошлари олдида бундай яхши шароит билан гурурланиш ва мақтанишга одатлантирмаслик керак. Бола оиланинг бойлигидан ўзгалар олдида гердайишга ҳеч қандай асос йўқлигини тушуниш зарур.

4. Ота-оналар болаларининг ҳалол, ростгўй ва софдилликка одатланиб боришларини диққат билан кузатиб боришлари керак. Улар ҳеч нарсани боладан атайин яширмасликлари ва шу билан бирга унинг кўз ўнгида ётган бўлса ҳам, сўроқсиз олмасликка ўргатишлари зарур. Ҳавас келтирадиган ҳар хил нарсаларни атайин боланинг кўз ўнгида қўйиб, уни ана шу нарсаларга бепарволик билан, суҳлик қилмай қарашга ўргатиш лозим.

5. Оилада тежамкорлик ва эҳтиёткорлик тарбиясини тўғри ташкил этиб, эскириб қолган нарсаларни яхшилаб таъмир қилиб, янгисини сотиб олиш вақтини чўзиш ва шу йўл билан ота-оналар ёки оиланинг бошқа аъзолари тошган пулнинг маълум қисмини тежаб қолиш болани жуда кичик ёшлигидан бошлаб хўжалигини яхши юритмоқчи бўлган киши рўзғорда қайси нарсанинг эскира бошлан-

ганини аввалроқ пайқашни, рўзгор буюмларининг жуда эскириб қолишига йўл қўймаслиги, уларни ўз вақтида тузаттириш, бозорда ёки дўконда тасодифан кўриб қолган нарсасини сотиб олавермай, балки ҳақиқатдан керак бўлган нарсани сотиб олиши мақсадга мувофиқдир. Болаларга ҳам шу одатни сингдириб бориш керак.

6. Бола фақат ўз хонадонидagi буюмларинигина эҳтиёт қилиб қолмай, балки бошқа кишиларнинг буюмларини айнақса, кўпчилик фойдаланадиган буюмларни ҳам эҳтиёт қиладиган бўлиши лозим.

7. Тежаб-тергаб иш кўриш одатларини болада мумкин қадар эртaroқ тарбияламоқ керак. Одат машқ қилиш билан ҳосил бўлади. Шу йўл билан болада буюмларни тежаб-тергаб туриш истагини доимо рағбатлантириб туриш керак.

8. Пулни тежаб-тергаб сарфлаш айнақса муҳимдир. Бундай ҳаражатларнинг рўйхати боланинг ёшига ва оиланинг қурбига қараб турлича бўлиши мумкин. Дейлик, 10 яшар бола учун тахминан қуйидагича рўйхат тузса бўлади: дафтар, китоб сотиб олиш, йўл кира, бутун оила учун нон, сут, сарёғ, совун сотиб олиш, унинг ўзи ва укасига ручка олиш... бола катта бўлган сари, бундай ҳаражатлар рўйхати анча масъулиятлироқ ва мураккаброқ бўла бориши лозим.

Оилада ота-оналар ўз фарзандларининг меҳнатсевар, тежамкор ва эҳтиёткор кишилар бўлиб етишишларида ўзлари намуна бўлишлари керак. Бу тарбия ишлари учун жуда муҳим омиллардан саналади.

Оила бюджети ва хўжалиги.

Бизнинг мавзуни ўрганишда оила бюджети ва хўжалиги, уни режалаштириш, ота-она, болалар ўртасида ишларнинг тақсимланиши ва оиланинг иқтисодий манбаи хусусида фикр юритилиб, ўқувчиларда оила бюджетининг даромади ва ҳаражати, оила хўжалигини бошқариш каби тушунчалар шакллантирилади.

Ўқитувчи дарснинг ташкилий қисмидан кейин қуйидаги икки лавҳани икки ўқувчига ўқитади.

Пул ва молни керакли, зарур нарсаларга сарфлагандан кейин қолган пулдан бир қисмини келгуси кунлар учун сақлаш лозим. шундай қилинса, доимо иқтисод қилиб борилса, катта сармоя ҳосил бўлади.

Иқтисод қилишга, тежашга одатланган одамлар саодат ва тинчлик билан умр кечирадилар. Тўғри, яхши ёйиш, ичиш, кийиш ке-

рак, аммо «кўрпангга қараб оёқ узат» нақлига амал қилинса, бошқаларнинг нарсаларига таъна қилинмайди, кўнгил ҳам ҳотиржам бўлади. Қўлида бўлган пулга, мулка қаноат қилмаган одамнинг нафси бутун дунё молига ҳам қаноат қилмайди.

Исроф – ўринсиз фойдасиз ишларга пул ва мол сарфлашдир. Қўлдаги пул ва молни керакли жойларга сарфлаш, яхши идора қила олиш, исрофгарчиликдан сақланиш лозим. Шуҳрат қозониш учун тўй ва зиёфатлар қилиб, пул сарф этиш нодонликдир. Исроф натижасида йўқчилик, кейин ҳар кимнинг мол, давлатига таъна ва ҳасад қилиш келиб чиқади.

Байт:

Сен агар исроф этишни ташладинг,
Ул замон давлат этагин ушладинг.

Ўқувчиларнинг ана шу икки лавҳа хусусидаги фикрлари умумлаштирилиб, давом этилади.

Ҳар қандай оила маълум бир даромад ҳисобига яшайди. Ҳукуматимиз оилаларнинг иқтисодий қувватини оширишга яқиндан ёрдам бериш мақсадида йилдан йилга меҳнаткашларнинг ойлик иш ҳақларини оширяпти, пенсионер, студент, ёлғиз она ҳам давлат эътиборидан четда қолаётгани йўқ. Давлатимиз оилага маънавий, иқтисодий жиҳатдан ёрдам берар экан, оилада келажак яратувчисининг характери, меҳнатга муносабати, ахлоқи, ғоявий-маданий савияси ўсишини кўзда тутаяди, оилаларни кундалик рўзгор учун зарур нарсалар, уй-жой билан таъминлашни, аёлнинг меҳнатини енгиллаштиришни ўз олдига вазифа қилиб қўяди. Бу эса ўзбек оиласининг мустақамланишида, бюджет ва хўжалиги ривожига муҳим аҳамият касб этади.

Ёш оилалар фақат бир-бирларини тушунмаслик туфайлигина эмас, балки иқтисодий шароитни йўлга қўя олмай ажраладиган ҳоллар ҳам учрайди.

Шундай оилалар борки, қийинчилик билан топилган пулни, осонгина совурадилар, улар оиланинг иқтисодий масалалари билан юзбеки шуғулланадилар. Аммо бу борада ўнлаб кўрадиан кўп муаммолар бор.

Оила аъзолари ойнага қанча иш ҳақи олишлари аниқ, лекин шу пулни қайси мақсадларга, қандай сарфлаётганлари ҳақида аниқ ҳисоб-китоб йўқ.

Оила бюджети – оила аъзоларининг ойлик иш ҳақи ҳисобидан тўпланиб, даромад ва ҳаражатлар йиғиндисидир. Хўш табиий ва маиший эҳтижга сарфланганидан қолган маблагни нимага сарфлаш керак? Туркистон саёҳат учунми? Китоб сотиб олишгами? Қиммат-баҳо кийимлар учунми? Машина харид қилишгами? Буни оила аъзолари ҳал қилиши керак.

Оилада болаларни ёшлигида ноқ оиланинг иқтисодий масалаларни ҳал қилишга жалб этиш биринчидан, боланининг ота-она олдидagi қадрини оширади, боланинг ўзига ишончини кучайтиради, иккинчидан, пул сарфлаш маданиятига, ҳисоб-китобга, тежамкорликка ўргатади. Оила хўжалигининг иқтисодий масалалари демократик асосда, ҳамма оила аъзолари иштирокида ўтадиган оилаларда пул-маблаг сабабли жанжаллар рўй бермайди, балки оила аъзоларини оила жамоасига янада жипслаштиради.

Доимий равишда пул етмай қолиши, кўпгина оилаларда уруш-жанжалга сабаб бўлади. Улар пулни расамади билан ҳаражат қилишни билмайдилар. Пулни ҳисоб-китоб билан ҳаражат қилиш ҳақида ўқувчиларга бир топишмоқ айтиш мумкин:

«Ота ўғлига чақа пул бериб:

· Ўзимизга, сигиримизга, товукларимизга егулик бирор нарса харид қил, -деди.

Ўғли бозорга борди, ўйлаб-ўйлаб бир нарса харид қилиб келди. Бундан ота хурсанд бўлди. Ўғил нима сотиб олган эди?»

· Қовун.

Ўқитувчи жавобини изоҳлаб, давом қилди.

Оила бюджетини, хўжалигини тўғри бошқариш учун йил бошида эр-хотин бир йил давомида қилинадиган ҳаражатларни ҳисоблаб чиқади. Бу умумий даромадга нисбатан олинади. Ҳаражатлар уч қисмга ажратилади.

1. Ҳар ойда такрорланадиган жорий ҳаражатлар: озиқ-овқат, тузар жой ҳақи, транспорт, гигиенага сарфланадиган маблаг.

2. Аниқ ҳисоб-китобсиз, тахминий сарфланадиган (китоб харид қилишга, газета-журналга) маблаг.

3. Узоқ муддат сақланадиган буюмлар сотиб олишга сарфланадиган маблаг.

4. Йиллик умумий даромаддан страхованига, оиланинг катта аъзолари сарф қиладиган баъзи ҳаражатларни чиқариб ташлаймиз.

Ҳаражатни режалаштиришни кунда бўладиган ҳаражатларнинг аниқ миқдорини белгилашдан бошлаб керак, шунда ундан даромад узоқ муддат сақланадиган буюмлар сотиб олишга ҳаражатланади

Кундалик ҳаражатлар оиланинг умумий даромадига ҳамда яшаш усулига қараб белгиланади. Бунда уй-рўзғор ишларини бошқарадиган аёлга ҳам кўп нарса боғлиқ, шундай аёллар борки, ҳеч қачон овқатни, нонни исроф қилмайди, ҳаммаёқ сарамжон-саришта, ҳеч шошиб қолмайди, рўзғорида доим ҳамма нарса етарли бўлади. Бошқа бир аёл бунинг мутлақо тескариси. Бу эса аёлнинг қизлигида уйида олган тарбиясига ҳам боғлиқ.

Баъзи оилалар кайф-сафони, тўкин-сочин дастурхон атрофида меҳмон кутишни, совға-салом билан меҳмонга боришни, бошқа бирлари саёҳатни, яна баъзиларни кутубхоналари учун китоб йиғишни севадилар. Ҳаражат ҳам шунга қараб бўлади.

Айрим болалар ота-оналарининг ойлик даромадлари қанча эканлигини билмагани учун баъзи қимматбаҳо нарса олиб беришни талаб қилиб туриб олади. Ойлик даромадни билганда у бундай қилмасди. Шунинг учун Макаренко болани оила хўжалигини юритиш ишларидан хабардор қилиб туриш кераклигини уқтирган эди.

Агар оила яхши таъминланган бўлса, бу ҳақда боланинг ўртоқларига мақтанишига йўл қўймаслик керак.

Оила ўз эҳтиёжларини қийинчилик билан (маълум бир сабабларга кўра) қилаётган бўлса, шундай қилиш керакки, бола бошқаларга ҳасад билан қарамасин. Бола меҳнатсиз келадиган даромаддан кўра, қийинчилик билан, меҳнат билан оила ҳаёти яхшиланишидан фахрлансин.

Агар оилада пул маблағлари тўғри сарфланса, бу оиладаги бола босиқ, тежамкор, пулнинг қадрини биладиган бўлиб улғаяди.

Шунақ оилалар борки, ойлик олиши билан болаларга ширинликлар, ўйинчоқлар совға қилинади-ю, кейин танг ҳолга тушиб қолишади. Бундай оилалардаги болалар пул ва буюмларнинг қадрига етмайди, борган сари катта талаблар қўя бошлайди. Ота-она қийинчилик билан бўлса-да боланинг хархашасидан қутилиш учун айтган нарсасини олиб беради.

Бундан болада боқимандалик кайфияти, исрофгарчилик одати, худбинлик пайдо бўлади. У ҳақиқий юрт граждани, меҳнаткаши бўла олмайди.

Бундан болага умаман совға бермаслик керак, деган маъно чиқмайди, совға болага катта хурсандчилик бахш этади ва совға кутади! Пухта ўйлаб қилинган совғанинг тарбиявий аҳамияти катта бўлади.

Боланинг оила хўжалиги ишларида қатнашиши ўзининг ортиқча талабларини тийишга, исрофгарчиликка қарши курашга ўргатади. Бола 8-9 ёшга етганда ҳаражатларни ҳисобга олган ҳолда олдиндан пул бериб туриш мумкин. Бола бунга ўргангандан кейин уни мунтазам таъминлаб туриш зарур.

Боланинг меҳнати ёки ўқиши ҳеч қачон пул билан рағбатлан-тирмаслик керак.

5-§ Ота-оналарга тарбияга оид билим бериш

Инсон омилини ҳар томонлама камол топтириш, ўзаро ёрдам, ўртоқлик муносабатларини янада яхшилаш, шахсий оилавий ва ижтимоий ҳаётда оддийлик ва ҳалоллик, хушмуомалалик ва ростгўйлик каби маънавий-ахлоқий инсонларга хос бўлган сифатларни янада такомиллаштириш асосида республикамининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини жадаллаштириш давримизнинг энг муҳим истиқболли режаларидан ҳисобланади.

Кишилик жамияти тараққиёти тарихидан маълумки, бола шахсининг камолоти оилада шаклланади.

Оила жамият ҳаётини олға сурувчи, уни янада юксак босқичларга кўтариб, равнақ топтирувчи, келажак авлодларни тарбиялаб етиштирувчи, камол топтириш учун масъул бўлган ғоят муҳим ўчоғидир.

Жамиятимиз тараққиёти ўзининг ривожланиш қонуниятларига асосланган ҳолда шахс етуклигини таъминловчи ва тарбия самардорлигини оширувчи оилаларни вужудга келтириш талабини қўймоқда. Шу билан бирга республикамиз тараққиёти билан оила, унинг барча ҳаётий босқичлари жиддий ўзгаришларга учраётганлигини ҳам эсдан чиқармаслик керак. Бизнинг янги оила вужудга келтириш борасидаги муваффақиятларимиз шак-шубҳаиздир. Оила эркаклар ва аёлларнинг тўла тенг ҳуқуқлиги, оила учун баб-баравар жавобгарлиги асосида қурилади. Бироқ, янги оилани вужудга келтириш оддий иш эмас. Бу мураккаб жараён бўлиб, унинг ўз муаммолари мавжуд. Мустақил оила – унинг энг муҳим негизларидан биридир.

Республикамиз моддий-техника базасининг ривожланиши ўз навбатида оиланинг моддий маънавий камолотига, бу эса ўз навбатида оиладаги болалар тарбиясига у ёки бу даражада таъсир кўрсатади. Меҳнаткашларнинг турмуш шароитларининг муттасил яхшиланишига, фаровонлигига олиб келади.

Оиладаги даромадларнинг ошиши, бир томондан, ота-оналарнинг билим савиялари ва маданий ҳаётларнинг яхшиланишига сабаб бўлса, иккинчи томондан, оила аъзоларнинг юқори маънавий эҳтиёжларининг ижобий шаклланишига, оилавий муносабатларнинг такомиллашувига, бойишига, катталар ва кичиклар орасидаги мулоқот мазмунига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабдан бўлса керак, республикамизнинг, жамоатчиликнинг диққат-этибори оилаларни мустаҳкамлаш, янги оилаларнинг қарор топиши ва шаклланишига қаратмоқда. Чунки ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш давр талабига айланиб бормоқда.

Оила ва оилавий тарбия муаммолари ичида ота-оналарнинг тарбиячилик маданиятини ошириш ва уларга умумий тарбияга оид билим бериш давримизнинг долзарб масалаларидан биридир. Оилаларни педагогика ютуқлари билан таништириш уларнинг мустаҳкамлигини таъминлаш воситаларидан, иккинчи томондан, бу ўз навбатида, болаларнинг тарбиясида тегишли шакл ва услубларни такомиллаштириш йўллари билан биридир. Шунинг учун ҳам ота-оналарни, оилаларни тарбияга оид билимлар билан, тарбия услублари билан қуроолантириш ниҳоятда зарур.

Тарбияга оид билим бериш муаммоси фақат ота-оналарнинг иши бўлиб қолмасдан, балки барча меҳнаткашлар оммасининг иши, кенг маънода давлат аҳамиятига молик ишдир. Республикамиз қарорларида таъкидланганидек, барча ташкилотлар, меҳнат жамоалари, умуман жамият ахлоқий соғлом, маънавий бой, мустаҳкам оилани вужудга келтириш тўғрисида, оналар ҳақидаги, мамлакатнинг келажаги бўлган ёшлар ҳақидаги ғамхўрликни кучайтириши зарур! Ота-оналарнинг болалар тарбияси ҳақидаги, уларни турмушга ва меҳнатга тайёрлаш тўғрисидаги масъулиятини ошириш зарур.

Гап шундаки, жамиятимиздаги ҳар бир тўлақонли шахс болаларнинг тарбиячиси бўлиши, янги инсонни ҳар томонлама камол топтирувчи барча ҳолатларда шарт-шароитларда иштирок этиши лозим. Улар бир йигит-қиз бўлажак ота-оналардир. Шу сабабли

жамиятимиз уларнинг қандай оила қуришларига бефарқ қараб ту-ролмайди. Республикамиз боладарни баркамол инсон қилиб тарбиялаш вазифаларини, оилаларнинг мустақкамлиги учун қўйилаётган талаблар меҳнаткашларнинг тарбиявий маълумотини ошириш заруриятини кўтариб чиқмоқда. Бу масала ҳозирги кунда ҳар қачонгидан ҳам муҳимдир.

Атоқли педагоглар тарбияни мақсадга мувофиқ ташкил этиш шароитларидан бири ота-оналарнинг тарбиявий саводхонлигида деб ҳисобланган эдилар. Улар оналар ва аёлларни тарбиячилик ишига тайёрлаш, уларни тарбиянинг мезон ва услублари юзасидан ўқитиш заруриятини кўтариб чиққан эдилар. Фақат тарбияга оид билимларни тарғиб қилиш орқалигина оилавий тарбия билан ижтимоий тарбия уйғунлигини таъминлаш мумкин. Бу ишларни амалга оширишда маҳаллий шарт-шароит, ўлка материаллари ва ниҳоят, тарбияга оид журналлар, газеталар ва уларда босилган тарбияга оид мавзулардаги мақолалардан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ота-оналарни тарбияга оид психологик билимлар билан қуроллантирмасдан туриб оилада тарбия жараёнини тўғри ташкил этиш мумкин эмас. Демак, оила ҳаётини тарбиявий жиҳатдан тўғри ташкил қилиш учун ўқитувчилар, кенг жамоатчилик педагогика фани орқали аҳолига ёрдам бериш ота-оналарга тарбиявий билим бериш тизимини ишлабчиқишлари лозим.

Педагог-олимлар тадқиқотларида исботланганидек, оилавий тарбияга доир ишлар қуйидаги шароитларда бажарилса, унинг самардорлиги янада ошади:

1. Мактаб ўзининг барча таъсирлари мажмуини оилавий тарбия жараёнига изчил йўналтира олса;

2. Ўқитувчилар жамоаси оила билан ўзаро ҳамкорлиги даврида ўзларининг этик-педагогик тарбиявий талабларини тўғри ташкил эта олсалар;

3. Халқ маорифи бўлими ва муассасалар ташкилотчи ота-оналарни тарбиявий жараёнга торта олсалар;

4. Ўқитувчилар томонидан оилавий тарбияга раҳбарлик болалар мактабга келмасдан олдин бошланса ва бу иш уларнинг барча ўқув йилларида давом эттирилса.

Бу масалаларни ижобий ҳал қилишда шаҳар, ноҳия ижроия қўмиталари ва халқ таълими бўлимларининг тарбиявий имконият-

лари кенгаяётган пайтдаги таъсири ҳозирги кун нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этмоқда. Демак, мамлакатимизда умумий таълимни сифат жиҳатидан тубдан янгилаш асосида ёшларни ҳар томонлама камол топтириш учун аҳолига тарбиявий билим беришни ҳар қачонгидан ҳам юқори савияга кўтариш бизнинг муқаддас бурчимиздир.

Оиланинг ижтимоий куч-қуввати унинг тарбия бериш имкониятларида, ижтимоий фаол инсонни тарбиялаш қобилиятларида эканлигини деярли ҳаммамиз биламиз. Лекин била туриб ҳамма вақт ҳам бу имкониятлардан фойдалана олмаймиз ёки тарбия беришда ўзимиз сезмаган ҳолда хатоларга йўл қўямиз.

Кузатишлар шуни кўрсатмоқдаки, ота-оналарга тарбияга оид умумий таълим беришда ечимини кутаётган муаммолар ҳам кўп. Шу сабабли уларни бир йўла йўқотиб бўлмайди. Тарбиявий умумий таълимнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан ва асосан, барча меҳнаткашлар оммасининг бир мақсад асосида бирлашмаларига, бу борада халқ таълими муассасаларига, ўқитувчилар жамоаларининг стақчилик қилишларига ҳамда ташкилотчиларга боғлиқ. Амалда нима бўлмоқда? Амалда эса бу масалалар билан фақат халқ таълими органлари ва ўқув юртлари шуғулланмоқдалар. Маданият, соғлиқни сақлаш, адлия, педагогика жамияти ходимлари, завод, фабрика, жамоа хўжалиги ишчи ва хизматчилари бу ишга деярли жалб қилинмаган. Тарбиявий умумий таълим тизимига ҳали барча тарбияси қийин ўсмирларнинг ота-оналари жалб этилмаган ва ҳакозо.

Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, умумий ўрта таълим савиясининг пастлиги паст малакали шахсларнинг вужудга келишига, бу эса ўз навбатида моддий таъминотнинг ёмонлашишига, оила маънавий дунёсининг ғариблашишига, маданий бойликлардан маълум даражада бебаҳра қолишига, шунингдек, уларни ўзлаштириш қийинчиликларини юзага чиқаради. Шуларга асосланиб, болаларнинг таълим ва тарбия тараққиёти савияси кўп омилларга:

- а) ота-оналарнинг саводхонлигига;
- б) болалари учун хоналарнинг таъминланиш шароитларига;
- в) оиладаги болалар сонига;
- г) оилада ота ёки онанинг борлигига ёки бирортасининг йўқлигига;
- д) ота-оналарнинг маълумоти, касбига;

е) оиланинг моддий таъминланиши ва ҳақозоларга боғлиқ деб айта оламиз.

Ҳозирги кунда жумҳуриятимизнинг кўпгина шаҳар ва қишлоқларида тарбияга оид билимларни тарғиб қилишда қуйидаги шакллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

Аҳоли учун очилган тарбия маданиятини тарғиб қилувчи халқ университетлардан: халқ маорифи томонидан ясли, боғча ва мактабларда очилган ота-оналар университетларидан: жамоатчилик асосида ишловчи олий ўқув юртлари қошида очилган ота-оналар факултетидан; ота-оналар лекторийси; семинарлар, курслардан; тарбиявий ҳуқуқий билимлар мактабларидан; мактаб ёшидаги болаларнинг ота-оналари учун тарбиявий ва тиббий маслаҳатларидан; педагогика ва болалар риҳиятига доир масалаларни ўрганувчи тўғрақлар ва бошқалардан.

Бу ана шунга ўхшаш илмий-ташқилий ишларни илмий жамиятлар, руҳшунослар жамияти, мактаб ота-оналар қўмитаси, оилада ёрдам берувчи кенгашлар, газета, журнал таҳририятлари ва телевидение кўрсатувлари олиб боради.

Агар ота-оналарга умумий тарбиявий билим беришда олимларнинг тавсиялари, оилавий тарбияга доир халқ педагогикаси тажрибалари, шаҳар, туман, қишлоқ, меҳнат жамоалари, шунингдек, меҳнат ва уруш фахрийларининг маслаҳатлари, тавсияларига таянилса, сўзсиз бу ишнинг самарадорлиги ошади.

Оиладаги тарбиявий шароитни яхшилаш ёшлар тарбияси самарадорлигини оширишга бевосита ижобий таъсир кўрсатади. Албатта, бунда оиланинг руҳий муҳити, оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари асосий ва ҳал қилувчи роль ўйнайди. Мактаб, синф, ўртоқлари ва барча мулоқот манбаларига нисбатан оилада аниқ тарбиявий омилларга амал қилинса, назорат остига олинса, тарбия тўғри йўлга қўйилган бўлади.

Ота-оналанинг болалар тарбиясига доир ўз билимларини доимо ошириб боришлари, тарбияда галабчанлик, ота-она ва катта ёшдаги кишиларнинг ўзаро аҳиллиги, кичикларга ғамхўрлик оилавий тарбия асосини ташкил этади. Бусиз оилавий тарбияда муваффақиятга эришиш мумкин эмас.

Иккинчи томондан, ҳар бир оилада бола тарбияси юзасидан аниқ бир мақсад бўлиши керак. Энг муҳим, ёш авлод тарбиясига ота-она

ёки ака-ука, опа-сингил сифатидагина эмас, балки жамиятнинг ҳақиқий фуқароси сифатида ҳам эътибор бериш, ёшларни мазмунли келажакимизга ишонч ва садоқат руҳида тарбиялаш зарур.

Бола ҳаёт ҳақида, яхшилик ёки ёмонлик, фойдали ёки зарарли тушунчаларни биринчи навбатда оилада ота-онаси, ака-ука ёки опа-сингилларидан олади. Агар боғча, мактабларда тарбиячи, ўқитувчи болаларга таълим берса, тарбияласа ота-оналар фақат тарбиялаб қолмай, балки улар билан бирга яшайдилар ҳам. Бинобарин, улар болаларга таъсир кўрсатишнинг кўп имкониятларига эгадир. Ҳамма гап шундаки, оилавий тарбиянинг самарадорлиги болаларнинг тарбияси учунгина сарфланган вақт билан ўлчанмай, балки оиланинг ижтимоий ҳаёт босқичи билан, ота-оналарнинг обрўси ва уларнинг ахлоқи билан аниқланади. Бунда ота-оналарнинг катта ёшдаги кишиларнинг бола тарбияси юзасидан бурч масъулиятини чуқур ҳис қилишлари етакчи мезондир. Аниқроқ қилиб айтганда, оила даврасида катталарнинг, хусусан, ота-оналарнинг ижобий муносабатлари болаларни тўғри тарбиялашнинг бирламчи ва зарурий шартидир.

Баён этилган фикр ва мулоҳазалар ота-оналарга тарбияга оид билим бериш юзасидан қуйидаги умумий хулосаларни чиқариш имконини беради.

Республикамиз мустақилликка эришгач, оилавий тарбия самарадорлигини ошириш, аҳолининг умумий маданий савиясини ошириш маълум даражада ота-оналар ва катта ёшдаги кишиларнинг саводхонлигига боғлиқ. Сўзсиз бу масалани ижобий ҳал этишда таълим-тарбия юзасидан тарғибот ишларини олиб боровчи ва бу борада тарбиявий марказ ролини ўйновчи ўрта умумий таълим мактабларининг роли беқиёсдир.

Ота-оналарни таълим-тарбия ва ўқув фанлари мазмуни билан таништириш мактабнинг муқаддас бурчидир. Бу вазифаларни фақатгина амалий ишда, ўқитувчиларнинг амалий фаолиятларидангина рўёбга чиқариш мумкин. Ота-оналарни тарбиявий маорифга жалб қилишда сўз билан иш бирлиги амалда таъминланган бўлиши шарт.

Мактабнинг том маънода тарбия марказ ролини ўйнаши учун ўқитувчи ва ота-оналарнинг мақсад ва вазифалари, уларнинг амалий фаолиятлари бир-бирлари билан чамбарчас боғланган бўлиши шарт. Бу борада мактабнинг энг муҳим вазифаси ота-оналарга тар-

бия ишида ва болаларнинг меҳнати ва дам олишини кўнгилдагидек уюштиришда амалий ёрдам беришдир.

Аҳоли ва ота-оналар ўртасида ижтимоий тарбиявий муҳитни соғломлаштириш борасидаги ишларни жонлантириш, такомиллаштириш оила ва мактаб алоқасини мустаҳкамловчи омилдир. Бу борада ўзаро белгиланган ва тасдиқланган дастурлар асосида ишловчи ота-оналар лекторийлари, университетлар, шунингдек, уларда таҳсил кўрувчи ота-оналар ва ниҳоят, мақсадга мувофиқ танланган лекторлар асосий ва ҳал қилувчи роль ўйнашини ҳам таъкидлаб ўтмоқ лозим.

Тарбиявий маданиятининг самарадорлигини оширишда мактабларда ўтказиладиган ота-оналар мажлиси муҳим аҳамият касб этади. Мақсадга мувофиқ, мазмунли ташкил этилган синф мажлисида тарбияга оид мунозаралар бўлади, ўзаро ёки жамоа таъсир кўрсатишнинг йўл ва усуллари меҳнатсеварлик, виждонли бўлиш, мустақиллик, яхшиликка меҳр-муҳаббат, дўстлик ҳақида фикр юритилади.

Мактабнинг ота-оналар жамоатчилиги билан алоқа қилишида ўқитувчи ва тарбиячиларга яқиндан ёрдам берувчи бўгин мактаб ота-оналар кўмитасидир.

Мазкур кўмита қабул қилинган умумий қондалар асосида ота-оналар жамоатчилигини мактаб ҳаётига, синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларга жалб қилиши лозим. Ота-оналар кўмитаси мактабни оталиққа олган ташкилотлар, жамоа ва давлат хўжаликлари ва бошқа ижтимоий муассасалар билан тарбиявий ишлар юзасидан алоқа қилиш ҳуқуқига эга.

Болаларни тарбиялаш ота-оналарнинг муқаддас бурчидир. Бу борадаги ота-оналарнинг ҳуқуқларини бекор қилиш бизда жуда катта салбий ҳолат саналади. Лекин болаларининг ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишлари ҳақидаги бурчлари тўғрисида эса сукут сақлаймиз. Ахлоқан пок, маънавий дунёси бой оила деганда, биз катта ва кичикларнинг ўзаро ҳурмати, бир-бирларига ёрдами, бир-бирларига иззат ва ҳурмати тушунилади. Халқимизда ёмонликка қарши кураш бўлмаган жойда яхшилик туғилмайди, деган маъноли гап бор. Бу гап ёшлар тарбиясига ҳам тааллуқлидир. Айрим ёшларда кўринадиган ахлоқий нуқсонларни йўқотиш уларда маънавий гўзаллик ҳосил қилиш учун кунт ва қатъият билан курашмоқ

лозим. Бу муҳим вазифани бажариш фақат мактаб ва оиланинг бурчи бўлибгина қолмай, балки кенг жамоатчиликнинг ҳам асосий вазифаси бўлмоғи керак.

6-§. Оилавий урф - одатлар, анъаналар

Ибтидоий жамиятнинг илк даврида урф-одатлар шаклланган бўлиб, бу даврда ҳали ҳеч қандай доимий тасаввурлар вужудга келмаган эди. Урф-одатлар жамиятнинг динсиз даврида юзага келган ижтимоий ходисадир. Улар кишиларнинг ижтимоий моҳияти заминида вужудга келиб, жамият ривожланишига, кишилар онгининг ўсишига фаол таъсир кўрсатган. Чунки кишилар анъана ва урф-одатлар орқали ўзларининг меҳнат жараёни, ижтимоий хатти-ҳаракатларини табиий-эстетик шаклда ифодалаганлар. Бундай одатларга кўпчилик қизиқиш билан қараган, улар фаол меҳнат малакаларининг ўсишига жиддий таъсир этган, кишиларда кучли ижобий туйғулар уйғотган.

Урф-одатлар орқали шахс жамоа билан чамбарчас боғланган, жамоанинг ижтимоий, ахлоқий нормаларини, идеалларини англаган ва қабул қилган. Демак, анъана, урф-одатлар инсоннинг ҳам ҳиссиётига, ҳам тафаккурига кучли таъсир этувчи ходисадир. Улар инсонда турли кечинма ва кайфиятлар уйғотади.

Инсон турмушидаги урф-одатлар маълум даражада одамнинг ўз-ўзини, ижтимоий бурчини англашга, шахс сифатида шаклланишига ҳам ижобий таъсир қилади. Улар одамларга ҳаёт кечирish, курашиш учун ижтимоий йўл - йўриқлар беради. Бу хусусият узоқ ўтмишдаги урф - одатлардан тортиб, бизнинг давримиздаги урф - одатларга ҳам хосдир. Чунки - фан, адабиёт, санъат соҳасида урф - одатлар амал қилмайди, меҳнат анъаналари ҳам урф - одат саналмайди. Урф-одатлар оилавий турмуш муносабатларининг, ахлоқий нормаларнинг майда тафсилотларида намоён бўлади. Хотин - қизлар билан муносабатда бўлиш тартиблари, улар билан саломлашиш қоидалари, кексаларга кўрсатиладиган ҳурмат—эҳтиром, меҳмондорлик ва мезбонлик қоидалари, дафн маросимларига бориш, ундан қайтиш тартиблари ва бошқалар урф- одат ҳисобланади.

Анъаналардан фарқли ўлароқ урф - одатлар кишиларнинг ишлабчиқаришдан ташқари фаолиятларини ўз ичига олади. Шунинг

учун урф - одатлар нисбатан барқарор ижтимоий муносабатлар йиғиндиси ҳисобланиб кўпинча жамоатчилик фикрига таянади. Хулоса қилиб айтганда, кишиларнинг мустақкам қарор топган урф - одатлари, дидлари, ҳулқ - атвор қоидалари ҳамда ижтимоий муносабатларнинг норма ва принциплари йиғиндисидир.

Маиший ҳаёт ва оилавий турмуш урф - одат билан чамбарчас боғланган ҳодисадир. Улар кишилик жамиятининг тарихий тараққиёт жараёнида шаклланган ва ривожланиб борадиган объектив ҳодиса бўлиб, жамият тарихининг илк даврида вужудга келган. Урф - одатлар ижтимоий онг билан узвий боғлиқ бўгандагина жамиятдаги ижтимоий - иқтисодий ўзгариш ва ривожланиш суръати ҳар бир оиланинг ички тартиби, бошқа оилалардан ажралиб турадиган ўзига хос хусусиятлари бўлади, яъни ҳар бир оилада дам олиш, меҳнатни уюштириш, байрамларни нишонлаш, ўзаро муносабатларга киришда ўзига хослик бор.

Кўпчилик оилалар учун кўтаринки руҳ, завқ - шавқлик, қувноқлик, барча аъзолари учун яхши кайфиятлар хос бўлади. Бундай оилаларда келишмовчилик, нифоққа хожат йўқ. Оила аъзолари бир-бирига меҳрибон, ғамхўр, иттифоқли бўлади. Меҳнат ҳар бирининг ижтимоий мажбурияти, оила аъзолари ҳаётида рўй бераётган ҳар қандай воқеа ҳамма томонидан тантанали нишонланади. Табиийки, бундай оилаларда тарбияланган болалар ҳам ҳар томонлама етук бўлиб етишадилар.

Айрим оилаларда эса, аксинча, ярамас, бўлмағур, ёмон одатлар унда ўрнатилган тартиб бўлиб қолади. Бу оилада оддий муносабат ҳам қўполлик, дағаллик, зулм ва зўрликка асосланган. Ота - она муносабатидаги иллатлар гувоҳи бўлган болалар ҳам қўпол, баджаҳл бўлиб ўсади. Бу ҳол боланинг тенгдошлари, оиладаги ака - укалари билан муносабатларида салбий шаклда намоён бўлади.

Анъаналар ва урф - одатлар ёшларни юксак идеаллар руҳида тарбиялашда таъсирчан воситадир. Зеро, анъана ва урф - одатларни шакллантириш, ҳаётга талбиқ этиш мураккаб жараён бўлиб, бунинг учун узоқ вақт кураш олиб бориш, ижтимоий ва маънавий, ютуқларимизни янада ривожлантириш, умуммиллий анъаналарни такомиллаштириш талаб этилади.

Янги анъаналар ва урф - одатлар турмушимизни маънавий жиҳатдан тўлдиреди, турмуш тарзининг ижтимоий - ахлоқий, эстетик

идеалларини, хулқ - атвор намунасини, кишиларнинг меҳнатга бўлган муносабатини мустаҳкамлайди, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, ғояларини акс эттиради.

VI. БЎЛИМ.

ТАРБИЯВИЙ ТАДБИРЛАРНИНГ БОЛА ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ

Мавзу: «Биринчи кўнғироқ - салом мактаб» байрами

Инсоннинг шаклланиши жараёнида унинг мактабга илк қадам қўйиши ва билим олишга киришиши энг муҳим ходисалардан биридир. Бу воқеага ота-оналар, мактаб маъмурияти ва болалар олиндан тайёргарлик курадилар. Болалар мактабга илк марта борганда ҳаяжонли ва тантанали ҳолат, яъни байрам кайфияти вужудга келади. Айнан шу пайтда мактабларда «Салом мактаб» ёки «Биринчи кўнғироқ» байрами шунчаки биринчи сентябрни нишонлаш бўлиб қолмай балки жажжигина ўғил-қизларнинг буюк ва муқаддас даргоқ – мактабга қадам қўйишлари кунидир.

1 сентябрь – Мустақиллик, Тинчлик, Билимлар байрами кунидир ва буларнинг билимлари тантанасининг тимсолидир. Мустақиллик байрамининг давоми сифатида Янги ўқув йили бошланишининг ўзида ҳам рамзий маъно бор. Бу умумхалқ байрами бўлиб чуқур ва Ёрқин билимлар оламига саёҳат қилиш учун ижодий кураш сифатида анъанага айланмоқда.

Ўқитувчи ўқувчилар учун муборак шодлик куни бўлган биринчи кўнғироқ чалинадиган байрамни муносиб ўтказиш учун қуйидаги биричи кўнғироқ байрами тартиботини эътиборингизга ҳавола этамиз.

«Биринчи кўнғироқ» байрами тартиботи

Бугун янги ўқув йилининг биринчи куни катаю ёш ўқитувчию ўқувчи барча-барча шод.

Мактаб ҳовлиси байрамона безатилган. Ҳамма ёқ ораста. Деворларда қуйидаги шиоралар осилган: «Истиклол муборак Ўзбекистоним!», «Ватан мустақиллик нурига тўлсин», «Жаҳон харитаси мукамал бўлсин», «Янги ўқув йилингиз муборак бўлсин», «Биричи кўнғироқ». Тантаналарига ота-оналар, ҳомий ташкилот вакиллари, маҳалла фаоллари фахрий ўқитувчилар тақлиф этилади.

Тадбир бошқарувчиси тантанага тайёргарлик ҳақида ахборот беради.

1-сухондон. Азиз юртдошлар! Бугун элимизда Яна бита байрам – Мустақиллик байрами. Мустақиллик ва билимлар куни байрами-

дир. Байрам муборак азиз дўстлар.

Ўзбекистон мадҳияси янграйди.

2-сухондон.

Мустақиллик куйлайман сени

Бор овозим куйларим билан.

Мустақиллик асрайман сени

Керак бўлса куйларим билан.

Мустақиллик куйлайман сени

Бор ҳаётим билан.

Мустақиллик куйлайман сени

Керак булса ҳаётим билан.

1-сухондон. Ҳурматли меҳмонлар, қадрли ўқитувчилар, азиз устозлар Ассалому алайкум! Бугун биз учун ҳақиқий байрам. Бугун Янги ўқув йили бошланади. Биринчи қўнғироқ чалинади. Она мактаб ўз эгаларини бағрига олади.

Мактаб ҳақида шеър ўқилади.

Бугун кўпгина ука ва сингилларимиз биринчи маротаба мактаб остонасига қадам қўйдилар. Улар илк бор мактаб ўқитувчи - устоз билан юзма-юз келмоқдалар. Бу жажжи кичкинтойлар мактабимиз даргоҳида таълим-тарбия олгани қадам қўйдилар. Келинг, бугун биз уларга билим олишларида ирода тилаб қоламиз.

2-сухондон. Бугун юртимиз қўша-қўша байрамларнинг гувоҳи бўлаяпти. Бугун чалинаётган карнай-сурнай садосига жўр бўлиб янги ўқув йили бошланаётганидан дарак берувчи қўнғироқ ҳам жаранглади.

«Салом мактабим» қўшиғи ижро этилади.

2-сухондон. Мустақиллик мактабимиз энг ёш авлоди бугун интиклик билан қалбларида ҳаяжон қўлларида гулдаста билан мактаб остонасига илк қадамларни қўйяптилар. Уларнинг ота-оналари комил ишонч билан, келажакка катта умид билан ажойиб, меҳрибон, билимдон, жонкуяр устозлари қўлларига фарзандларини топширадилар. Ўз навбатида болалар ҳам устозларга миннатдорчилик изҳор этадилар.

Кичкинтойларнинг чиқиши.

1-ўқувчи:

Мен мактабга бораман
Бугун биринчи сентябрь
Ўртоқжон бўл бирга юр!
Нега шопилмай ахир
Мен мактабга бораман.

2-ўқувчи:

Чеҳрамда шўх табассум
Гулга тўла кучоғим.
Бу кун сени кутяпман
Жарангла қўнғироғим.

3-ўқувчи:

Ўқитувчим онамдир
Мактаб билим кучоғи.
Тезроқ китоб очайин
Жарангла қўнғироғим!

4-ўқувчи:

Янги сафарга бошла
Гулласия чаман боғим.
Жарангла қўнғироғим!
Ютуқлар бўлсин мўл-кўл
Очайлик тинчликка йўл.
Ватан-суянган тоғим
Жарангла қўнғироғим!

«Олиб беринг алифбе» шеърини сахна кўриниши (қизча ва онаси иштирок этади)

Онаси: Қизалогим сенга мен
Атлас олиб берайми

Қизча: Йўқ!

Онаси: Чамандаги алвон ранг
Гулдан териб берайми?

Қизча: Йўқ!

Онаси: Нима бўлди айт қизим? Олақолгин ўйинчоқ!

Қизча: Хей,

Мени севсангиз ойи
Олиб беринг алифбе.

«Тинчлик» шеърн

1-ўқувчи:

Тинчлик бўлсин доимо
Осмон бўлсин мусаффо.
Қуёш кулсин дунёда
Уруш бўлмасин асло.

Ўқувчилар ваъдаси

Ўқийман! Мақсадим- мактабимизнинг фаҳри, аълочиси, эркаси
бўлмоқ!

1-сухандон: Юракка ва кейин дафтарга аввал «ватан» сўзини
битамиз

Ватаним.

Ватан бу-озодлик дегани
Ватан бу-она тилингда ўйламоқ
Ватан бу-она тилингда сўзламоқ.
Кани болалар биргалашиб ҳайқиринг.
«Ўзбекистон – ватаним менинг»
Ўзбекистон ҳақида қўшиқ юкро этилади.

2-ўқувчи. Табрик учун сўз 11-синф ўқувчиларига (11-синф ўқув-
чилари сўз оладилар)

1-ўқувчи Бу кун ўзгачадир жилвали олам
Бу кун ўзгачадир қувонч ҳамдам.

2-ўқувчи. Бу оламда сиз борсиз азиз устозлар
Шунчалар жилвали, шунчалик эрка.
Ана кўраяпсизми олам гуллари
Сизга узатмоқда қалблари ила.

3-ўқувчи. Бу олам гуллари сизнинг гулингиз
Сиз таратган зиё келажак олар
Бу олам-у сизнинг ўқувчиларингиз
Сиздан таълим олган ҳақиқий одам.

4-ўқувчи Азиз устозлар мисли гўё
Ҳарорат-ла яшар ҳар шогирд каби.
Куйи меҳри-зиёси тушанмас абад
У ҳудди сизнинг нур меҳрингиз каби.

Ҳамма ўқувчилар биргаликда.

Азиз устоз сизга ҳамиша таъзим! (карнай-сурнай садоси остида хаваскорлик тўғараги қатнашчилари рақсга тушади)

Жажоки кичкинтойларни табриклаш учун сўз мактаб директорига берилади.

Мактаб директори: Ҳурматли устоз муалимлар, азиз ўқувчилар! Мана бугун сиз янги ўқув йилини бошлаш учун йиғилдингиз. Сизларни янги ўқув йили билан табриклайман. Азиз ўқувчилар сизлар билим олишга жиддий эътибор беришингиз лозим. Илмли билимдон киши ҳар доим ўз қадрини топган. Буюк донишманд Мирзо Улуғбек ўз даврида

«Илм инсон кўзини очар қулоғин очар,
Фая миёга идрок билан ёруғлик сочар.

2-сухандон. Шукурлар бўлсинки мустақиллик туфайли ўз тилимизга эга бўлдик. Унга Давлат тили мақоми берилди.

Она тили

Тилим тилим она тилим
Тиллар ичра сора тилим.
Ширин шакар маъво тилим.
Она тилим-аъло тилим.
Ўтмиши бор, тарихга бой
Навийдан олган чирой.
Орзу-хавас бунда талай
Она тилим-аъло тилим.
Яна қайта туғилгансан
Бахт иқболга йўғрилгансан.
Ўлкамизга нур бўлгансан
Она тилим – аъло тилим.

1-сухандон: Энди табриклаш учун сўз навбати маҳалламиз оқсоқолига (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг халқ таълимига оид моддаси ҳақида гапириб ўтди).

2-ўқувчи: навбат 10- синф ўқувчиларига «тановар» рақси ижро этилади.

1-ўқувчи: Сўз бошланғич синфлар бўйича илмий бўлим мудирига берилади.

2-ўқувчи: Ўқувчи: энди азизлар табриклаш навбатини укажонларимизга берамиз.

Сўз 3-синф ўқувчиларига берилади. Улар «мактабни соғиниб» шеърини ўқишади.

1-ўқувчи:

Соғинибман мактабим
Росаям буни қаранг.
Юракдан чиқар гапим
Юрган эканман аранг.

2-ўқувчи:

Иккинчи соғинганим
Синфдош-тенгқурларим.
Уларни кўрганимда
Тўлгандай бўлди бағрим.

3-ўқувчи:

Қўнғирок жаранглари
Муסיқадай жонга ҳузур.
Ортиқроқ айтган бўлсам
Соғинчим узр-узр.

4-ўқувчи:

Синфимиз эшиги-чи
Очгандай бўлди кучоқ.
Соғинчу севиғчимни
Таърифлаш кийин шу чор.

2-ўқувчи: 1-синфларни табриклаш учун сўз 11-синф ўқувчиларига берилади .

1-ўқувчи: Биринчи қўнғироқни чалиш 11-синф аълочи ўқувчиси билан 1-синф ўқувчисига топширилади.

Байроқдор гуруҳ чикиб кетади.

11-синф ўқувчилари 1-синф ўқувчиларига эсталик совғалари бериб мактабга олиб кирадилар. Шу вақтда муסיқа янтрайди (ҳамма ўқувчи ўз устозлари бошчилигида синфларига йўл оладилар).

Мавзу: «Ватанни севмоқ иймондандир»

Эртанги кунинг эгалари бўлган ёшларни ватанпарварлик, миллий гуру ва ифтихор руҳида тарбиялаш энг долзарб масаладир. Чунки ватан келажагини ёшларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун келажак авлодни ҳар томонлама етук, баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш иши Президентимиз ва давлатимиз раҳбариятининг олиб

бораётган ишларида энг муҳим вазифа бўлиб турибди.

Ёш авлодни Ўзбекистонимиз тарихи, унинг бой маданий меъроси, республикамиз рамзларига садоқат руҳида тарбиялаш, шундай Ватанда яшайдан фахрланиш туйғусини шакллантириш бизнинг шарафли бурчимиздир. Бунинг учун ҳар бир дарсда ватанпарварлик туйғусини шакллантиришга ёрдам берувчи омиллардан моҳирона фойдаланиш, шахснинг ўзлигини англашга, халқ бахт-саодати учун курашувчи қилиб тарбиялаш, уларни ҳалол меҳнатга ўргатиш даркор.

«Ватанни севмоқ иймондандир» мавзусидаги эрталиқнинг мақсади ҳам, аҳамияти ҳам Ватан туйғусини муқаддаслигини аниқлашга йўналтирилган эрталиқни ўтказиш учун мактаб саҳнаси чиройли қилиб безатилади. Ўзбекистоннинг давлат байроғи, герби, саҳна тўрига қўйилади. Саҳнадан Ўзбекистонимиз гузал табиати акс этирилган расмлар, етиштирилган ноз-неъматлар ўрин олади.

Эрталиқ ўқитувчининг кириш сўзи билан очилади:

- Она ватанимиз - ҳур Ўзбекистон! Истиқбол туфайли очади жамол

Инсонлар дили гурур ва иймон, меҳр оқибатда топмокда камол. Саҳнага ўзга сайёраликларнинг фазовий кемаси чироқларини ёқиб-ўчириб келади ва тўхтайтиди.

Ундан овоз эшитилади:

-Мен - Марс! Мен - Марс Мени эшитаяпсизми? Кеманинг кувват олиш қисми ишламай қолди. Мен бир нотаниш сайёрага қўнишга мажбурман.

Кемадан икки киши тушиб келади. Улар саҳнадаги нарсаларни, даврадаги одамларни кўриб ҳайрон бўладилар.

1-меҳмон: Бу қайси сайёра?
Оламнинг қайси нуқтаси?
Номи недур?
Унда кимлар яшайди?

Ўқувчи: Бу сайёра, Она ердир.
Ер ва инсон дўстлашган.
Жаннат каби гўзал бу юрт,
Номин айтади сен эшит.

Ўқувчилар жонли ҳарфлар билан «ЎЗБЕКИСТОН» сўзини ҳосил қилишга киришадилар:

Ў - Ўзлигимни топди ўзбек сунбуланинг кунда,

З - Замон силсиласи қайтара олмас мақсаддан.

Б - Баҳт-саодат келар албат, аҳил бўлсак, бизларга

Е - Етукликка интиламиз инсонийлик бурчимиз

К - Камолат, улуглик томон интилар халқим.

И - Инсонлар орзуси эзгулик, ахир.

С - Сабр-тоқат, иймон булса-да йўлдош,

Т - Тинч ўтар инсон умри, бахт унга доим йўлдош.

О - Орзу ниятларимиз: тинч бўлсин бутун жаҳон,

Н - Номи жаҳонда жаранглар она юрт - Ўзбекистон !!!

2-меҳмон: Офарин, офарин!

Доимо бўлсин омон,

Юртингиз ва халқингиз доимо бўлсин омон.

Меҳмон: Бу не шодиёна, қандай тантана,

Нега бунда барча одам жамулжам?

Ўқувчи: Юртимизда байрамлар кўп, тўйлар кўп,

Бағри кенглик, меҳмондўстлик халқимизга хос

Мустақил Ўзбекистон мадҳини куйлаш,

Дилимизга нур, калбимизга зур қувонч.

Меҳмон: Ватанингиз анча иссиқ,

Юзингизда ажиб нур.

Менимча, ҳар кувингиз,

Жуда ўтади масрур

Ўқувчи: Серқуёшдир ватаним,

Қалбимиз қуёшдан-да илиқдир,

Шунинг учун ҳар кувимиз

Бопланади қушиқдан.

Ўзбекистон давлат мадҳияси ижро этилади.

Меҳмон: Юртингиз Ўзбекистон жуда гўзал бу макон.

Давлатингиз рамзлари, не билдирар қадрдон?

Халқим, орзу нияти дилга қувонч солади.

Ўқувчи: Байроғимиз дунё узра, юртга доврўф солади.

Байроқдаги тўрт хил ранг, ҳамоҳангдир бирликда.

Бир-бирини тўлдириб, мақсад сари тенгликда.

Ўқувчи: Ҳаво ранг – тинчлик демак,

Оқ рангдир-поклик рамзи

Яшил- яшнагай эл

Қизил ранг-ҳаёт рамзи,

Юлдузлари доимо сирли,

Маъноларни сўзлайди.

Ўн икки - бу ўн икки ой,

Тарихдан сўзлайди.

Янги чиққан тўлин ой,

Ҳар кузни ўзга чорлар

Дуога очамиз қўл

Дилга нур, поклик солар.

Меҳмон: Байрогингиз дунё бўйлаб,

Хилпирасин, доврур солсин.

Юрт мақсади, орузиси,

Ўсиб камолга етсин.

Ўқувчи: Тўғримизда орзу,

Акс этгандир, билинг сиз,

Ҳумо қуши етаклар,

Мақсад сари билинг сиз.

Пахта бугдой чамбари

Тўкивлиқ, тўкин рамзи.

Қуёш, юлдуз, сув тоғлар

Яшнаган юрт тимсоли

Меҳмон: Сўзларингиз тилимизни,

Кўнглимизни чоғ қилди

Юртингизга меҳрингиз,

Бизни ҳайрон лол қилди.

Ўқувчи: Юртни севмоқ бизларга

Пайғамбардан меросдир.

Темир бобом ўғитлари

Дурлар ичра олмосдир

Номи дунёда машҳур,

Боболарим бор менинг,

Улуғбек, Сино, Бобур

Навой - жоним менинг.

Шоирларим сўзлайди,

Ватан мадҳини аъло

Кўнгилларнинг мадҳида

Мустақиллик бебаҳо

Шу ерда ўқувчилар шоирларнинг она-Ватанни улуғловчи шеърлардан, Ватан ҳақида мақол, хадислар ўқийдилар, қўшиқ айтадилар, рақсга тушадилар.

Меҳмон: Само узра кемамиз,
Йўл кезиб қавот қокди.
Юрт, одамлар ичра сузиб,
Чин дилдан бизга ёқди.

Ўқувчи: Сизлар хали биз билан,
Кўп суҳбат қурмадингиз,
Юртим бўстонларида,
Сайр қилиб юрмадингиз.

Шундан сўнг ўқувчилар саҳнада давра айланиб, қўлларидаги Ўзбекистоннинг ноз-неъматларини, гулларини намойиш қилади. Уларни тавсиф этадилар.

Ўқувчи: Поклик, оқликни пахта,
Халқим дилидан олган.
Шунинг-чун пахта қадри,
Олтидан ортиқ бўлган.

Ҳамм а ўқувчилар: Қанча айтсак шунча оз.
Ўзбекистон мадҳини,
Кўнглимиз тўқ зўр ишонч,
«Ватан -барчамизники»!

Шу ерда фазовий кеманинг чироқлари ёниб, шуъла соча бошлайди.

Меҳмон: Эй, азиз инсонлар, бахтлисиз доим, шундай юрт, шундай эл ичрасиз доим сизни сурурингиздан, кўнглимиз тўлди. Она - юртга меҳрингиздан, серкўёш юртингиздан, қувват олиб кетамиз, кемамиз учишга тайёр бўлди.

Меҳмонлар: Хайрлашамиз!
Қолар омад сиз билан,
Яшнасин эл!
Қолар иймон сиз билан

Ўқувчилар: Биз ўзбеклар меҳмонларни улуғ кўрамиз,
Ерга ташрифингизни қутлуғ биламиз,

«Оқ йўл» деймиз кўксимизда қўлимиз.

Меҳмонларга доим очиқ уйимиз.

Ўқитувчининг хотима сўзлари билан эрталиқ яқунланади:

Ақл бойлиқ берган билан камаймас,

Ватан мадҳин айтган билан тутамас.

«Соғлом авлод» ўзлигини хор қилмас,

Эл-юртин улурлаган асло кам бўлмас!

Раҳмат, ўқувчилар! Элу юртимиз бахтига доимо соғ-саломат бўлинглар.

Бошланғич синфларда бу каби эрталиқларни ўтказиб бориш ўқувчиларда она - Ватанга меҳр-муҳаббат, ундан фахрланиш туйғусини орттиради.

Мавзу: Устоз меҳри!

Бошланғич синфларнинг битирув байрами сценарийси.

Мактаб саҳнаси байрам руҳи билан йўғрилган. Ўқувчиларнинг қўлларида аъло ўқиш, билим олишнинг афзаллиги, ватаннинг она каби муқаддаслиги, тўғрилиқ, ҳалоллиқ, меҳнатсеварлик, миллий қадриятларимизни улурлаш ҳақидаги ёзувлар битилган шиорлар, саҳнага яқин қатордан ҳурматли меҳмонлар, устозлар, санъаткорлар, ота-оналар ўрин олган. Мусиқа таралиб «Устозлар» кўшиғи янграйди.

1-ўқувчи: Азиз мураббийлар, ҳурматли ота-оналар, мактабимизга ташриф буюрган қадрли меҳмонлар! Бугунги бошланғич синфларнинг битирув кечасига, билим даргоҳига хуш келибсиз!

2-ўқувчи: Бу байрам ҳаммамиз учун ардоқли. Чунки биз биринчи синфдан бошлаб ўқитган устозимиз қўлидан бошқа устозлар қўлига учирма бўлаёритмиз.

1-ўқувчи: Мактаб деган қутлуғ даргоҳ,
Муқаддасдир бизга ҳар чоғ.
Билим сари бошлар йўлга
Азиз ўлка, таниш йўлка.

2-ўқувчи: Ҳар кун эрта тонгдан бошлаб,
Аста-аста қадам ташлаб,

Биз у томон отланамиз.
Дўстлар ичра шодланамиз.

- 1-ўқувчи: Алифбе ва ҳисоб ортда
Бари қолди, қолди ёдда
Рақам таниш ҳарфлар таниш
Қўлдан келар ўқиш, ёзиш.
- 2-ўқувчи: Бизлар битирувчимиз бугун,
Бизлар учун қувончли кун
- 1-ўқувчи: Фақат қалбда ғамлик бир оз
Ўқитмайсиз энди устоз

Ўқувчилар бир қатор бўлиб, «*Биринчи муаллимим*» шеърини ўқишади.

- 1-ўқувчи: Чуғурлашиб тортганча саф
Анграйганча турли тараф
Синфга кирган кунни илк бор
Эслаймиз биз такрор-такрор.
- 2-ўқувчи: Танаффусга чиққан пайтда
Сизни излаб қайта-қайта
Хўп адашиб юрганмиз
Турли ҳаёл сурганимиз.
    Ҳамма бир овоздан:
    Ҳали-ҳали ёдда устоз,
    Сизга таъзим – сизга эъзоз.
- 3-ўқувчи: Қўлга олгач қалам, дафтар,
Қийшиқ, гоҳо тўғри қатор
Ёзувимиз чиқар эди
Кўнглимиз гоҳ чиқар эди.
- 4-ўқувчи: Қўлимизни олиб қўлга
Ёзувимиз солиб йўлга
Олам олам қувончингиз
Бизга бўлган ишончингиз.
- Ҳамма бир овоздан:
    Ҳали-ҳали ёдда устоз,
    Сизга таъзим – сизга эъзоз
- 1-ўқувчи: Тинмас эдик бериб савол

Нима тўғри, нима ҳалол?
Қалбимизга жойлаб одоб
Ёритдингиз гўё офтоб.
2-ўқувчи: Нега қуёш шунча иссиқ?
Тунда қайга кетар, қизиқ?
Бизни бола билганингиз,
Тинмай жавоб берганингиз.
Ҳамма бир овоздан:
Мудом ёдда қолар устоз
Сизга таъзим, сизга эъзоз.

3-ўқувчи: Мактабда энг митти эдик,
Баъзан ноҳақ дакки ердик.
Биров бизни қилса, хафа
Чопардик деб: устоз опа.

4-ўқувчи: Келардингиз дарров чопиб,
Қайдан бўлса, бизни топиб,
Паноҳ бўлиб бизга доим
Айтгандингиз сўз мулойим.

Ҳамма бир овоздан:

Ҳали-ҳали ёдда устоз,
Сизга таъзим – сизга эъзоз

5-ўқувчи: Бизлар гўё ниҳол эдик,
Қаранг – анча бўй ҳам чўздик.
Билимни дўст қилиб олдик,
Эзгулик не – билиб олдик.

6-ўқувчи: Аммо ҳали олдда ўқиш,
Неча ёзу баҳор ва қиш.
Неча кузда мактаб томон
Йўл оламиз ҳали-ҳамон.
Аммо ўша таниш хона,
Ва сиз, гўё азиз она

Ҳамма бир овоздан:

Интиқтирар бизни устоз
Сизга таъзим сизга эъзоз

1-ўқувчи: Энди бизлар нима ўрганганимизни сизларга намоён

қиламиз. Даврада ўйин ва рақслар, интемедиялар ижро этилади.

1-ўқувчи: Кўрдингизми, бизлар бордаги турфа гуллар

2-ўқувчи: Юлдузлар каби ўз истеъдодимизга эга бўлдик.

1-ўқувчи: Биз касбларга эга бўлиб қолмай, балки ана шу касбларга тайёргарликни ҳам бошлаб юбордик.

2-ўқувчи: Биз орзу қилишни ўргандик, орзулар эса, бизни юксакларга етаклайди.

Осмон тўла юлдузлар,
Шунда тун ҳам кундуздир.

Биз бордаги гуллармиз

Бизлар орзу қилармиз.

1-ўқувчи: Мен истардим бўлмоқ шифокор

Дард бор жойда, албат даво бор.

Шифокорлар заҳмати хайҳот

Бунёд этмоқ шод, соғлом авлод.

2-ўқувчи: Менинг орзуим бўлмоқлик олим

Ва илмдан бермоқлик таълим.

3-ўқувчи: Мен бўламан мураббий устоз

Шу касбим-ла топаман эъзоз.

4-ўқувчи: Истагим бўлмоқдир моҳир мухандис

Уйлар қад рослади, виқорли, нафис.

5-ўқувчи: Менинг орзуим бўлмоқлик нозир

Тартиблашга ҳар ишни қодир.

6-ўқувчи: Мен космонавт бўлиб учгайман,

Фазоларни бир-биридан қучгайман.

7-ўқувчи: Мен-чи компьютерни эгаллаб мутлоқ

Информатикадан бераман сабоқ.

1-ўқувчи: Ана орзуларимиз билан ҳам ўртоқлашдик энди эса яна қувноқ куй ва ашула эшитдик.

Қўшиқ янграйди.

2-ўқувчи: Тўртинчи синфни битирар эканмиз, биз ўқиган фанлар кўз олдимиздан ўтмоқда. Гўё улар ўзи бизга эслатаётгандай.

3-ўқувчи: Қилиб кўп-кўп хафсала,

Ишлар эдик масала

Шодланиб гоҳ, қолиб лол

Бош қашлаб ечиб мисол.

- 4-ўқувчи: Варақ узра кўз тикдик
Ишлаб қанча тер тўқдик
Меҳнат кетмайди бекор
Сенинг катта нафинг бор.
- 5-ўқувчи: Биз деб қанча тер тўққан
Раҳмат математика
Она тили ва ўқиш
Осонмас гўё.
Қоидаси унинг кўп
Ва фойдаси унинг хўп
Маърифат билан савоб
Улар берар умрбод.
- 6-ўқувчи: Раҳмат сенга табиат
Билим бердинг нафақат
Билдик кўплаб сирларни
Тоғ, адир ва қирларни
- 7-ўқувчи: Бўлма, дея нимжон, норғул,
Сабоқ бердинг бадантарбия
Санъат бобида қилурмиз таъзим
Қалбга нур сочдинг ашула, расм.
- 1-ўқувчи: Раҳмат дермиз ҳар қачон
Жуда қизиқ жонажон
Билим тили дўст тили
Инглиз тили, рус тили.
- 2-ўқувчи: Миннатдормиз сендан беҳад
Азиз меҳнат, сенга раҳмат.

Шундан сўнг ўғил болалар ижросида рақс, қизлар ишгирокида хоразмча куйда рақс.

1-ўқувчи: Азиз мураббийлар, ҳаммамиз учун ардоқли бўлган бизни биринчи синфдан бошлаб, кўлимизга қалам тутказиб, ёзишни, ўқишни, санашни ўргатган биринчи устозимизга чин дилдан мийнагдорчилик билдирамыз. Бундан кейин ҳам юқори синфларда «аъло» ва «яхши» баҳоларга ўқиб, устозимиз берган билимни оқлай-миз.

Мавзу: Устоз отангдан улуғ

Зал байрамона безатилган «Устоз отангдан улуғ», «Байрамин-гиз қутлуғ бўлсин» каби шиорлар осилган.

1- бошловчи: Ассалому алайкум, азиз ва муҳтарама устозлар!

2-бошловчи: Ассалому алайкум, заҳматкаш ёш авлодга таълим - тарбия беришда тинмай фаолият кўрсатаётган азиз, мураббийлар!

1 - бошловчи: Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила Айламак бўлмас адо анинг ҳаққин юз ганж ила.

2 - бошловчи:

Оламда кўр эрур муборак онлар
Табаррук зотлар гарчанд кўп эрур
Сиздан бошланади асли тафаккур
Мунис муаллимлар сизга ташаккур

1 - бошловчи:

Азиз ва муҳтарама устозлар. Бугун улуғ кун, «Устоз ва мураббийлар куни». Ушбу кунда барчангизга сиҳат - саломатлик, узоқ - умр, сермашаққат, лекин шарафли ишларингизда омадлар тилаймиз.

2 - бошловчи: Бугунги байрам кунда касби фахри ғурурига айланган фидойи устозларимизнинг номларини ифтихор билан тилга олсак, уларни ҳар қанча эъзозласак арзийди. Улар нафақада бўлишларига қарамай ҳамон биз ёш авлод тарбияси йўлида тинмайдилар, шогирдлар камолига қараб қувонадилар.

Кўшиқ «Устозлар»

1-бошловчи: Таълимда яна бир дастур яралди. Бу Миллий дастур - ҳали бўлмаган. Маорифда бу янги инқилоб.

2-бошловчи:

Маърифат уйини ёритган офтоб.
Дастурга асосдир янги илмлар,
Янги фанлар ҳамда янги билимлар
Дунё илмидаги барча янгилик
Бизларга берилар бекаму – бекўст.

1-ўқувчи:

Давраларнинг тўри сиз учун устоз,
Мақтовларнинг зори сиз учун устоз,

Сиз бор мактабларнинг файзи бўлакча
Сиз куйлаган куйнинг авжи бўлакча
Сиз эккан гулларнинг мавжи бўлакча
Қалбимизнинг қўри сиз учун устоз
Мактабларнинг тўри сиз учун устоз.

2-ўқувчи:

Ой қуёш бўлса сиз - учун кулар,
Босган қадамингизда чечаклар унар
Сиз учун гўзаллик, сиз учун гуллар
Давраларнинг тўри сиз учун устоз.

Рақс «Лазги»

1 - бошловчи:

Таърифга сўз етарми,
Меҳрибон муаллим
Фикри доно, ақли теран,
Жонажон муаллимим .
Йўлчи юлдуз бўлдингиз
Меҳрибон муаллимим .
Сўзингиз ҳикмат эрур,
Дилимизни ёритгай,
Йўлимизни ёритгай
Жонажон муаллимим.

1- бошловчи: Энди устоз мураббийларни табриклаш мактаби-
мизнинг энг аълочи ўқувчиларига, марҳамат.

1 - ўқувчи:

Байрамингиз муборак,
Муаллиму, устозлар
Зиё нурларин сочгай
Сўзлари дур, муаллимлар.
Бугун устозлар куни
Қалбларимиз беғубор
Ҳаётимиз хушчақчақ,
Йўлимиз доим баҳор.

2- ўқувчи:

Бугун сизни табриклар,
Шогирдингиз басма - бас
Байрамингизга атаб,
Кийиб келдик биз атлас.
Бу ҳам ҳурмат белгиси,

Шодликлардан нишона
Шеър ўқий устозларга,
Бўлай доим парвона.

3- ўқувчи:

Устоз номин тилга олсам,
Еру само қулоқ солар
Устоз номин куйга солсам
Қалбим ундан илҳом олар.
Чунки улар онамдайин,
Меҳрибон устоз - раҳбар
Ҳар бир сўзи куч бағишлар,
Бизга азиз ҳам мўътабар.

4- ўқувчи:

Муаллим сизга атаб
Ёзай мадҳия дoston
Дил меҳрин сизга тилаб
Кўнглингиз айлай бўстон.
Бўлармикан деб маъқул
Ўйлаб юрдим ёзишим
Ўтди шеър билан машғул
Баҳор, ёз, кузу, қишим.
Қоғозларга битардим байт,
Юракдан айтиб сўзим,
Хаёлимда кутардим
Сухбат қилардим ўзим.

5 - ўқувчи:

Ўйламабмиз беҳуда
Насиҳатингизни биз
Севинамиз лек жуда
Ёдимизда турибсиз.
Муаллимим шеъримда
Илк нафасингиз бор.
Кўзларингиз нурида,
Юрак меҳри устувор.

1-бошловчи: Мураббийларни табриклаш учун сўз мактабимизнинг бошланғич синф ўқувчиларига.

2-бошловчи: Улар ижросида «ҳикматлар гулдастаси» ни тинглаймиз.

(Ўқувчилар олдиндан кўрсатилган жойларига туриб олишади).

1-ўқувчи

Муаллим - жамият кўзгуси
Муаллим - ҳаёт йўлининг сарбони
Муаллим - муҳит боғининг боғбони,
Тарбиячи - онгни онгга улайди
Устознинг сўзи - мангу машаъла.

Устознинг марҳамати - қуёшдек ҳаммага тенг
Ўқитувчининг муомаласи - ипак, талаби тошдир
Ўқитувчининг таълими - имкониятга ёруғлик
Ўқитувчи маъно денгизининг дуридир
Муаллим маънавий нуқсонсиз одамдир.

Рақс. (Бошланғия синф ўқувчилари ижросида)

2-бошловчи:

Инсонга бағрин очган,
Илм нурларин сочган
Оламда бўлиб машҳур
Сўзингиз жонга ҳузур.

Муаллимим устозимсиз
Қалбимнинг мумтозисиз
Исми жисмига монанд,
Бизларга жони пайванд.

Меҳри дарё дур маржон,
Кўриб яйрар бу жаҳон
Муаллимим устозимсиз
Қалбимнинг мумтозисиз!

2 - бошловчи:

Бошимни силаб доим,
Қўлимдаги китобим
Муаллимим устозимсиз
Сизда бор чексиз бардош.

Деймиз «Устозим - қуёш»
Номингиз қалбда сақлай,
ишончингиз оқлай
Муаллимим устозимсиз
Қалбимнинг мумтозисиз!

1-ўқувчи:

Отани бошинга кўтариб яша,
Онани кўзингнинг қароғига бос
Фарзандлар бахти деб ёниб яшамоқ,
Аслида бизларнинг феълимизга хос.

Уларнинг олдида узолмай қарзин
Дилингдан бир армон ўлгунча кетмас
Устозлар қарзининг юки офирроқ
Бу қарзни узмоққа умринг ҳам етмас.

Ўқитувчи:

Дилдан айтай шогирдларим саломин
Наво бўлиб қалбга кирсин каломим.
Сизни кўрсам дейман, ҳаёт давомим,
Мен муаллим, муаллимман муаллим
Шогирдларим камолига жон фидо,
Ел юртига муҳаббати зўр аъло
Ваъдасига доим қилишар вафо.

Хурматли ва азиз устозлар, мураббийлар, меҳмонлар, шунинг билан бугунги «Устоз ва мураббийлар» кунига бағишлаб тайёрланган бадий кечамиз ниҳоясига етди. Сизларга узоқ-умр, сиҳат-саломатлик, ҳамиша шарафли ишларингизда улкан зафарлар тилаймиз. Мустақил Ўзбекистонимизда баркамол, ҳар томонлама етук ёш авлодни тарбиялашингизда сабр-тоқат куч - қувват этишни тилаб қоламиз, доимо соғ бўлинг.

Мавзу: Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз

Мақсад:

а) Ўқувчиларни соҳибқирон Амир Темур билан таништириш, буюк бобоколонимиз кўрсатган шижоатларини ўргатиш.

б) Ўқувчиларни Амир Темур йўлидан боришга жалб эта олиш.

Байрам кечаси методи: амалий, назарий, кўрғазмали

Байрам кечаси жиҳози: Магнитофон, байрамга мос кийимлар, шарлар, расмлар.

1- бошловчи: Ассалому алайкум, азиз тенгдошлар, ҳурматли устозлар, қадрли ўқувчилар

2-бошловчи: Ассалому алайкум, азиз тенгдошлар мана бугун мактабимизда катта тантана. Бугун синф, ўқувчиларининг «Амир Темур фахримиз, ғуруримиз, мавзусига бағишлаб ўтказишаётган тадбирга хуш келибсиз»

1 - бошловчи:

Дил меҳригисё - саломим менинг.

Юрагим кимёси - саломим менинг.

2 - бошловчи:

Ассалом дермиз юракдан аввало хуш келдингиз.

Изларингиз гарди кўзга гўё хуш келдингиз,

Бу кўнгил кўзгусиви қилмай губори заррага

Қалбингиз олгай яна нур зиё хуш келдингиз.

1-бошловчи: Бугунги байрам кечамиз соҳибқирон Амир Темур бобоколонимиз ҳақида экан улар ҳақида қанча гапирсак, мунозара юритсак ҳам озлик қилади

2-бошловчи: Келинг азиз томошабинлар ҳозир ўқувчилар ижросида Соҳибқирон айтганларини тинглаб томоша қилсак марҳамат!

Мен сифатларимнинг энг аввали деб беғаразликни тушундим. Ҳаммага ҳам бир хил ижодий ва одил қарадим ҳеч бир кимсани бошқасидан фарқ қилмасдан бойни камбағалдан устун қўймадим.

Мен ҳар доим Исломга қатъий риоя қилдим ва Аллоҳ таолонинг амри билан улуғланган шоҳларга, ҳурмат билан қарадим

Мен камбағалларга ҳайр-эҳсон қилдим. Ҳар бир можаро ва муаммони диққат билан текширдим ва уни мумкин қадар тўғри ҳал қилишга бутун шаҳдимни сарф қилдим. Барча сўзларимда доими ҳақиқатгўйликка амал қилдим. Бу дунё ва у дунё ҳақидаги эшитганларимдаги ҳақиқатни ажрата билдим.

Мен ҳар кимгаки ваъда берсам унга вафо қилдим, ҳаргиз ваъдага хилоф иш қилмадим. Мен доимо ваъдаларимни аниқ бажарсам шундагина одил бўлишимни ва кимсага жабр етказишлигимни англадим.

1-бошловчи: Демак Амир Темур соҳибқироннинг юрагидаги каби ибратли ҳаёт тарзи ва тутган, йўл-йўруғи бугунги кун учун ҳам ўрناق қилса арзийдиган улкан мактабдир.

2-бошловчи: Бугун шарқда тенги уўқ саркарда буюк соҳибқирон Амир Темур мустақиллик истиқлол шарофати билан ўз Ватанига қайтди. Узоқ йиллар мобайнида унинг ватандошлари Амир Тумурни қадрлаш, унинг тарихий мавқеини муносиб ўринга қўйиш имкониятларидан маҳрум эдилар.

1-бошловчи: Инсоф, иймон туйғуси, диёнат, мезони Амир Темур ҳаётининг мазмунини ташкил этади.

Оламнинг қарийб ярмига жаҳонгир эрса-да у куч-қудрат, зўрлик, зўравонликда эмас, аксинча теран адолатда эканлигини англади.

Шундай экан келинг азиз томошабинлар бугун бобоколонимиз

Амир Темур руҳларини шод етиб, туғилган кунини байрам кечаси тарзида нишонлаймиз.

2 - бошловчи: Ҳозир саҳнага қизларимизни таклиф этамиз. *Ўйин Мустаҳзод.*

Саҳна кўриниши

1-бошловчи: Ҳозир сизларга синф ўқувчиларининг Амир Темур фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида тайёрлаб келган чиқишларини намойиш этамиз, марҳамат томоша қилинг.

Биринчидан у мамлакатда кучайиб кетган феодал тарқоқликка барҳам бериб эл-юртни ўз қўли остида бирлаштира олди.

Марказлашган йирик феодал давлатга асос солди. Бу билан, тижоратчилик, савдо-сотиқ ва маданият ривожига мустаҳкам замин яратди.

Иккинчидан, Амир Темур бир қатор халқлар ва юртлар мустамлакачилар зулмидан озод бўлишда ёрдам берди. Масалан, ўша даврнинг енг қудратли подшоиси Боязид, Елдириمني (1389-1402) тор-мор келтириб (1402) Усмонли туркларнинг истибдодига тушиб қолган «Болқон» ярим оролидаги халқлар ва мамлакатларига озодлик бағишлади.

Олтин Ўрда хони Тўхтамишни (137-75) икки хукмдорлигидан қутулишни қарийб 300 йил тезлаштирди.

2 - бошловчи: Учинчидан, Туркистон заминини, ҳунармандчилик, илм, фан ва маданияти ривожланган илғор мамлакатларга айлантди. Амир Темурнинг саъй-ҳаракатлари билан обод этилган шаҳарлар ва уларда қад кўтарган иморатлар, Темур ва Темурийлар маданияти дунё хабарлари тарихига олтин ҳарфлар билан ёзилиши ҳам Амир Темур билан боғлиқдир.

1-бошловчи: Анча зерикиб қолдингиз — а? Энди мактабимиз қошида ташкил этилган «Истеъдод» номли гуруҳимиз ижросида қўшиқ тинглаймиз. Марҳамат (*қўшиқ ижро этилади*).

2-бошловчи: Бугун бунёд этилган улур боболаримиз ҳайкалида теран рамз бор гўёки жаҳонгир тулпорининг, жиловини тортиб турибди, қиличсиз, қўлини олдинга чўзиб жаҳон халқларига омонлик тилаб, «Куч адолатдадир» демоқда.

1-бошловчи: Президентимиз Ислом Каримовнинг таъбири билан айтганда Амир Темур аввало қудратли давлат қурган. Давлат қудратли бўлмаса бетакрор маънавий обидалар ҳам, тарихий ёдгорликлар ҳам бўлмасди.

1-бошловчи: Соҳибқирон Амир Темурнинг бергаи насиҳати ва сабоқлари унинг ўз даври учун қанчалик муҳим бўлган бўлса, бугун мустақил Ўзбекистон ривожланишида ҳам унинг илгари сурган ғоялари аҳамиятини йўқотган эмас. Бугун Туркистон халқларининг ривожланишида ўзаро муносабатларини ривожланишида Темур Тузуқларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

2-бошловчи: Давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, бир улуши эса қилич билан бажо келтирур.

1-бошловчи: Ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъи тадбиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз лоқайд кишидан яхшидур.

Гарчи ишнинг қандай якунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб фикрларини билмоқ лозимдир.

«Бир ишга киришмай туриб ундан қутулиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб қўй» деган экан Темур тузуқларида.

Амир Темурнинг ибратли ва пурмаъно ўғитларининг ҳар бир мазмуни мантиқнинг кучлилиги, теранлиги таъсири умуминсоний қадриятлар асосида қурилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади, улар, ҳадсиз хазина, одоб- ахлоққа оид дастуриламалдир.

Рақс ижро этилади

Ўқитувчи: Қадрли меҳмонлар, муҳтарам устозлар, азиз тенгдошлар. Шу билан бобокалонимиз соҳибқирон Амир Темур руҳларини шод этиб «Амир Темур- фахримиз ғуруримиз» мавзусига бағишлаб ўтказилган тантанали кечамизни якунлаймиз, эътиборингиз учун катта раҳмат. Кимки ўзбек номини, ўзбек миллатининг куч-қудратини, унинг умумбашарий ривожига қўшган ҳиссасини шу аснода келажакка ишончини англамоқчи бўлса, Амир Темур сиймосини эслаш керак.

Мавзу: Олтин куз

Синф байрамига мослаб безатилган ўқувчилар чизган расмлари, куз неъматлари қўйилган стол, турли расмлар, шарлар, гуллар осилган.

Бошловчи: Ассалому алайкум азиз устозлар ва ҳурматли меҳмонлар, бугун фарзандларингиз сизларни барчангизни ҳосил байрамига тайёрлаган тадбилари билан табриклашмоқчи.

Ўқувчи: Хуш келибсиз меҳмонлар
Синфимизга марҳабо
Келди ҳосил байрами
Шодлик бўлсин доимо.

Ўқувчи: Йиғилдик биз бугун ҳосил тўйига
Деҳқонлар меҳнатин қадрлаш учун
Марҳамат сизлар ҳам келинг бу тўйга
Улкан хирмонларни олқишлаш учун

Бошловчи: Азиз ўқувчилар! Бугун синфимизга ҳамма ёққа нур сочиб, олтиндай товланиб саҳий куз меҳмон бўлиб келди. Қани ҳаммамиз биргаликда «Олтин куз» ни кутиб олайлик (*Қарсақлар. Куз киради*). Қаранг ўқувчилар куз билан бирга Ҳосилжон, Деҳқонбобо ўзларининг ҳосиллари билан келишибди. Ассалом олтин куз қадамингга ҳасанот.

Ҳамма: Ассалом азиз болажонлар!

Куз: Азиз меҳмонлар!
- Мени дерлар «Олтин куз»
Тайёрланар барча халқ
Улуғ байрамга шу он.

Ҳосилжон: Сизга дўстлик саломим,
Келтирдим мен хирмондан.
Дастурхонимиз тўйсин.
Ўлкамиз тинч бўлсин,
Юртимиз омон бўлсин!

Деҳқонбобо: Мана бу дарахт - беҳи
Тарс-тарс ёрилиб зеҳи
Таъмичи хуш - хўр ўзак
Асл пайданди ўзак
Манави ёқ шафтолизор
Бир кам ўттиз хили бор.

Синф хорлигида «Анжир» ашуласи айтилади, сўнгра “Ҳосиллар” шеъри тингланади.

Шафтоли: Сариқ-оқ шафтолиман
Зарғалдоқ шафтолиман
Мақтаниб ўтирмайман

- Узум: Манадоқ шафтолиман.
 Менга яхши қаранглар
 Кокилимни таранглар
 Берай асалдай узум
 Сиздан ўргилай ўзим.
- Олхўри:* Олхўри ман — олхўри
 Мен ҳам мевалар зўри
 Еган борки дармонда
 Емаганлар армонда.
- Ёнғоқ:* Мен ширин ёнғоқман
 Ичим тўла ёғ
 Дўстлар ҳар ёқни
 Қилинг ёнғоқ боғ.
- Олма:* Мен сизларнинг олмангиз
 Ҳомлигимда олмангиз
 Билмасвойга ўхшаб сўнг
 Вой қорним-деб қолмангиз!

Синф хорлигида «Олма» ашуласи айтилади. Сўнгра бир гуруҳ ўқувчилар ижросида «Сўнгги ахборот» шеърига ишланган саҳна кўриниши қўйилади.

Сўнгги ахборот

Бўлиб ўтди қишлоқда
 Кеча зўр шамол
 Натижада рўй берди
 Анчайин кор-қол.
 Узум боши айланиб
 Бўб қолди касал.
 Шохдан йиқилиб олма
 Ётибди ўсал.

Ҳатто гилос лат еди
 Бўлса ҳам абжир.
 Тўқнашувда анорга
 Чапланди анжир.
 Шамоллатди қорнини
 Ошқовоқ полвон
 Пачоқ қилди бурнини
 Мулла бақлажон.

Уйқичироқ бир тарвуз
Юмалаб бориб
Уйротибди қовуннинг
Бошини ёриб.

Ноклар ерга тўкилди
Бўлишиб бир том
Аммо зарар кўрмади
Сабзи ва шолғом.

Бошловчи: Энди рақс томоша қиламиз.

Бошловчи: Энди бир гуруҳ ўқувчиларимиз сизларни табриклаш учун «Олтин куз» шеъри тайёрлаб келишибди. Марҳамат, уларни тингланг

Ўқувчи:

Куз келди, бизларга олтин косада
Шарбат ола келди, бол ола келди
Сават-сават қилиб ширин мевалар
Омборлар лиқ ўла дон ола келди

Ўқувчи:

Кузимизнинг гўзаллигин
Офайнилар кўрганмисиз
Гала-гала дўстлар билан
Дув-дув ёнғоқ қоққанмисиз

Ўқувчи:

Ҳар барг тилла тусин олиб
Шитирлатиб тўкилади
Олма шохида олмасини
Кўтаролмай букилади

Синф хорлигида «Ҳандалак» ашуласи тингланади

Бошловчи: Шунинг билан байрамга аталган тадбиримиз ниҳоясига етди. Эътиборингиз учун раҳмат!

Мавзу: Конституция куни

Зал байроқ, герб, гуллар билан безатилган. Конституция қонун ҳақидаги шиорлар илинган.

1-бошловчи: Мағрур бошимни эгиб
Сизга таъзим қиламан.

Озод Ватан бағрингда
Ёшлик завқин сураман.

2-бошловчи: Бошимизда кенг осмон
Бўлсин доим мусаффо
Она Ватан хурликда
Яғонасан сен танҳо.

1-бошловчи: - Ассалому алайкум, ҳурматли устозлар!

2-бошловчи: - Ассалому алайкум, мактабдош дўстлар.

1-бошловчи: - Сизларни давраимизнинг азиз меҳмони сифатида
кўриб турганимиздан фоятда ҳурсандимиз.

2-бошловчи: - Хуш келибсиз, азиз меҳмонлар!

1-бошловчи: Устозлар, мураббийлар ассалому алайкум. Бўлинг
умри боқийлар, ассалому алайкум.

2-бошловчи: Бугун сизни чорладик,
Ушбу зал-кошонага
Қомусимиз бахт берган,
Ҳар инсон ҳар хонага.

1-бошловчи: - Дарҳақиқат, бугунги тантанали тадбиримиз «Бах-
тимиз қомуси» деб аталади.

2-бошловчи: - Бойси 8 декабр куни ҳаммамиз учун сеvimли
бўлган «Конституция куни»ни нишонлаймиз. Шу муносабат билан
биз бугун сизларга Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳақида
ҳикоя қилиб бермоқчимиз.

1-бошловчи: - Демак, суҳбатимизни бошладик. Ўзбекистон Рес-
публикаси Конституцияси 1992 йил 8-декабрь куни Ўзбекистон
Республикаси Олий Кенгашининг 12-чақириқ 11-сессиясида қабул
қилинган. Конституциямиз 6 та бўлим, 26 боб, 128 та моддадан
иборат бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Фуқароларининг ҳуқуқ ва
бурчларини аниқ белгилаб беради.

1-ўқувчи: Ўзбекистон, она юртим,
Мустақиллик муборак
Кенг оламда қутлуғ номинг,
Таралгувсидир бешак.

Аму билан Сирдарёдан,
Камол топган ўзбекмиз.
Ўз эркига ҳуқуқига,
Эга бўлган ўзбекмиз.

1-ўқувчи: Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қонунлар мажмуаси бўлиб, унда муқаддас юрт, она тилимиз, муборак ислом динимиз, Ватанимиз ҳудуди-ю сарҳадлари, мустақил юртимиз олиб бораётган одилона давлат сиёсати аниқ белгилаб берилган. Шу билан бир қаторда ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг ҳуқуқ ва бурчлари ўз аксини топган.

Ўқувчи: Ўзбекистон Республикаси конституциясининг 5-моддаси «Ўзбекистон Республикаси қонун билан белгиланадиган ўз давлат рамзлари, байроғи, герби ва мадҳиясига» эга.

Декабрнинг саккизинчи кунда эрк кунини халқим байрам қилади. Дунё узра кўз-кўз қилиб бахтини, шодлигини, жумла олам қилади. Саккизинчи декабрдир – кун буюк. Ушбу кундир халқимизда энг суюк.

Бошловчи: Бошим узра хилпирайди байроғим (Қизил чизик)
Сенга боқсам чақнар кўзим. қарагим.

Мовий, яшил, оппоқ эрур ранглари
Қизил чизик томирдаги қонлари.

Осмонимиз бўлсин мовий мусаффо
Пойи узра яшил водийлар пайдо.

Оппоқ қорлар рангларини яшнатиб,
Ой юлдузлар шуласини порлатиб

Хилпирайвер она юртим байроғи
Сен эрурсан юракларнинг ардоғи.

Ўқувчи: Оппоқ пахта ҳамда буғдой бошоғи,
Гербимизда кўрки хусн бағишлар.
Юқорида ою юлдуз куёшдан,
Юксак тоғлар, водийлар хўб яшнар
Зилол сувлар халқимизда жон берар,
Ҳумо қуши бахти иқбол келтирар
Гербимиздир фаҳри гурур ифтихор
Ўзбегимда оллоҳ эрур мадаккор.

1-бошловчи: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 6-моддаси: «Ўзбекистон Республикасининг Пойтахти – Тошкент шаҳри».

Ўқувчи: Қомусимда Пойтахти – Тошкент дейди.
Ўзбегимда Тошкент – бошкент туюлди
Кўрки хуснинг, таровати беҳисоб,
Мангуликка пойдеворлар қўйилди.

2-бошловчи: 31-модда: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафола-
нади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч қан-
дай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни маж-
буран сингдирилиши йўл қўйилмайди».

Ўқувчи: Ўзбекистон фуқароси бўлсангиз,
Ихлос билан қайси динни севсангиз,
Пок дил билан динингизни авайланг
Оллоҳ меҳри қалбимизда билсангиз.

Бошловчи: Қомусимни бутун билмоқ истадим,
Ҳар моддасин дилга солмоқ истадим,
Қомус эрур қонунларинг тўплами
Қонунларни дилдан тўймоқ истадим.

Бошловчи: Қомус берди ҳуқуқимни, бурчимни,
Шон-шухрати ошсин доим юртимни
Қонунларни агар яхши ўргансам,
Албат етар, қайга чўзсам қўлимни.

2-бошловчи: Хурматли меҳмонлар! Биз бутун Конституциямизни
ўрганишга бел боғлаганимизнинг гувоҳи бўлдингиз.

1-бошловчи: - Албатта, биргина тадбир билан Қомусимизни тўла-
тўқис билиб бўлмайди. Қомусимизни чуқур билиш, унга риоя қилиш
ҳар биримизнинг бурчимиздир.

2-бошловчи: - Конституция кунингиз муборак бўлсин!

1-бошловчи: - Қомусимиз йиллар оша халқимиз учун ишонч,
нажот, фахр, ифтихор намунаси бўлиб қолсин.

2-бошловчи: Минг шукурки бошда мовий
Осмон бор.

Ҳаётимиз қўриқловчи

Посбон бор.

1-бошловчи: Йиллар ўтиб

Қомусимиз бўлсин омон.

Кенг жаҳонда, ўзбек элим

Сурсин даврон.

2-бошловчи: Доим бўлсин ўзбек элим
Қомусли эл.
Омон бўлсин Қомусли эл –
Номусли эл.

Табрик сўнгида Ватан ҳақида кўшиқ куйланади
Давлатимиз рамзлари – бизнинг фаҳримиз.
Давлат мадҳияси ижро этилади.

1-бошловчи: Яшна, юксак диёрим,
Сенсан бахтим, баҳорим,
Мадҳинг жўшиб куйламоқ
Қўнглимдаги шиорим.

2-бошловчи: Гўзал гулшан боғларинг,
Гўзал ўлкан тоғларинг,
Дилга ором берувчи
Нурафшон ҳар оёқларинг.

1-бошловчи: Сен тандаги жонимсан,
Томирдаги қонимсан.
Меҳринг яшар қалбимда,
Фурурим ҳам шонимсан.

2-бошловчи: Яшна, юксак диёрим,
Сенсан бахтим, баҳорим.
Мадҳнинг жўшиб куйламоқ,
Бўлгай мангу қарорим.

Даврага Доно бобо кириб келади

1-бошловчи: Ассалому алайкум, Доно бобо

2-бошловчи: Яхши келдингизми? Бобожон, бизга бу гал қандай
ҳикоя-ривоятлар айтиб берасиз?

Доно бобо: Вааллайкум ассалом, болажонларим. Мен келаётиб
сизларнинг Ватан ҳақида чиройли шеър ўқиганингизни эшитиб
қолдим. Келинлар, бутун сизларга Давлатимиз рамзлари, уларнинг
тарихи ҳақида сўзлаб бераман.

1-бошловчи: Жуда яхши бобожон, биз эса сизга Ватан, байроқ,
гербимизни улугловчи шеър-қўшиқлар айтиб берамиз.

Доно бобо: Қани менга айтингчи, Ўзбекистон давлатимизнинг
рамзларини биласизми?

Болалар: Байроқ, герб, мадҳия
Доно бобо байроқ ҳақида сўзлаб беради.
Саҳнага 6 нафар қиз чиқади.

1-бошловчи: Болалар, қизлар байроғимиз ҳақида сўзлаб беради,
марҳамат

Мовий либос кийган қиз: Мен мовий ранг бўламан - юрт осмоним
бир парчаси. Бу – оламда тинчлик бўлсин деганимдир.

Қизил либос кийган қиз: Мен қизил рангдирман бамисоли томир-
даги оққан тоза қондирман. Ҳамма-ҳаммани Ватан байроғи остида
яшапга, меҳнат қилипга, куршипга чақираман.

Оқ либос кийган қиз: Мен оқ рангман. Ўзим ҳам оқ, кўнглим ҳам
оқ, қилар ишларим эса пок, шунинг учун ҳам мақтовим кўпроқ, узоқ-
узоқларни кўрайин деб, элга «Оқйўл» тилайин деб байроқдан ўрин
олдим.

Яшил либос кийган қиз: Мен яшил рангдирман. Яшиллик яша-
риш-яшнатиш, эртанги кунга ишониш дегани. Орзулари буюк, юра-
гим доим яшнаб турсин.

Бошига оймомо кийган қиз:

Оймомоман, оймомо!

Кўринишим уч ёки тўрт кунликдир

Ниятларим одамларга тўкинликдир

Ўй сурсалар ўйларига сирдошдирман

Йўл юрсалар йўлларига йўлдошдирман

Бошига 12 юлдуз таққан қиз: Ўн икки юлдуз - ўн икки оймиз,
жамласангиз, бир йилга жоймиз. Кимки қандоқ яшайди, яхшими,
ёмон? Ҳеч иккиланмай баҳолаймиз. Яна биз ўн икки буржмиз. Ой-
ю, қуёш билан ҳаракатдамиз. Биз акс этган, юрт байроғи ҳам, ўзи
ҳам дунё тургунча турсин деймиз.

2-бошловчи: Раҳмат сизларга. Ҳозир дўстларимиз ўзлари ёд ол-
ган шеърларини айтиб берадилар.

Ўғил бола: Озод мамлакатимнинг мухташам кўрғонида,

Исёнкор болаларим руҳида-жонида,

Турон, қадим Туркистон, улуғ турк осмонида,

Камалакдек товланар истиқлолим маёғи –

Ўзбекистон байроғи! Ўзбекистон байроғи!

Қиз бола: У адолат, коинот, оби- ҳаёт тимсоли,

У эзгулик, шон-шуҳрат, бахт-саодат жамоли

Буюк Амир Темурнинг ғолиб туйғу мисоли,
Камалакдек товланар истиқлолим маёғи –
Ўзбекистон байроғи! Ўзбекистон байроғи!

Ўғил бола: Тинчлик, тириклик эрур мовий, яшил, оқ ранглар,
Чақноқ ўн икки юлдуз шамолларда жаранглар,
Эрк кўшиғи навқирон ярим ойда жилвагар,

Камалакдек товланар истиқлолим маёғи –
Ўзбекистон байроғи! Ўзбекистон байроғи!

Қиз бола: Бундай яйлов қайда бор, бундай байроқ бизга ёр.
Уни сарбаланд тутсак, бизникидир ҳур иқбол
Она халқим бахтини дунёга қилиб ошкор,
Камалакдек товланар истиқлолим маёғи
Ўзбекистон байроғи! Ўзбекистон байроғи!

«Ишонч қўлларида» кўшиғи ижро этилади.

Қиз бола: Ҳаво ранг оқ ва яшил,
Бордир қизил - қизил белбоғи.
Шунинг учун чиройли
Ўзбекистон байроғи.
Ўн икки бахт юлдузи
Ўзига хўп ярашар.
Унга дунё халқлари
Ҳавас билан қарашлар.

Мустақил юрт, деб атар
Ер юзининг ҳар ёғи.
Бизга жуда муътабар
Ўзбекистон байроғи.

Ўғил бола: Қизларга нур бағишлар, Республика байроғи,
Осмони кенг мусаффо Ватанга маниъ ҳар ёғи
Йўлдошдир йўлимизда, пирпираб қўлимизда
Меҳри дилларда яшар, сурати кўнглимизда
Республикам байроғи, Республика байроғи.
Тинчлик-мустақиллик бу, ҳаммага яқинлик бу,
Бунда орзу-умидлар, келажак ёрқинлик бу.
Бу шонли Ўзбекистон, бахтимиз баҳоримиз.
Номи тилларда дoston, шараф ифтихоримиз
Республикам байроғи, Республика байроғи.

Қиз бола: Ўзбекистон келажакин порламоқ чироғи,
Хилпирайди кўкда унинг жилваланиб байроғи.

Ўн икки чақмоқ юлдуз вилоятнинг сонидир,
Оймомачи нур сочди, юртим нурлар қонидир.

Мовий бўёқ-кенг осмоннинг мусаффолик дараги,
Оқ ранг эса, пок иймонли ўзбекларнинг юраги.
Яшил бўёқ – яшаришу, янгилинишнинг белгиси,
Қизил бўёқ – халқ эркичун кетган қоннинг сўнггиси.

«Тинчлик бўлар барқарор» қўшиғи куйланади

Доно бобо: Баракалла, болаларим. Қаранглар, ким келаяпти?

Болалар: Эй, бу Ҳумо қуши-ку!

Ҳумо қуши: Салом, бобожон, салом болалар!

Болалар: Салом, Ҳумо қуши! Хуш келибсан!

Ҳумо қуши: Мен неча асрлардан буён халқнинг эзгу орзу-умидлари тимсолиман. Менинг ниятим ўзбек халқини мустақил, эркин кўриш эди. Ниятимга эришдим. Ўзбекистон буюк давлат. Сизлар унинг келажакисиз. Амир Темур, Фарғоний, Навоий, Бобур ва кўплаб аждодларимиз юртимизни довуғини оламга таратганлар, сизлар уларнинг муносиб вориси бўлишингиз, мустақил юртимизнинг шухратини янада оширишингизни сўрайман. Бу йўлда сизларга омад тилайман.

Болалар: Раҳмат, Ҳумо қуши! Биз сенинг тилагингни бажариш учун бор куч-билимимизни сарфлаймиз. Ўзбекистон бизнинг Ватанимиз.

Қўшиқ: «Ҳумо қушим» Пўлат Мўмин шеъри.

Доно бобо: Қани яна сизларни кўрай-чи. Ҳар куни дарсни бошлашдан аввал фаҳр куйлайдиган давлатимиз мадҳиясини ким ёзган?

Болалар: Ўзбекистон республикаси Давлат Мадрҳиясининг матини Абдулла Орипов, мусиқасини Мутал Бурхонов яратганлар. 10- декабр мадрҳиямиз тасдиқланган кун.

Доно бобо: Давлатимиз байроғи қаерларда учрайди?

Болалар: Давлатимиз маъмурий биноларида, турли мамлакатдаги элчихоналаримизда, байрам кунлари бизнинг қўлимизда, турли юрларда ўтказиладиган спорт мусобақаларида.

Доно бобо: Тасанно! Жудаям яхши жавоб бердинглар.

Бошловчи бола:

Тонг билан янграйди мадрҳиям

Порлайди юксакда қуёшим,

Йўл кўркам, эл кўркам, дил кўркам,
Карвонинг бошлайвер, юртбошим.

Шу кўшиқ билан тадбир якунланади.

Мавзу: Янги йил арчаси байрами

1-бошловчи: Ассалому алайкум, азиз меҳмонлар, меҳрибон устозлар!

2-бошловчи: Қадрли акалар, опалар, укалар, сингиллар! Бирга:-
Кириб келаётган янги йилингиз муборак бўлсин!

1-бошловчи: Табиатда қиш фасли ўз ҳуқумини ўтказар. Аёз бобо шимолдан совуқ шамол етказар.

2-бошловчи: Кириб келди қиш фасли бўрон, совуқ, қор билан.

1-бошловчи: Табриклаймиз сизларни дўстлар янги йил билан!

2-бошловчи: Ўтиб кетди эски йил кунлар гуё липпиллаб. Қари бобога ўхшаб қолди охир мункиллаб.

1-бошловчи: Миннатдормиз эски йил, рисқу насиба бердинг, уч юзи олтмиш беш кун. Бизларга ҳамроҳ бўлдинг.

2-бошловчи: Мана бугун хайр хўш-
Келажагимиз сен билан.

Янги йилда ўқийлик

Фақат «турти», «беш» билан.

Кўшиқ

Кузатамиз эски йил,
Бир йил ишлаб чарчадинг,
Хайр, хайр эски йил,
«Тўрт» ва «беш»га сийладинг
Сенда маза қилдик биз
Ёшимиз бир ёш опиб.
Хайр, хайр, яхши қол
Энди эса хордиқ ол.
Ҳурсанд қилдинг бизларни
Яхши ўт ил, қизларни.
Роса ўйнаб кулдик биз
Бўлдик катта ўрил-қиз.

1-бошловчи: Дарҳақиқат-йилимизни тарих қарига кузатиб, янги йилни қарши оладиган пайтимиз кириб келди.

2-бошловчи: -Йил мучал ҳисобида ... .. йил эди,
-йилимиз эса ... .. йил экан.

Балки шу боисдан хам-йил тулпор сингари чопқир бўлгандир. («Тулпор» қўшиғи ва унга мос рақс ижро этилади).

1-бошловчи: Дугонажон янги йил жуда ажойиб байрамда! Мен бу байрамни жуда яхши кўраман. Сиз-чи?

2-бошловчи: Мен ҳам бу байрамни соғиниб кутаман. Гуё янги йил байрами арафасида сирли ажойиб воқеалар бўладигандек туйилади манга.

1-бошловчи: - Ростан ҳам янги йил арафасида кутилмаган воқеалар бўлиши табиий.

2-бошловчи: Базан эса эртақлар ҳам жамланиб кетади. Ҳатто жониворлар ҳам бизнинг тилда сўзлай бошлайди.

1-бошловчи: -Ростдан ҳам биз сизларга бир эртақ айтиб бермоқчимиз. Бу эртақ мана шу янги йил арафасида бўлиб ўтади.

2-бошловчи:-Келинг эртагимизни маза қилиб тамоша қилинг. (Саҳнага эртақчи чиқади).

Эртақчи: -Бир бор эканда йўқ экан, оч эканда тўқ экан, бўри бакавул экан, тулки ясавул экан, қарға қақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан, қирғовул қизил экан, думлари узун экан, тошбақа тарозибон экан, қурбақа ундан қарздор экан. Биз яшаб турган шу замонда бир аёз бобо бор экан. Аёз бобо хар йили бутун оламга қор ёғдирар, бўрон юборар, қиш фаслини безатар экан. Олам оппоқ либосга қирганда, одамлар янги йил байрамини нишонлаётганда, совғалар олиб, бутун ер юзини сайр қилар экан. Энг яхши энг одобли болаларга совғалар улашар экан.

Болалар эса арча безатиб қўшиқлар, шеърлар айтиб аёз бобони кутиб олишар экан. Аёз бобо бир куни набираси қор қиз билан чаққон қуёнчаларни чақириб, уларга болаларга совға йиғишни топширибди.

Аёз бобо: - Хой қуёнчалар! Оппоққина беозор қуёнчалар жониворлар! Менга совға тайёрлашга ёрдам беринглар. Ўрмондан ёнғоклар териб келинглар.

Қуёнчалар: Хўп бўлади бобожон. Айтганингиз тезда бажарамиз

Қуёнчалар қўшиғи: Оппоқ момик жонивор,

Қуёнчалар бизлармиз.

Аёз бобо айтганин,

Тез-тез чаққон қилармиз.

Сахий ўрмон бағрида,

Диксилаб чопамиз.

Болаларга ўрмондан,
Совға салом йирамиз.

(Қуёнчалар хурсанд бўлиб у ёқдан бу ёққа югуришади. Панада турган бўри ва тулкини сезишмайди).

Оч бўри айёр тулки: -Мана бу ғилай, маймоқ, калтафахим жониворлар нега бунча хурсанд бўлиб қолишди? Келинлар бир таъзирини бериб қўямиз.

Қўшиқ: Совуқ қишнинг кунида,
Югурамиз, еламиз.
Ошпоқ қуёнчаларни,
Тутсак, ямлаб қўямиз.
Хой ўртоқлар мен айтай,
Қуён ейиш маззада.
Гўшглари момиққина,
Юнглари ҳам тозада.
Қуёнчалар қўрқиб бекинадилар,

Шу югур-югурда айиқни уйғотиб юборадилар.

Айиқ: -Нима шовқин, нима тўполон. Эндигина ухлаган эдим, ким у менинг оромимни бузган. Ҳозир у безорининг таъзирини бериб қўяман.

Қўшиқ

Менман, айиқ полвонман,
Асалга қўп тўйганман.
Оромим бузилмаса
Баҳоргача ухларман.
Пўстиним бор хўп қалин
Совуқ менга писандмас.
Кимки оромим бузса
Сира жазосиз қолмас.

Бўри ва тулки: Сизни уйғотган анови довдир қуёнлар. Уларнинг жозосини бериб қўёинг. Биз уларни тутишда сизга ёрдам берамиз.

Олмагон: Ёлгон, айиқ полвон ака. Уларнинг ўзлари сизни уйғотиб юборишди. Аёз бобо қуёнларга совға йиғишни топширган эдилар. Бўрилар эса қуёнларни қувлаб, қўрқитиб юборишди.

Айиқ полвон: Ҳой очкўз бўри, айёр тулки. Ҳали мени алдамоқчи бўлдиларингми? Ҳозир сенларни тутиб жазоларингни бераман. Бўри ва тулки қочишади ва ялмоғиз кампирнинг ҳузурига боришади.

Ялмоғиз кампирнинг кулбаси.

Тулки: Бувижон, бувижон, эшигингизни очинг, бизлар келдик.
Юзлари ойдаи, сочлари сунбул бувижон, эшигингизни очинг.

Бўри: Бувижон бизни айиқ полвондан қутқаринг.

Ялмоғиз кампир: Дунёдаги энг яхши кампирдирман мен ўзим.
Чапга қарар бириси, ўнгни кўрар бир кўзим. Тўполончи, қулоқсиз
болаларни севаман. Аълочи болаларни жуда ёмон кўраман. Сеҳр жоду
қилиб гоҳо кучимни кўрсатаман. Ёмонларга дўст бўлиб, яхшини
ийғлатаман. Кўлга тушар пайтимда лалайиб ўтирмайман. Келинлар
шумтакалар! Сизларга нима керак? Нега ит талагандай қочиб юриб-
сизлар?

Бўри, тулки: Қуёнчалар болаларга совға тайёрлашармиш. Айиқ пол-
вон бизларни еб кўярмиш. Уларни жозосини бериб қўйинг.

Ялмоғиз кампир: Юринглар менинг кулбамга. Кириб маслахат
қиламиз. Агар учаламиз бир бўлвосак, роса катта ишлар қиламиз.
(Кулбага кирадилар).

Олмаҳон аёзбобога хабар беради.

Олмаҳон: Аёз бобо, тулки, бўри ялмоғиз кампир бир ёмонлик ўйлаш-
ди. Улар қуёнчаларни еб, совғаларни йўқ қилишмоқчи.

Қорқиз: Вой ярамасларей! Энди нима қиламиз, бобожон?

Аёз бобо: Юр қизим у очкўзларнинг жазосини берамиз, токи
иккинчи марта бундай ишлар қилиша олишмасин. *Аёз бобо, қорқ-
из, олмаҳон, қуёнчалар, айиқ полвон ялмоғизнинг кулбасига бори-
шади.*

Шум ниятли кампир
Эшигингни очгин бир.
Башарангни бир кўрай,
Жазонгни мен берай.
Ёнингдаги оч бўри,
Мурамбир тулкини ҳам
Жазолайман баровар
Айби эмас сендан кам.

Ялмоғиз кампир:
Келинг Аёз бобожон
Нима шовқин тўполон
Мени чақиртирган ким?
Ҳеч гапдан йўқ хабарим
Бўри, тулки бечора
Нима қиларини билмай
Қочиб юрар айиқдан

Айиқ бевақт уйғониб
Уларни қувиб қопти.
Бечораларни кўриб
Тўполон шовқин сопти.

Қуёнчалар, айиқ полвон: Ёлғон у ёлғон айтяпти.

Аёз бобо: Эй ярамас безори, қораниятли ялмоғиз кампир. Наҳотки, мен сен, бўри ва тулкининг сўзларига ишонаман. Ҳар йили, болаларнинг байримини бузиб, ёмон ишлар қилмоқчи бўласизлар. Яхши ҳамки вақтида бундан хабар топдим. Ҳозир сизларни умрбод музлатиб қўяман.

Ялмоғиз, бўри ва тулки: Кечиринг бобожон, бошқа бундай қилмаймиз.

Қорқиз: Бобожон келинг янги йил арафасида уларни кечира қолинг.

Аёз бобо: Бўпти бу гал кечирдим . Яна шундай қилсангизлар, унда мендан хафа бўлманглар.

Ялмоғиз, бўри ва тулки: Раҳмат бобожон, раҳмат!

Аёз бобо: Қорқиз, қуёнчалар, тез бўлинглар, болалар бизни кутиб қолишди.

Эртакчи: Мана, болалар даврамызга қор бобо билан қорқиз келяпти. Тезда даврани қиздирилинг, менинг эртагим эса давом эта веради.

1-бошловчи: Арча атрофида куй ва қўшиқ авжига чиқсин. Янги йил базмимиз давом этсин.

2-бошловчи: Даврамызга келадиган меҳмонлар бизни кўриб хурсанд бўлишсин.

1-бошловчи: Дарвоқеа йил ҳам бугун даврамыз меҳмони.

2-бошловчи: Янги йил бизларни табрикламоқчига ўхшайди.

Янги йил

Салом, салом меҳмонлар.

Ўғил, қизлар, чаққонлар.

Роса ғайрат қилибсиз,

Зиёфат тузатибсиз.

Янги йил бўлиб мен ҳам

Келиш навбатим етди.

Кўряписиз жужуқман

Йиллар ичра кичикман.

Келдим сизга ўсгани

Кўп зафар тар кучгани.

Сиз ўсасиз бир ёшга
Юрт кон бўлсин нон ошга.

Уч юз олтмиш олти кун
Ва шунга теша тенг тун.
Сизга меҳмон бўламан
Ўсамаң, семираман,

Вақти соат етганда
Муддатим тугаганда.
Тарихга қўшиламан
Лекин ҳозир шундаман.
Байрам завқин сурйлик

Шўх уйин ижро этилади.

Янги йил эртақ қаҳрамонлари рақсга тушишади.

1-бошловчи: Болалар орангизда шеър, қўшиқ рақс ижро этади-
ган ўқувчилар бўлса марҳамат.

2-бошловчи: Барча қатнашчиларни ва қорбобомизни совғалари
кутмоқда. Келинг баймимиздан четда қолманг.

1-бошловчи: Янги йил байрамимиз ўз ниҳоясига етай деб қолди.

2-бошловчи: Тўғри бутунги байрам тугаяпти.

1-бошловчи: Янги йил келтирсин

Сизларга зафар.

Янги йил яна гулласин диёр.

2-бошловчи: Ҳар бир хонадонга

Ризқу рўз тўлсин.

Барча инсонларнинг

Иқболи кулсин.

1-бошловчи: Истиқлол кулсин қолсин абадий,

Дегаймиз янги йил бўлсин омадли.

2-бошловчи: Бугунги шодликлар тарк этмай бизни

Аллоҳим мўл қилсин насибамизни.

Мавзу: Саводхонлик байрами

Мақсад:

а) ўқувчиларнинг алифбе даврида билимларини мустаҳкамлаш,
ифодали ўқишга ўргатиш, нутқий маданиятини ошириш;

б) болаларнинг она-ватанга меҳр муҳаббатини ошириш, ота-она,
устоз, опа-ака, атрофдагиларни ҳурмат қилишга ўргатиш, китобни
севишга, тоза-озодаликка, одобли-ахлоқли бўлишга ундаш;

в) ўқувчиларнинг дунёқарашини кенгайтириш, эстетик дидини ошириш, сўз бойлигини ошириш, билим доирасини кенгайтириш;

Жиҳоз: саҳна гуллар ва турли ҳил шарлар билан безатилади, шарлар осиб қўйилади, ўқувчилар байрамона кийинадилар, кесма ҳарфлар, ўқиш ва алифбе китоби, Ўзбекистон давлат байроғи ва герби.

Ўқитувчи: Ассалому алайкум азиз ота-оналар, ҳурматли меҳмонлар, устозлар, шириндан-шакар болажонлар. Бугун 1-синф ўқувчилари *Саводхонлик байрам* кечаларини сизларга намойиш этадилар.

Болаларим, билинглар шуни,
Сиз дунёнинг эртанги куни!
Кўзимизнинг қорачиғисиз сиз.
Қизил гулнинг ёш уруғи сиз.
Билинг, сизни асраймиз ҳар дам
Авайлаймиз, севамиз маҳкам.
Қуёш чиқар эрта-эрталаб,
Ундан нима қиламиз талаб?
Сизга кўп-кўп нур сочсин деймиз.

Кеча саҳна кўринишдан бошланади.

Ялқов бола ухлаб ётади онаси уни мактабга бориш учун турғизади. *«Бахтли эркатой»*

Она: Тур ўғлим мактабга кечга қоласан.

Ялқов: Яна бир пас ухлай.

Она: Мен сенга кўп ширинликлар бераман.

Ялқов: Юзимни ювмайман, дарс тайёрламаганман (*туриб юзини ювиб келади*).

Она китоб дафтарларни кичкина сумкага солиб, катта сумкага озиқ-овқатлар солиб беради. Ялқов йўлда кетаётганида ўқувчилар «Бахтли эркатой» қўшиғини ижро этадилар.

1. Вой, вой, вой, вой
Бахтли эркатой
Эрталаб туриб
Ичмасакан чой

2. Вой, вой, вой, вой
Тўғри йўл қолиб
Кечар экан лой.

3. Вой, вой, вой, вой
Бахтли эркатой
Дарсни қолдириб
Кейин иши вой, вой, вой, вой.

Ялқов бола (*Синфга кириб болаларга*): Болалар мен сизларни зўр жойга олиб бораман.

Болалар: Қаёққа?

Ялқов бола: Юринг мен билан. Болалар унинг кетидан эргашидилар. Ялқов бола уларни «Иккичилар маконига» бошлаб боради. У ерда эшик бўлади, шу эшикдан кирадилар. Бу ерда китоблар йиртилган, ўйинчоқлар синган, ҳаммаёқ бесарамжон бўлади. Бир қизча синган қўғирчоқни калит билан бураб туреизиб қўйадию. «Қўғирчоқ» ашуласига қўғирчоқ рақсини ижро этади.

Қўғирчоқ: Бу ерга қандай қилиб келиб қолдингиз?

Болалар: Бизни ялқов олиб келди.

Қўғирчоқ: Ахир бу ер иккичилар, дангасалар макони-ку. Бу ерда ҳамма ўйинчоқлар синиб ётибди. Бу ердан дарҳол кетишимиз керак. Ана эшик бу «Билимлар макони»га борадиган эшик. *Қўғирчоқ* эшикни очиб кўрмоқчи бўлади. Лекин эшикда катта қулф осилган бўлади.

Қўғирчоқ: Калитни чақириш керак.

Болалар: Калитчи деб чақирадилар.

Калитчи: Ие-е очилмаяпти-ку, нима бўлди, қани эшиклар жавоб беринг (*Қулфни очиб кўради*).

Эшик: Қулфлар жуда мустаҳкам «Билимлар макони»га кириш учун саволларимизга жавоб беришингиз керак.

Калитчи: Хўш, ундай бўлса, келинг азиз ўқувчилар шартларни бажарамиз. Марҳамат қанча саволлар бўлса бераверинг.

Эшиклар: Соддароқ шартдан бошлаймиз. Аввало она тилимизга оид шеърлар ва ҳикматлардан айтиб беринг.

Калитчи: Ўқувчилар она тилимизни севишимизни бир исботлайлик.

Она тилим

Бугун элга танилдинг

Сўзга бой она тилим.

Сен билан фахрланар

Авлodu ажодларим.

1-ўқувчи: Донғи кетган она тилимсан,
Меҳри дарё она тилимсан,
Риштонларни узун боғлаган
Бағри кенг она тилимсан.

2-ўқувчи: Опажоним биргина
Кўзларимга нургина.
Опажоним ўргатган
Ўзбек тили, ўз тилим.

3-ўқувчи: Бурро-бурро сўзлайман
Келажакни ўйлайман.
Истиқболим, иқболим
Ўзбек тилим, ўз тилим.

«Она тилим» қўшиғи ижро этилади.

Она тилим

Жони дилим.

Сенинг билан

Бийрон тилим.

Она тилим

Кону илим .

Она тилим

Бобо тилим.

Севар сени

Юрту элим.

Сенла олай

Чуқур билим.

Онага

Сиз дунёда тенги йўқ

Меҳрибонсиз, онажон.

Даста-даста гул тутай

Соғ бўлинг, бўлинг омон.

Таъзим

Ҳам ойим, ҳам қуёшимсиз

Ҳар бир ишда йўлдошимсиз

Ҳам яйратган, кулдирган

Уйни нурга тўлдирган, Ойижон, сизга таъзим!

Эшиклар: «Лаганчам» қўшиғи рақси билан.

Эшиклар: Энди биз сизларга топишмоқ айтамыз, диққат билан
тингланг.

Болажонлар сирдошлар
Жарангли ва жарангсиз
Товушлардир товушлар.

Болалар: Ундошлар

Эшиклар: Баракалла бу топишмоқни жуда тез ва тўғри топдингиз. Энди математика, яъни риёзатдан ҳам бизга шеър ва топишмоқлар айтиб берингчи.

1-ўқувчи:

Ўйнар учта қиз бола
Гўё очилган лола.
Дўстлари келди бешта
Айт улар бўлди нечта?

Болалар: 8-та

2-ўқувчи: Богдан тердик нок, олма

Тингла, эшитмай қолма
Беш сават эди ярми
Қанча бўлди жами?

Эшик: Шеър топишмоқларни маромига етказиб айтиб бердингиз. Математик мақоллар ҳам биласизми?

1-ўқувчи: Бир йил тут эккан киши

Қирқ йил олтин теради.

2-ўқувчи: Йигит кишига қирқ

Хунар ҳам оз.

3-ўқувчи: Санамай саккиз дема.

4-ўқувчи: Етти ўлчаб бир кес.

5-ўқувчи: Қинғир ишнинг қийиғи

Қирқ йилда ҳам чиқади.

Эшиклар: Болалар герб ҳақида нималар биласиз? «*Мустақил ўзбегим*» кўшиғи остида саҳнага Хумо кўши чиқади.

Бола: Ассалом, эй, чиройли қуш қанотлари кумуш.

Хумо: Воалайкум ассалом, эй мустақил юрт боласи.

Бола: Исминг нима, эй қуш, қанотлари кумуш?

Хумо: Мен бахт қуши - хумоман

Бола: Э, ҳа танидим сен ҳақингда эртакларда ўқиганман. Ўқиб ўйга толганман.

Хумо: Нима учун ўйга толгансан?

Бола: Қадимда бир юрт бўлиб унинг подшоси зўравон бўлган экан. У оламдан ўтибди. Юрт подшосиз қолибди. Ўшанда одамлар

кимни подшо қиламиз деб туришганида юрт осмонида ҳумо қуши пайдо бўлибди. Донолар кенгашиб, «шу қуш кимнинг бошига қўнса, ўша киши подшо бўлади» дейишибди. Осмонда бахт қуши чарх уради. Шу қуш кимнинг бошига қўнса, ўша подшо бўлади. Буни эшитганлар шошиб қолишибди. Қуш энг камбағал, энг сахий ва адолатли, тўғрисўз ва доно кишининг бошига қўнибди. Мамлакатда адолат ҳуқумрон бўлибди. Сен ўша қушсан, Ҳуможон!

Ҳумо: Янглишмадинг эй, мустақил юрт боласи. Кўп юртлар кездим, Сенинг Ватанинг худди эртақлардаги мамлакатга ўхшаркан. Шу боис юртинг сари талпиниб учдим.

Бошоқлар: Ҳумо қушининг айтганлари тўғри бу юртнинг одамлари қадоқ қўлли, бағри чўғли. Биз гербда нон-насиба, қут барака рамзи бўлиб ўрин олганмиз.

Пахтаой: Бизлар Ватанинг миллий бойлиги гўёки, ишонч ёрлиғимиз.

Қуёш: Бу юрт менинг юртим. Нурларимни мўл қўл сочгумдир. Ҳар тонг бахт эшиқларини очгумдир.

Аму ва Сир дарё: Юрт-бир тан, бизлар эса, жонмиз томирида оққан тоза қонмиз.

Оймома: Герб узра турибман, мен ила осойишдир осмонимиз.

Зухро юлдузи: Менинг ишим йўл кўрсатмоқ, адашмас ҳеч карвонимиз.

«Ҳумо қуши» қўшиғини ижро этадилар, “Ўзбекистон” ва “Ватаним” шеърини ўқидилар, Ватан ҳақида мақоллар айтадилар

1-ўқувчи: Ватан менинг онамсан

Иссиқ қучоғинг.

Оламда яғовасан

Азиз тупроғинг.

2-ўқувчи: Тарихинг жуда узоқ

Машхур жаҳонсан.

Амир Темур Ватани

Буюк Туронсан.

3-ўқувчи: Эркинг ўз қўлингдасан

Бўлдинг, озод ҳур.

Бахт қуёши истиқлол

Сочгай шуъла, нур.

4-ўқувчи: Ҳумо қуши бошингда
Айлайди парвоз.
Мадҳия янграғар ҳар тонг
Элим жўровоз.

5-ўқувчи: Келажагинг буюқдир
Яшна доимо
Ватаним сени бугун
Таниди дунё.

САВОЛ – ЖАВОБ

- Тингла сўзим, дугона
- Айт ким иккинчи она?
- **Ватан жонажон!**
- Оқмасин деб кўз ёшинг, кимлар силайди бошинг?
- **Халқим меҳрибон!**
- Ким бериб билим, ҳунар, ақлингга ақл қўшар.
- **Мактаб онажон!**
- Сенг ҳақингда ким сўйлар,
- Доимо бахтингни ўйлар?
- **Онам меҳрибон!**
- Қучиб меҳнатдан зафар,
- Қайга қиламиз сафар?
- **Мустақиллик томон!**

Эшиқлар: Китобларни севасизми?

Болалар: Ҳа!

«Китоб» шеъри

Сен билан бутун умрим
Чамбарчасдир китобим.
Ардоқлайман доимо
Эшит шундоқ хитобим.
Сен офтобсан нурингдан
Чароғондир бу онгим.
Сени ўқиб, ўрганиб,
Нурафшон бўлар тонгим.

Эшиклар: Устозларингизни ҳурмат қиласизми?

Болалар: Ҳа!

1-ўқувчи: Устозим энг аввало сизга таъзим,
Берган билимларингиз учун таъзим.
Токи тирикдурман увутмам сизни
Ёшингиз чўлғансин юзларга кириг.

«Муаллимим» шеъри

Кўз ўнгимда	Улғайтирди
Очди дунё	Мени дово
Муаллимим.	Муаллимим.
Йўлларимда	Шогирдманки
Сочди зиё	Тахт тураман
Муаллимим.	Хизматига,
Гўдак эдим	Қилса агар,
Она каби	Битта имо
Парваришлаб	Муаллимим.

«Ўрганамиз мактабда» қўшиғи

Партада ўтиришни,	Кўшишни, айиришни
Ручка тўғри тутишни	Кўпайтириш, бўлишни
Ўрганамиз мактабда.	Ўрганамиз мактабда.
Ўргатади мактабда.	Ўргатади мактабда.
Расмларни солишни	Китобларни севишни
Ҳарфларни ёзишни	Ҳам одобли бўлишни
Ўрганамиз мактабда.	Ўрганамиз мактабда.
Ўргатади мактабда.	Ўргатади мактабда.
Дўст-дўст бўлиб бир сафда	
Кўшиқ айтиб ўйнанг	
<i>Залда ўтирганлар болаларга топшимоқлар айтадилар.</i>	

Ўзи бир кичкина нарса,
Керак бўлар ҳар дарсда,
Чизиб қўйсанг нотўғри
Йўқ қилади бир пастда

(Ўчирғич)

Биз эдигу, биз эдик
Йигирма тўққиз қиз эдик
Бирин кетин тизилдик
Маъно бўлиб тузилдик. (ҳарфлар)

Сирти таёқ
Ичи бўёқ. (қалам)

Деворда бор сўзана
Унда яшар кенг олам. (ҳарита)

Топишмоқ жавобини топган ўқувчиларга совгалар берилади.

Эшик: Сиз болалар жуда зукко, топқир ва ҳозир жавоб экансиз.
Сизлар учун эшикларимиз очиқ. «Билимлар макони»га марҳабо.

Калитчи келиб калити билан қулуфларни очади. Ўқувчилар «Билимлар макони»га кирадилар.

«Салом мактаб» шеъри

Салом мактаб, салом мактаб
Боғча билан ҳайирлашдик.
Боғчадаги ўғил-қизлар
Ўқувчимиз энди бизлар.

Етти ёшга тўлиб қолдик,
Мактабжонга кулиб келдик.
Мактаб бағри иссиқ экан,
Китоблари қизиқ экан.
Кенг синфга тўлиб топиб
Дарс тинглаймиз хушёр бўлиб.

Бўлай десанг борбон
Ё ватанга посбон
Ё денгизда сузувчи
Ё осмонда учувчи
Нимаини қилсанг тилак
Барига ўқиш керак
Ўқувчи сендан талаб
Мактабга бор эрталаб

Ўртоқжоним – ўртоқжон
Етти ёшга тўлибмиз.
Табриклаймиз мен сизни
Сиз ўқувчи бўлибсиз.

«Ўйнагани қўймаслар» қўшиғига қизлар рақс ижро этадилар.

«Тинчилик бўлсин» шеъри

Ер юзида	Биз болалар
Тинчлик бўлсин	Ўйнашайлик.
Олам доим	Қўл ушлашиб
Бахтга тўлсин.	Куйлашайлик.
Нурли куёш	Биз ватаннинг
Порлаб турсин	Эркасимиз.
Осмон доим	Шу дийрнинг
Кўм-кўк бўлсин.	Эркасимиз

«Осмондаги юлдуз» қўшиғига рақс ижро этилади.

Я К У Н Л А Ш

Ўқувчиларга ота-оналар табриги.

Ота-оналар қўмитасининг раисига сўз берилади. Ўқувчиларга совғалар берилади. Мактаб директорига сўз берилади.

Ўқитувчи: Азиз болажонлар кечамизни яқунлар эканмиз, сизларга ўқишларингизда катта омадлар тилаймиз. Соғ саломат бўлинг.

Кутлуғ бўлсин болалар
Байрамингиз
Бахт нурига, болалар
Тўлсин дилингиз.

Ота-оналаримиз
Илғордир ишда
Сиз ҳам лочин бўлинг
Доим ўқишда.
Истиқлол нуридан
Ёруғ йўлингиз.
Халқимизнинг бахтига
Омон бўлингиз.

Мавзу: «Ватан саждагоҳ каби муқаддас»

Синф хонаси байрамона безатилган бўлади. Саҳнага бир ўқувчи чиқиб келади.

Ўқувчи: Ватан менинг онамсан, иссиқ кучоғинг оламда ягонасан, азиз тупроғинг тарихинг жуда узоқ. Машхур жаҳонсан, Амир Темур ватани буюк Туронсан. Эркин ўз қўлинг дадир, бўлдинг озод, ҳур. Бахт қуёши, истиқлол, сочгай шула, нур. Хумо қуши бошингда айлайди парвоз. Янграр ҳар тонг мадҳия. Элим жўровоз. *Сўнгра Ўзбекистон Республикасининг Давлат мадҳияси янграйди.*

Бошловчи: 1991 йил 1 сентябр Ўзбекистон Мустақиллиги куни 1991 йил 23 декабрда Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти этиб Ислом Каримов сайланди. И Каримов давлатимизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделини ишлаб чиқди. Беш тамойилли ушбу танланган йўлининг моҳиятидир. Бу ер юзида бошқа давлатлар томонидан тан олинган. Биринчи тамойил иқтисодиёт сиёсатдан устун туриши ва барча сиёсий мафкуралардан холи қилиниши. Иккинчи тамойил. Давлат асосий ислоҳатчи ва ислоҳатларни амалга ошириш йўлларини белгиловчи. Учинчи тамойил. Қонун ҳамиша устивор бўлиши. Тўртинчи тамойил. Аҳоли Демократик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсатни ўтказиш ва аҳолининг ҳар томонлама ижтимоий ҳимоясини таъминлаш. Бешинчи тамойил. Бозор иқтисодиётига босқичма босқич ўтиш.

1-ўқувчи: Олий мажлис Қонун чикарувчи олий орган бўлиши Ўзбекистон Республикасининг Олий мажлиси 1994 йил 25 декабрда ташкил бўлди. Олий мажлис 250 депутатдан ташкил топган унинг таркибида 12 қўмита мавжуд Ватанимиз ўз Герби ва Байроғига эга.

2-ўқувчи: Олий кенгаш 1992 йил 2 июл куни тасдиқлаган Ўзбекистон Республикаси давлат гербнинг юқори қисмида халқ жипислигининг рамзи сифатида 8 қиррали юлдуз, мусулмонларнинг қутлуғ рамзидир. Герб марказида химмат, олижаноблик ва гўзаллик рамзи хумо қуши тасвирланган. Ушбу рамз ва тимсоллар халқимизнинг тинчлик, бахт - саодат, фаровонлик йўлидаги орзу - умидларини ифодалайди. Гербда тасвирланган гуллаган водий қуёш томонда буғдой бошоқлари, сўл томонда пахта чаноқлари бойликларимиз рамзидир.

Бошловчи: Қўлингизга ватанимиз гербини олишда, хаёлингизни жамлаб, унга меҳр кўзи билан тикилинг, назарингизда ундаги

чиройли қуш гўё жонлаиб кетади.

Хумо қуши: Мен бахт қуши хумоин кўп юртларни кездим. Сенинг ватанинг худди эртақлардаги мамлакатларга ўхшаркан. Шу боис, юртнинг сари талпиниб учдим.

Бошоқлар: Биз гербда нон насиба, қут барака рамзи бўлиб ўрин олганмиз.

Пахтаой: Бизлар Ватаннинг миллий бойлиги, гўё ишонч ёрлигимиз.

Қуёш: Бу юрт менинг юртим. Нурларимни мўл кўл сочгум ҳар тонг бахт эшигини очгум.

Аму ва Сирдарё: Юрт бир тан бўлса, бизлар эса томирида оққан қонимиз.

Оймомо: Герб узра турибман, мен билан осойишта осмонимиз.

Зухро юлдузи: Менинг ишим йўл кўрсатмоқ, адашмас ҳеч карвонимиз!

Ўқувчи иштирокида «Хумо қушим» кўшиги янграйди.

3-ўқувчи: Байроқ. Ўзбекистон Республикаси Давлат Байроғини Ўзбекистон Республикаси Олий кенгаши 1991 йил 18 ноябр куни тасдиқлаган. Байроғимизнинг мовий ранги–тириклик мазмуни, беғубор осмон ва обиҳаёт, оқ–ранг муқаддас тинчлик, яшил ранг табиатнинг янгиланиши рамзидир, қизил чизиқлар вужудимизда жўшиб оқаётган ҳаётини қудратни ифодалайди. Навқирон ярим ой қўлга киритилган мустақиллигимиз 12 юлдуз маданиятимизнинг қадимийлиги халқимизнинг комилликка, саодатга интилиши рамзларидир.

1-ўқувчи: Озод мамлакатнинг муҳташам қўрғонида исёнкор боболарим пок руҳида, жонида Турон, қадим Туркистон – улуғ Турк осмонида камалакдек товланар истиқлолим маёғи – Ўзбекистон байроғи. Ўзбекистон байроғи у адолат коинот, обиҳаёт тимсоли. У эзгулик шон – шуҳрат бахт - саодат.

Буюк Темурнинг ғолиб туғи мисоли. Камалакдек товланар истиқлолим маёғи – Ўзбекистон байроғи, Ўзбекистон байроғи. Тинчлик, тириклик эрур мовий, яшил, оқ ранглар. Ўзбекистон байроғи Ўзбекистон байроғи. *Шу тариқа Ўзбекистон Республикасига бағишланган шеърларга навбат берилади.*

2-ўқувчи: Нега Она Ватан деймиз?

Юрт Онадек биттадир жониямизнинг ўқ илдизи, меҳр, бахт шу

ортдадир Мустақиллик эса элнинг гурури, ор, номуси.

3-ўқувчи: Ўзбекистон Республикаси Конституциясини Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1992 йил 8 декабр куни қабул қилган. Конституцияда 128 модда 26 боб, 6 бўлим бор. Бу йил Конституциямизнинг қабул қилинганига ... йил тўлди. «Мустақиллик болаларимиз» кўшиғи ўқувчи томонидан болалар томонидан ижро этилади.

4-ўқувчи:

Амир Темур бобомиз,
Марду жасур бобомиз,
Жангу жадаллар кезган.
Улуғ давлат юрт тузган.
Абадий ўчмас номи.
Дилимизда каломи
Унитмаймиз ҳеч қачон.
Сизни азиз бобожон.

5-ўқувчи:

Амир Темур. Биз ким мулким
Турон Амир Туркистонимиз,
Биз ким миллатларнинг энг улуғи
Амир Темур набиралари:

1-ўқувчи:

Чор атрофга нигоҳ ташлаб.
Кулиб турса кўзлар яшнаб,
Кулундайн турса кишнаб.
Булар кимлар?
Бу ўғлонлар марду майдон соҳиби даврон.
Амир Темур набиралари.

2-ўқувчи:

Очиқ юзли ширин сўзли.
Яхшиликдан ёруғ юзли.
Билим истар ўткир кўзли
Булар кимлар?
Бизлар - бизлар ўғил - қизлар.
Марду - майдон соҳиби даврон
Амир Темур набиралари.

Қизлар ижросида ўйин бўлади.

1-ўқувчи:

Тарихингдир минг асрлар ичра пинхон ўзбегим
Сенгда тенгдош Помиру.
Оқсоч Тиёншон Ўзбегим.
Сўйласин Афросиёбу,
Сўйласин кўхна Термиз,
Кўхна тарих подасида,
Битта маржон Ўзбегим.

2-ўқувчи:

Ал Берувий, ал Хоразимий
Ал Фаробий авлодидан
Асли наслинг балки узлук
Балки тархон ўзбегим.

Ватан ҳақида мақоллар:

Ўқувчи: Ватани борнинг бахти бор, меҳнати борнинг тахти.

Ўқувчи: Ватанинг тинч, сен тинч.

Ўқувчи: Ватан остонадан бошланади.

Ўқувчи: Ватаннинг остонаси олтин.

Бошловчи: Ҳурматли азиз ўқувчилар, меҳмонлар, устозлар. Ўқувчилар томонидан тайёрланган «Ватанни севмоқ» мавзуидаги кечамиз ниҳоясига етди. Мустақил Ватанимиз – Ўзбекистонни севинг, асранг, ардоқланг!

Мавзу: Мардлар кўриқлайди Ватанни.

1- бошловчи: Ассалому алайкум, ҳурматли меҳмонлар, қадрли устозлар.

2-бошловчи: Ассалому алайкум азиз тенгдошлар! Мана бугун мактабимизда катта тантана. Бугун мустақил Ўзбекистонимиз Қуролли кучларининг жасур ва мағрур аскарларининг байрамлари.

1- бошловчи: Қуролли кучларимиз давлатимиз хавфсизлиги ва тинч ҳаётини таъминлайди.

2- бошловчи: Юрт тинчлиги - ватан озодлиги ва мустақиллиги билан чамбарчас боғлиқдир. Сизларга, маълумки, Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан сўнг биринчи навбатда мамлакат тинчлигини сақловчи Қуролли кучларини такомиллаштиришни мақсад қилиб қўйди.

1- бошловчи: Шу сабабли 1992 йил 14 январ куни қуролли кучларни бирлаштириш ҳамда Ўзбекистон Қуролли Кучларини ташкил этиш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов фармон чиқарди.

2- бошловчи: Ўтган йиллар давомида ушбу кунни кенг миқёсда байрам қилинмоқда. Сизларни ҳам ушбу байрам билан муборакбод этамиз.

Бошловчилар шеър айтишади.

1 - бошловчи:

Таърифнинг тилларда дoston,
Лол бўлибди сенга кенг жаҳон.
Меҳнатнинг - ла кун кўрдинг ҳар он,
Омон бўлгин ўзбегим, омон.
Қадамнингдан чечаклар унсин,
Осмонингда Куёш, Ой кулсин.
Фалак сенга бош эгиб турсин,
Омон бўлгин ўзбегим, омон.

2 - бошловчи:

Эзгуликлар жон - танингдадир,
Аждодлар ёди қон-қонингдадир.
Ватан меҳри жон жонингдадир
Омон бўлгин ўзбегим, омон.
Истиқлолнинг муборак бўлсин,
Омборларинг ғаллага тўлсин.
Фарзандларинг қалқонинг бўлсин,
Омон бўлгин ўзбегим, омон.

1 - ўқувчи:

Мен сени севаман онажон Ватан,
Хуш сурат, хушсуҳбат момоларимни.
Мен сени севаман жонажон Ватан,
Ҳар сўзи ҳикмат боболаримни.
Севаман мен сенинг бир парча бўлган,
Дўшпидек қишлоринг - далаларингни.
Тушлари бешикка суялиб айтган,
Онамнинг шўх - шодон аллаларини.

2 - ўқувчи:

Биламан, тушроғинг тиллоларга тенг,
Тенглар ичра тенгсан, Ватан Онажон.
Сен учун меҳнатга шимараман енг,
Керак бўлса фидо бўлсин сенга жон.

Мен сени севаман Онажон Ватан,
Сен борим-борлигим, кенг жаҳонимсан.
Тоабод омон бўл, бўлгин саломат,
Бахтимнинг тахтисан, пок имонимсан.

Рақс ижро этилади.

1-бошловчи: Ватан - бу бизнинг ота боболаримиз, буюк аждодларимиз яшаган юрт.

2 - бошловчи: Ватан - бу биз туғилиб ўсган, киндик қонимиз тўкилган юрт.

2 - ўқувчи:

Тинчлик учун жонимни бериб,
Ўз постимда мардона туриб,
Ватанимга хизмат қиламан!
Соҳибқирон Амир Темурдай,
Жаҳонгашта Мирзо Бобурдай
Ҳақ йўлида оришмай бирдай,
Ватанимга хизмат қиламан.

3-ўқувчи:

Аскарларга.
Кўкка етар бўйингиз бор,
Ватан деган уйингиз бор,
Ҳали қанча тўйингиз бор,
Ватанимнинг шунқорлари,
Ҳам номусу ҳам орлари.
Аскарликни бурчим деган,
Адолатда кучим деган.
Душманда бор ўчим деган,
Ватанимнинг шунқорлари,
Ҳам номусу, ҳам орлари.

4 - ўқувчи:

Сиз тинчликнинг посбонисиз,
Юртимнинг соф осмонисиз
Шоирларнинг достонисиз
Ватанимнинг шунқорлари,
Ҳам номусу, ҳам орлари.
Ёв кўнглига қўрқув солган
Алдомишни ёдга олган,
Тинчлик куйин баланд чалган,
Ватанимнинг шунқорлари,
Ҳам номусу, ҳам орлари.

1 - ўқувчи: «Бир парча ер учун»

Бир куни уришиб қолди кўшиллар,
Бир-бирини дилини этдилар хуфтон,
Бирини кўтарса, бири ўшқирар,
Наҳот пунчаликка этибди инсон.

1 - бошловчи: Ватан - бу бизнинг қувончимиз ва қайғумизнинг гувоҳи бўлган дийдор.

2 - бошловчи: Ватан - бу бизнинг кейинги авлодларимиз яшайдиган юрт.

1 - ўқувчи: Ватанга муҳаббат, ватанпарварликнинг асл кўринишидир. Ватанга муносиб фарзанд бўлиш, қадрдон тупроқ билан чамбарчас боғлиқ эканлигимизни теран идрок этиш, унга чин фарзандларча муносабатда бўлиш, ундан бир ҳисса олинса - юз ҳисса қилиб қайтариш, Ватанни англаш ва ардоқлашнинг бир кўринишидир.

Саҳна кўриниши

Ўрлини ҳарбий хизматга кузатган онанинг кўнгли ғалати бўлади. Юртга тинчлик, ўрлининг эса соғ - саломат келишини худодан илтижо қилиб сўрайди. Шу пайт ўрлининг душман билан бўлган жангда мардларча ҳалок бўлганлиги ҳақидаги хабарни етказишади.

Онаизор нима қилишини билмай зор - зор йиғлайди. Душманларга ўлим тилайди.

1-бошловчи: Ҳозир саҳнада кўрганингиз ҳеч қандай муболағасиз ҳаётий воқеадир. Чунки, юртимиз мустақиллигидан сўнг, унинг тинч, осойишта ҳаёт кечиришини кўролмайдиган ғаламислар бир неча бор суқилиб киришга ҳаракат қилишмоқда.

2-бошловчи: XXI аср вабоси ҳисобланган терроризмга қарши ватанимиз Қурулли кучларида хизмат қилаётган ўрлонлар ўзларининг маҳоратини, мардлигини ҳамда содиқ юрт фарзанди эканлигини кўрсатишмоқда.

1-бошловчи: Юртимиз мустақиллигини кўролмайдиган айрим ватанфурушлар 1999 йил 16 февралда Ватанимиз пойтахти Тошкентда ўз террорчилик ҳаракатларини амалга ошириб, қанчадан-қанча бегуноҳ инсонларнинг умрига завол бўлдилар.

2-бошловчи: Яхшиямки, бахтимизга Ватан ҳимоячилари, посбонлари, мард ва жасур ўғлонлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ички ишлар ходимлари бор экан.

1-бошловчи: Ватан ҳимоячиларининг саъйи-ҳаракатлари, ватанга бўлган муҳаббатлари, садоқатлари эвазига юрт тинчлиги сақлаб қолинди.

2-бошловчи: Ватандошларимиз-лейтенант Сайёр Саъдинов, катта лейтенант Алишер Салимов, лейтенант Бобуржон Фаниев, катта сержант Маъруфжон Ражапов, сержант Улуғбек Барноевлар Сурхон воҳасига суқилиб кирган бир тўда ғаламислар билан олишув чоғида Ватан ва халқ осойишталиги учун қаҳрамонларча ҳалок бўлишди.

1-бошловчи: Ҳурматли меҳмонлар, азиз устозлар ва тенгдошлар! Шу азиз Ватан деб шаҳид кетган марҳум ота-боболаримиз, акаларимиз, ватандошларимиз хотираси учун бир дақиқа сукут сақлашингизни сўраймиз.

1-ўқувчи: Адолат қурулу, ҳушёрлик шиор, Пўлатдай мустаҳкам иймонларимиз. Юрт учун, халқ учун ичганмиз қасам, Бағри кенг элимнинг виждонларимиз.

2-ўқувчи: Бизда бор - ҳалоллик, мардлик - матонат, Қалбларда мужассам ирода, бардош. Сизгирмиз, чаққонмиз сен учун Ватан, Фанимга шавқатсиз, дўстларга йўлдош.

«Аждодлар руҳи» кўшиғи янграйди.

1 - бошловчи: Энди навбат “Аскар ҳазиллари”га.

1 - ўқувчи:

Ўрлониман Турон юртнинг,
Озод, обод, бўстон юртнинг.
Ўзи беклар зурриётиман,
Ватанимга хизмат қиламан.

Бир парча ер учун хўп тортишдилар,
Инсофу виждонни отдилар ҳар он
Бир пайтлар қиёмат кўшни эдилар,
Бойлик йўлларидадан оздирди осон.
Талашиб тортишиб юрдилар кўп он,
Яна жанжал чиқди, дардлари эски.
Шу он садо келди, ердан ногоҳон
«Нодонлар, мен эмас, сизлар меники»

1 - бошловчи: Мана азизлар, ушбу шеърнинг маъносини тушундингизми ҳисса шуки бир - биримиз билан тинч, осойишта яшайлик.

Рақс ижро этилади.

2 - бошловчи: Азиз меҳмонлар, қадрли устозлар ва тенгдошлар, шунинг билан Ватан ҳимоячилари кунига бағишлаб ўтказилган тантанали кечани яқунлаймиз.

Мавзу: «Мен нечун севаман Ўзбекистонни?»

Зал байрамона безатилган. Саҳнага «Мен нечун севаман Ўзбекистонни» деб ёзиб қўйилган. Ўқувчилар шу қўшиқ садолари остида саҳнада ўз жойларини эгаллайдилар.

1-бошловчи:

Ассалом даврамининг
Қувноқ ўрил қизлари.
Шеърят осмонининг
Чақноқ юлдузлари.
Қабул айланг, дўстларим,
Деймиз Ассалом.
Қўлимиз кўксимизда,
Салом – Ассалом.

2-бошловчи: Ассалому алайкум, азиз болажонлар, ҳурматли устозлар, қадрли ота-оналар, ака ва опалар! Бугунги кечамиз барчангизни қизиқтиради деган умиддамиз. Чунки у Ватан ҳақида. Биз бу сўзни жуда кўп эшитганмиз. Қани, Ватан ўзи нима?

1-ўқувчи: Ватан биз туғилиб, киндик қонимиз тўкилган жой, ота-боболаримиздан мерос қолган замин, бизларни оқ ювиб, оқ тараб вояга етказаётган юртдир.

1-бошловчи: Нима учун Она Ватан деб атаймиз?

2-бошловчи: Ватан ҳам, она ҳам ҳар бир инсон учун ягонадир. Она бизни ёруғ дунёга келтиради, бизга жон бағишлайди. Ватан эса камолга етказади.

3- бошловчи: Онамдек ардоқли, азизсан Ватан.

Сен менга қадрдон туғулган макон.

Мен сени авйлаб, асрайман ҳар чоқ,

Виждонимдек тоза, тушурмасдан доғ.

2-бошловчи: Биз яшаб турган Ватанимининг номи қандай?

Хамма: Муस्ताқил Ўзбекистон!

4-бошловчи:

Дўстлар менинг юртимни
Ўзбекистон дейдилар.
Довғи кетган дувёни
Боғи бўстон дейдилар.
Осмони кенг, беғубор,
Шифобахшдир ҳавоси.
Димоғларни чоғ этар,
Унинг шодон навоси.

Боғчаларда мевалар,
Шарбат бўлиб пишади.
Узум, олма, беҳилар
Йўлимизга тушади.

5-бошловчи:

Баҳорлари, ёзлари
Бир-биридан ортиқдир.
Мазали ноз-неъмат
Халқимизга тортиқдир.
Меҳмон қилар бободехқон,
Сахро чўллар боғу бўстон.
Ана шундай гул-гулистон
Менинг юртим Ўзбекистон.

6-ўқувчи: Тингланг! Ўзбекистон чегараларининг умумий узунлиги 5300 минг километрдан ортиқ. Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Афғонистон билан чегарадош.

7-ўқувчи: Тингланг! Мустақил Ўзбекистонда 22 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди. Уларнинг 65 фоизи ўзбеклардир. Бундан ташқари рус, қозоқ, татар, тожик, корейс, қирғиз, украин ва бошқа миллат вакиллари дўст бўлиб яшайдилар.

8-ўқувчи:

Барри кенгдир,
Барча тенгдир.
Барча миллат ёнма-ён.
Ҳамма ўртоқ, жипс иттифоқ,
Борар олдинга томон,
Халқларимиз аҳил бўлса,
Мустақкамдир юртимиз.

Болалар ҳам аҳил бўлса,
Будир бизнинг бахтимиз.

9-ўқувчи: Тингланг! Мустақил Ўзбекистон таркибида 12 вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси, 100 га яқин шаҳар бор. Олтин конимиздан фақатгина 10 таси ишга тушган. Пахта толаси етиштириш бўйича Ўзбекистон дунёда АҚШ дан кейин 2 – ўринда, пилла етиштириш бўйича Япония ва Хитойдан кейин 3-ўринда турада.

Пахта кўшиғи

10-ўқувчи: 1991 йил 31 август. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши IV сессиясида Ўзбекистон Республикаси Мустақил Республика деб эълон қилинади.

1 сентябр Ўзбекистон Республикаси БМТ га аъзо бўлди. Жаҳондаги 100 дан ортиқ давлат Ўзбекистонни таниди.

1-ўқувчи: Ўзбекистон ўтмишда қандай эди? Ўтмишга бир назар ташлайлик.

Куй янтраб, Э.Воҳидовнинг «Ўзбегим» шеър ўқилади. Ўтмишдан лавҳалар кўрсатилади.

11-ўқувчи: Тингланг! 1989 йил 21 октябр. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. Туркистон мана шу тилда ижод этиб, умминсоният тараққиётига арзирли улуш кўша олган буюк алломаларни берди. Улар юртимиз, элимиз равнақи учун меҳнат қилиб, илм-фан ривожига катта ҳисса қўдилар.

Фаробий, Ал-Хоразмий, Абу Али Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Навоий, Бобур, Амир Темурлар билан ҳақли равипда фаҳрланамиз.

Саҳна кўриниши.

2-бошловчи:

Ҳозирги кунда она Ватанамиз Ўзбекистон жаннатмакон ўлкага айланган. Ҳозир куйлаганидек, унинг тупроғида олтин гуллайди. Ҳар хил мевалару, шириш-шакар қовун-тарвузлар, қўйинги, тош ҳам унар бу тупроқда.

«Ўзбекистон Ватаним» рақси ижро этилади.

1-2 – бошловчилар: Шукурлар бўлсинким, Мустақиллик туфайли маънавий қадриятларимиз тикланмоқда. Қуръони Карим, Ҳадису Шариф, Ҳайит маросимлари, Наврўз ва бошқа удумларимиз ҳаққимизга қайтди.

13-ўқувчи: Шукурлар бўлсинким, ўзлиги, миллий ғурурини химоя қилган, уни олқишлаган ва шунинг учун қатл этилган Файзул-

ла Хўжаев, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир ва ёмон отлиқ қилинган бошқалар ҳам халқимизга қайтди. Хақ йўлида қурбон бўлганлар руҳини яратганнинг ўзи шод этсин.

14-ўқувчи:

Илоё ўзингдан урмасин зобит,
Бемаҳал ҳеч уйдан чиқмасин тобут.
Виждонинг тиг бўлсин, имонинг собит,
Яссавий ниймони муборак юртим.
Истиқлол кўзлари тийрак бўладир,
Минг йиллик тарихдан сабоқ қоладир.
Ўзбек омон бўлса, у ҳам қоладир,
Чўнг тарих ўғлони муборак юртим.

Ҳамма:

Ватан Мустақиллик нурига тўлсин
Жаҳон харитаси мукамал бўлсин!

1-бошловчи: Дўстлар, Мустақил Республикамизнинг равақ топиши ақлу камолимиз, битим, олиш йўлида интилишимиз, хулқимизга боғлиқдир.

Мустақил Ўзбекистоннинг ҳақиқий эгалари бизлармиз. Унга муносиб фарзанд бўлайлик!

Қўшиқ. «Чаманда гулларимиз».

15-ўқувчи:

Ҳар доим бўлсин қуёш,
Ватан нурларга тўлсин.
Истагимиз ягона,
Тинчлик барқарор бўлсин.
Ҳар доим бўлсин қуёш,
Кoinот нурга тўлсин.
Ватанимиз қўйнида,
Халқлар шод омон бўлсин.

Рақс. «Эй азиз юртим».

2-бошловчи: Азиз меҳмонлар! Ҳурматли устозлар, қадрли тенгдошлар! Шунинг билан ватанимиз Ўзбекистонга бағишланган кечамизни якунлаймиз.

Ўзбекистон шеъри асосида шеърхонлик бошланади.

Юксак гулзор бор бўлсин
Кўкрагимиз тоғ бўлсин.
Истиқболга бошлаган
Юрт бошимиз соғ бўлсин!
Ўсаверсин бўйимиз
Тивчлик орзу ўйимиз
Бу дунёда бор бўлсин
Ўзбекистон ўйимиз.

Мавзу: Китоб - бизнинг дўстимиз

Китоб - инсоннинг яқин дўсти, ақлий суҳбатдоши, беқиёс сирдоши ҳисобланади. Китоб инсон учун ҳаётдаги энг муҳим нарсадир.

Китоб инсоннинг дунёқарадини кенгайтиради. Ҳар бир китоб асари сизда ўзгача таассурот қолдиради. Ўқиган ҳар бир китобингиздан кейин дунёга бошқача қарайсиз. Сизнинг онгингиз кенгайди, ақил-идрокингиз ошади.

Китобнинг жуда кўр турлари мавжуд. Масалан, эртақ китоблар, қаҳрамон китоблар, романтик китоблар, фантастик китоблар ва бошқалардир. Ҳар бир ёшга алоҳида китоблар яратилган. Адабиёт дарсларида ҳам ҳар бир синфда ўзича мураккаблашиб кетган асарлар берилади.

Китоб - бу сенинг энг яқин дўстингдир. Шунинг учун китобни сев ва уни ардоқла.

1-Бошловчи: Ассалому алайкум, азиз меҳмонлар, ҳурматли устозлар, қадрли ўқувчилар!

2-Бошловчи: Ассалому алайкум, азиз тенгдошлар, мана бугун мактабимизда катта тантава. Бугун мактабимизда синф ўқувчиларининг “Китоб - бизнинг дўстимиз” мавзусига бағишнаб ўтказишаётган тадбирига хуш келибсиз!

Дил меҳригиёси - саломим менинг,
Юрагим кимёси - саломим менинг.
Ҳақ ёки ноҳақдай кўнгли сизганинг
Ямар мўмиёси - саломим менинг.

1-Бошловчи: «Тарбия китобдан бошланади» деган гап бежиз айтилмаган, зеро боланинг келажаги - китобга бўлган ҳурмати ва китобни ардоқлашидан иборатдир.

Беш асрим, назмий саройни
Титратади занжирбанд бир шер.

Темур тири етмаган жойни
Қалам билан олди Алишер.

2-Бошловчи: Биз фарзандларимизни китобни ҳурматлашга ўргата олмас эканмиз уларни биз умрга ёлғизликка маҳкум этамиз. Донишмандлар «Яхши китоб кўтариб ўтган одам ҳеч қачон ёлғиз эмас» дея таъкитлаганган бежиз эмас.

Ёш ўйноқи кўзларим
Шуур олар китобдан.
Ташкил топиб сўзларим
Бахтим кулар китобдан.
Шунинг учун дейманки
Китоб менинг асл дўстим.

1 - Бошловчи: Биз ҳозир сизларга армуғон этаётган табрик сўзларимиз қалбимизнинг дурдона фикрларини ўзида мужассамлаштирган ҳикматлардан ташкии топган.

2 - Бошловчи: Марҳамат, тингланг

1 - Ўқувчи:

Ота олдидан ўтма,
Одоб олдидан кетма.

2 - Ўқувчи:

Бўлар одам ўн бешда бош бўлар,
Бўлмас одам қирқида ҳам ёш бўлар.

3 - Ўқувчи:

Тилингни тийсанг омондир бошинг.
Сўзингни қисқа қил узаяр ёшинг.

4 - Ўқувчи:

Одоб билан бахт топилар
Сабр билан тахт.

5 - Ўқувчи:

Инсон одоби билан,
Осмон офтоби билан.

1 - Бошловчи: Навбат рақсга

2 - Бошловчи: Барча мавжудотлар ичида энг олийси инсон. У ўзининг одоби билан, илми билан ёқимли бўлиб, меҳнати билан шараф топади.

Эй, Ўзрон наслидан яралган ўзбек,
Шавкати оламга таралган ўзбек.
Асли насли тоза буюк миллатсан,
Улуслар ичида кутби иззатсан.

1 - Бошловчи: Китоб шеъри

Ҳар кўнгилнинг орзуси шул эзур обиҳаёт
Қадрини билган кишига, шубҳасиз жондур китоб
Ҳар муроднинг бошидур, ҳар муддаонинг гавҳари
Ҳар нарсаларнинг шифоси, яъни луқмондир китоб
Кўз нури, дил ҳузури, дилларнинг дармонидур.
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳи тобондур китоб
Ҳар балодан асрағувчи энг муҳим қиймат яроғ,
Тийри ваҳшат, ханжари зиллатга қалқондур китоб.

Одам ҳам гулзорга ўхшаб офтобга интилади, унинг офтоби эса ўзгалардан кўрадиган меҳр-оқибатидир. Шундай экан, келинлар, бир-биримизга оқибатли бўлайлик, азизлар, орамиздан оқибат ҳеч кўтарилмасин.

1 - Ўқувчи:

Танишайлик, мен китоб, асл илмларга кон.
Бойлик берай беҳисоб, бўлар агар қадрдон.

2-Ўқувчи:

Лекин йиртиб, бурдалаб
Камайтирма варағим.
Сендан яна бир талаб,
Ифлос қилма ҳеч ёғим.

3 - Ўқувчи:

Китоб ўзи бир олам.
Ватан ичида ватан.
Китобни кўр ўқиган
Доно бўлар ҳаммадан.

4-Ўқувчи:

Китобимда кўзичоқ дикир-дикир чопади
Қувсам қочиб ўша чоқ онасини топади.

5 - Ўқувчи:

Китобимда бўри ҳам
Одам бўлиб гапирар.
Ёлларини силасам
Индамай боқиб турар.

6 - Ўқувчи:

Ҳар сўзни китобимдан
Лола каби тераман.
Устоз муаллимларга
Совға қилиб бераман.

Рақс ижро этилади

1 - Бошловчи:

Биз сизларга келгусида яхши ва аъло ўқишингизни, аъло хулққа
ега бўлишингизни тилаймиз.

Гўзал Ўзбекистон, сенсан Ватаним,
Сени ололмайдди ҳеч қандай ганим.
Юртбошинг, элбошинг сенга раҳнамо,
Жасур ўғлонларинг кучли мардона.

2 - Бошловчи:

Эркин юракларга иймон Ватандир,
Тоza кўнгииларга дармон Ватандир.
Ҳалоллик қасрига посбон Ватандир,
Озод хур Туркистон, Турон - Ватандир
Халқимни оламда бор қил худойим.
Толмас фарзандларни асрагил доим!

1 - Бошловчи:

Қадрли меҳмонлар, муҳтарам устозиар, азиз тенгдошлар! Шу
билан «Китоб - бизнинг дўстимиз мавзусига бағишлаб ўтказилган
тантанали кечамизни якунлаймиз. Тафаккур дурдонаси - китоб
барчангизга бир умр ҳамроҳ бўлсин!

Мавзу: «Баҳор ва гул байрами»

Бу байрам мактаб ҳовлисида ёки мактаб залида ўтказилади. Байрамга ота-оналар, ўқитувчилар ва бошланғич синф ўқувчилари таклиф этилади.

Зал ёки мактаб ҳовлиси «Баҳор» мавзусига оид расмлар, тувакда баҳорда очиладиган гуллар, вазаларда дарахт новдалари, ўқувчиларнинг баҳор фаслига оид расмлари билан безатилади. Байрам масхарабозларнинг ва жарчиларнинг чиқиши билан бошланади.

1 - жарчи: Болалару болалар,

2 - жарчи: Тоғда очилган долалар!

1 - жарчи: Эшитмадим деманглар,

2 - жарчи: Эшитганлар жилманглар!

1 - масхарабоз: - Бугун мактабимизда

2 - масхарабоз: - Зўр томоша бўлади. - ҳо - ҳо - ҳой!

1-2-жарчилар: - Наврўз ва гул байрамига хуш келибсизлар!

Шундан сўнг залга от ўйинда, ёғоч оёқда масхарабоз, полвонлар кириб келишади ва мусиқа садолари остида турли томошалар кўрсатилади.

Қизлар гулчамбарлар ва сочларига сочпопук тақиб, атлас куйлаklar кийиб, ўғил болалар эса, яхтак ва дўппи кийиб залга кириб келишади. Сўнгра саломлашишади.

Ассалом вавраимизнинг қувноқ ўғил қизлари.

Шеърят осмонининг чақноқ юлдузлари.

Қабул айланг дўстларим деймиз ассалом,

Қўлимиз кўксимизда салом-ассалом!

Ўқувчилар шеърни айтиб булишгач, «Баҳор» вальси чалинади қизлар рақсга тушадилар.

Ўқитувчи: Инсон ўз ерини севади. Чунки инсон япроқлар ҳидисиз, жарангли кўшиқсиз, ариқ-анҳорсиз, қип-қизил лоласиз яшай олмайди. Ўзларингизга маълумки, қадим-қадимдан ота-боболаримиз «Наврўз» ва «Гул байрами»ни кенг нишонлаб келишган. Кекса-ю ёш бу байрамда бир-бирига жуда яхши тилаклар билдиришган. Ариқларни тозалаб гуллар, мевали дарахтлар экишган. Айниқса, баҳорда очилган чучмома, бойчечак, ялпизларни теришиб молларимизга, оналаримизга совға килишган. Улар бу гул ва кўкатларни кўзларига суртишиб, «омонлик, омонлик, ҳеч кўрмайлик ёмонлик» деб фотиҳа ўқишган.

Ушбу сўзлардан сўнг саҳналашган кўриниш қўйилади. Қизча бувисига бойчечак совға қилади. Буви эса қизини дуо қилади, сўнгра «Бойчечак» ашуласи айтилади.

1-ўқувчи: Очилдими бойчечак

Энди ҳар ёш гул демак,

Чунки баҳор элчиси -

Шу митти гул бойчечак.

2-ўқувчи: Ариқ лабига боринг,

Ё кўпчилик, ё ёлғиз

Ҳаммангизга бирдай тенг

Атир пуркар кўк ялпиз.

3-ўқувчи: Ариқ лабида ялпиз,
Атир сочгани, сочган.
Барг ёзиб яшнаб гул қиз
Кучоқ очгани - очган.

Шундан сўнг куй остида байрамга Деҳқонбобо ва Баҳорой ташриф буюришади.

Баҳорой: Ассалому алайкум, азиз болажонлар, мана яна ўлка-мизга мен ўз кўркимни ёйдим.

Ўқитувчи: Айлабон лутфи карам Наврўзи олам келадур.
Ўсмадек кони қалам
Наврўзи олам келадур
Ниш уриб сер барглар арғуманд айлаб яна
Майсага сероб далам
Наврўзи олам келадур

Баҳорой: Мендан хурсандмисизлар?

Ўқувчилар: Ҳа, жуда хурсандмиз, сен фаслларнинг энг гўзалсан.
Баҳорой болаларга турли туман гуллар, куртак очган новдаларни совға қилади.

Деҳқонбобо: Бугун айёмингиз муборак қилиб,
Зумрад сепи ёйибди баҳор
Баҳорий гулларининг ҳуснидай бўлиб
Олам гўзаллиги бўлсин барқарор

Шундан сунг ўқитувчи ўқувчиларни икки гуруҳга бўлиб, улар билан «Гул базми» ўтказади. Бир гулга қараб шеър айтади ва биринчи гуруҳдаги ўқувчига беради.

Гул бу яхшилиқдан эрур нишона,
Софлик, дўстлик доим унга ҳамхона

Бунда ҳар бир ўқувчи гулни олгандан сўнг шу гулга бағишлаб бир мисра шеър айтади. Агар шеър топиб айта олмаса ўша гуруҳ ютқазган бўлади.

1-ўқувчи: Ҳали эримасдан қор,
Дала қирда гул баҳор,
Чиқди митти гул чечак,
Май элчиси бойчечак.

2-ўқувчи: Мана сенга пушти гул,
Хоҳласанг оқ гулга қўн
Гулсафсар ҳам гўзалдир.
Анор кийган қизил тун.

Ўйин шундай давом этади. «Читти гул» ашуласи ижро этилади. Читти гуле, читти гул, Этагинга гул босдим, Ҳаю читти гул Ҳаю читти гул.

Баҳорой: - Болалар қаранглар, менда қандай чиройли гуллар бор. Қани ким билади, бу гулларнинг номи нима? Уларнинг ранги ва шакли қанақа?

Бир ўқувчи: Бу гулнинг номи лолақизғалдоқ, ранги қизил, у баҳорда қир-адирларда чаман бўлиб очилади. Бошқа гуллар ҳам шундай таърифланади. Сўнгра табиатта оид топишмоқлар айтилади. Жавобини ўқувчилар топадилар.

Ерда аста унади
Жопон коса кўз ўйнар
Илк баҳорда кулади (бойчечак)
Сочлари жилва-жилва (булоқ)

Кейин баҳор гуллар викторинаси 2-та гуруҳ бўйича ўтказилади. Патнисда конвертларга турли саволлар ёзиб ўқилади. Шу саволларга тўғри жавоб берган гуруҳ ролиб деб топилади.

Шу билан байрам якунланади ва ўқувчилар мактаб маъмурияти томонидан рағбатлантирилади.

Мавзу: Онажоним сизга таъзим

Мақсад:

1. Ўқувчиларга 8-Март онажонларимиз байрами ҳақида тушунча бериш.

2. Ўқувчиларга жамоат жойларида ўзини тута билиш тартибини ўргатиш, онажонларга ёрдам беришга ўргатиш.

3. Коллективчилик, ўртоқчилик тарбиясини ошириш.

Безаги: Ҳар хил баҳор гуллари, майсалар, онажонларнинг расмлари, Ўқувчиларнинг қўлларида гуллар, қизлар атлас кўйлақда.

РЕЖА:

1. Байрам кечасининг очилиши.

2. Байрам ҳақида қўшиқ ва ўйин.

3. Байрам тарихи.

4. Рақс.

5. Ўйин табассуми.

Хуш келибсиз, эй азиз
Ўқитувчи, меҳмонлар
Онажон, онажонлар
Аввало ҳаммангизга

Ҳамма:

Ассалом.

Ўқувчи:

Ассалом деганда очилгай гуллар,
Ассалом деганда сайрар булбуллар,
Ассалом деганда алиқ олурсиз
Ушбу байрам совғамизни қабул қилурсиз.

Ўқувчи:

Баҳор келди гул очилди,
Нур сочилди борлиққа
Юрак тўлди шодликка.

Ўқувчи:

Саломим сўлим-сўлим,
Кўксимдадир ўнг қўлим
Энг аввало устозлар.

Ҳамма: Салом Ассалом

Ўқитувчи:

Фарзандини ардоқлаб она,
Ўстиради етказмай завол
Атрофида бўлар парвона.
Бўлса ҳамки ўзи қадди лол
Бир мақсадни кўзлайди она
Шу мақсадда яшайди ёна.
Эшитилар қалбидан бир сас
Болам аввал одам бўлса бас.
Она-бу сўзда олам-олам маъно бор.
Она тарбиячи, она тадбиркор уй бекаси

Онанинг меҳри қуёшдек беминнат ва мусаффо дир. Онанинг фарзандлари учун қилган хизматини ҳеч нарса билан ўлчаб ҳам, баҳолаб ҳам бўлмайди.

Ўқувчи:

Аъло баҳо соврамиз
Онажонлар ассалом

Доимо соғ бўлинг
Меҳрибонлар ассалом.

Ўқувчи:

Авайлаб бир парча гўштдан
Инсон қилолган онага таъзим.

Ўқувчи:

8-Март бугун
Онажонлар байрами
Йўлларига поёндоз
Дафта гуллар бойлами.

Ўқувчи:

Қўшиқ - Олча.

Қуёш кулиб боққан кун
Баҳор танга ёққан кун
8-Март бу кун
Онажонлар байрами.

Ўқувчи:

Сиз тенги йўқ
Меҳрибонсиз онажон.
Дафта-дафта гул тутай
Соғ бўлинг - бўлинг омон.

Ўқувчи:

Она азиз, она мўтабар,
Она боғу - роғимиз
Она номи нурафшон
Ўчмас ҳеч чироғимиз.

Ўқувчи:

Бувижоним келяпти
Ҳасса дўқ-дўқ қияшти
Мен очаман эшикни
Тез очаман эшикни
Бувим юзи маржон тер
Елпигични менга бер.
Мен елпийман бувимни
Тез елпийман бувимни.

Уйга кирди бувимиз
Нурга гўлди уйимиз
Мен қўяман пар ёстиқ
Тез қўяман пар ёстиқ.

Ўқувчи:

Тунлари ухламай чиққан,
Меҳр чирогин ёққан,
Қуёшдай қўлда балққан
Бағри осмон онажон.

Меҳри жаҳон онажон,
Оғушида улғайтган,
Одам бўл дея айтган
Тонгда силаб уйғотган.

Ўқувчи:

Ота-она икки сўз,
Бири қош-у бири кўз.
Бир-биридан қимматли
Меҳри дарё қимматли.

Ўқувчи:

8 -Март бугун
Қувончларим бир жаҳон
Байрамингиз муборак
Азиз Она, онажон.

Ўқувчи: «Нон ёпганда»

Ўқувчи:

Сўзлари бол дурдона
Меҳнатда энг мардона
Олам ичра ягона
Сиз-сиз эй азиз она!

Ўқувчи:

Ҳам ойим, ҳам қуёшим,
Ҳар бир ишда йўлдошим.
Ҳам яратган, ҳам кулдирган,
Уйни нурга тўлдирган
Опажон, сизга таъзим.

Ўқувчи:

Бувижоним, бувижоним,
Сўзларингиз мулойим.
Шуниг учун биз сизни
Ҳурмат қиламиз доим.

Бувижоним, бувижоним,
Меҳрибонсиз бунча ҳам.
Меҳрингиз тафтидан
Очилади гунча ҳам.

Ўқувчи:

Ёқимли ширин бирам
Ойижоним алласи.
Дилга бахш етар ором
Ойижоним алласи.
Ухла қўзичоғим дер,
Сен суянган тоғим дер,
Улга тўлар боғим дер,
Ойижоним алласи.

Ўқувчи: «Ҳар доим бўлсин қуёш»

Ўқувчи:

Ойижоним Ойижоним
Сизни яхши кўраман
Битга айтинг ойижоним
Мен сизга ким бўламан?
Сен сан мени асал қизим
Ширмон қизим тилла қизим
Қўллари гул эпчилгинам
Ақли расо доно қизим
Ундай бўлса хафа қилиб
Тилла қизга солма қовоқ
Синиб қолди чинни товоқ

Ўқувчи:

Уйимизда ўқисам шеър,
Аяжоним еркалаб дер,
Қизим бунча тилинг ширин.
Қанд едим-ку ахир боя
Тилим ширин шундан ая.

Ўқувчи: «Қўзи чоқ»

Ўқувчи:

Дастурхонда шаколад
Куйдирар Нор қўзини
Қанча олма деса ҳам
Тия олмайди ўзини.
Ойиси дер, томоғин оғриган,
Ема Норжон.
Томоғимга теккизмай
Ютвораман ойижон.

Ўқувчи: “Офтоб чиқди оламга”

Ўқувчи:

- Холам келди
  - Ойи, ойи холам келди
  - Қани-қани?
  - Мана - мана
  - Есонмисиз омонми-сиз?
- Қопга тикқан сомонми-сиз?
Орқа бошингиз оловдек
Дамлаб куйган палов-дей.

Ўқувчи: «Ёмғир ёғолоқ»

Ўқувчи:

Бувижоним-бувижоним
Оқ пахтадек сочингиз
Омон бўлсин бошингиз.
Айта қолинг бувижон
    Ҳозир қанча ёшингиз.
    Сўзларингиз қўп қизиқ
    Юзингиз нега чизиқ
    Ачомласам бувижон
Бағрингиз бунча иссиқ.
Дадамларни боқансиз
Ойимларга ёқансиз
Топишмоғ-у эртакга
Бувижоним чақонсиз.

Ўқувчи:

Уйғатмасалар ойим
Ухлаб дарсдан қолардим
Уйқуга баҳо йўқдир
Унда тўрт ёки беш олардим

Ўқувчи:

Жажи ниҳол гул гунчаман
Меҳрингиздан бол ичаман
Сўзларингиз жойлаб дилга
Отланаман порлоқ йўлга
Сиз қувончим ҳаяжоним
Меҳрибоним- аяжоним.

Ўқувчи: “**Боғимда гуллар чаман**”.

Ўқувчи:

Бувижоним, бувижоним келади
Дил-у жоним келади
Узоқ йўлдош келади
Иссиқ кўлдан келади.

Бувим келса бир хурсанд
Чўнтаклари тўла қанд
Майиз олиб келади
Мағиз олиб келади.

Ширин-шакар кўзлари
Нуронийдир юзлари
Айтмоққа шеър афсона
Бувижоним ягона.

Ўйин: “**Учала қиз**”.

Ўқувчи:

Меҳри мисоли дарё
Қалби тўла нур зиё
Кўзларимга тўтиё
Ўзимнинг онагинам
Юзин нуридан чуvon
Атроф бўлар чарагон
Доим мевдан гир-гитдон
Ўзимнинг онагинам.

Ҳамма: Онагинам

Ўқитувчи: Хурматли ва азиз онахонлар, муҳтарам опа-сингиллар. Барчангизни баҳор айёми, 8-Март байрами билан чин дилдан муборакбод этаман? Болажонларимиз бахтига соғ омон бўлинг, чеҳрангиздан табассум аримасин. Юртимиздан тинчлик кетмасин. Уйигиздан ғам, кипригингизда нам бўлмасин?

Мавзу: Наврўзи олам

Хона байрамона безатилган Наврўз байрамига аталган суратлар. Шунингдек деворий газеталар осилган. Наврўз таомлари билан тўлдирилган дастурхон. Байрам эрталигига устоз, ўқувчилар, оналар таклиф этилган бўлиб. Уларнинг олдида анвойи гулдастлар териб қўйилган. Иштирок этувчи болалар миллий кийимларда ясаниб олишган.

Ниҳоят байрам эрталиги бошланди. Магнитафондан «Баҳор вальси» мусикаси янграб бир оз давом этгач, охиста пасайиб, даврага бошловчи қиз кириб келади.

Бошловчи У Ассалому алайкум, муҳтарам устозлар. Ассалому алайкум меҳрибон ва қалби қайноқ ота-оналар. Қувноқ даврамызга хуш келибсизлар.

Хурматли меҳмонлар. Бугунги Наврӯзи олам, яшиллик, мўл-кўлчилик, тўкинлик, барака йилимизнинг бошланиши билан кутлаймиз. Хаммаларингизга улкан сарлик, омад, оилавий бахт тилаймиз. Фасллар келинчаги, баҳор фаслига бутун олам, коинот ўзининг гўзаллигини тақдим этиб, МАРҲАБО ГУЛБАҲОР деб даврамызга таклиф этамиз.

Бошловчи: Мана бепаён ўлкамизга зарғалдоқлар гулчамбарлар тақиб, хушрўй Наврӯзи олам кириб келмоқда.

-Марҳабо, Наврӯзи Олам!

Наврӯзой: Ассалом, эй ўртоқлар. Хуш келдингиз!

Яшнади тоғлар, безанди боғлар. Хуш келдингиз!

Соябон феруза ранг япроқлар. Хуш келдингиз!

Кўнглимиз ўсмоқда, бўлди тоғлар. Хуш келдингиз!

Келди насиба Навбаҳор, ўлкамизга парвоз айлади.

Кўк майсалар боғаро баҳмал паёндоз айлади.

- Она замин борлиқни барча жонзотларни муборакбод қилмоқда.

Унинг фарзанди бўлмиш инсон ҳам кўҳна она ерни ҳамиша севиб ардоқлайди. Унга таъзим қилади.

Болалар: Салом Наврӯз, Салом Наврӯз.

Наврӯзой: Салом кўм кўк баҳорим,

Сойлари шўх оқарим,

Хой-хой гўзал шамолнинг

Гулкирайди жамолинг.

Очилдими бойчечак, энди ҳар ён гул демак,

Чунки баҳор элчиси шу митти гул Бойчечак,

Янги йилингиз муборак бўлсин, ҳой Бобо,

Наврӯзингиз муборак бўлсин, ҳой Момо,

Айёмингиз муборак бўлсин, ҳой Она

Бойчечак чиқибди бутун Наврӯз экан.

Ҳой боғбон бобо, ниҳолга берсин барака

Ҳой деҳдон бобо, ҳосилга берсин барака.

Ҳой чўпон бобо, насилга берсин барака
Бойчечак чиқибди бутун Наврўз экан.
Ариқ бўйига боринг, ё кўпчилик, ё ёлғиз
Ҳаммангизга бирдек тенг, ўзларин килиб кўз-кўз
Замин янги кўйлак кияр, келса меҳрибон Наврўз.
- Болалар, даврамизда Деҳқон бобо кўринмаяптиларми?
Келинлар бирга чакирамиз.

- Деҳқон бобо,
- Деҳқон бобо,
- Деҳқон бобо,

Ўғил бола деҳқонча кийиниб даврага кириб келади.

Лаббай азиз болаларим.
Гулгун чеҳра доналарим
Наврўзингиз муборак
Шоғли байрам муборак.

- Раҳмат Деҳқон бобо сизнинг ҳам байрамингиз муборак бўлсин.
- Раҳмат, раҳмат.

Келтирдим сизга кўчат ва гуллар
Эксангиз уни яшнагай диллар.

Ватанимиз сарҳади кенг. Унинг ишларида ҳали қиш давом эт-
мокда. Аёзбобонинг кетгиси йўқ. Бизда эса мана Наврўзи Олам.
Тупроқ илиб қолди, далалар мени чорламоқда. Баҳор эса мени ку-
тиб турмайди. Сизларининг ризқу-рўзингиз барака уруғини айни
ерга сепиш пайти. Мен борай, ҳайр, бўталоқларим (*аста-секин чи-
қиб кетади*).

Бувим солдилар сумалак
Пиширолмаё биз ҳалак
Суйилиб кетган экан
Ун ташладик бир челақ.

Меҳнат зойи кетмади.
Ширин бўпти сумалак
Энди биз қўшчиларга
Сумалак ташиб ҳалақ.

Болажонлар бошлайлик
Ялло наво назмини
Савол-жавоб қисми-ю
Топагонлар базмини.

Кўжлам келса унади
Офтоб чикса, кулади.
У баҳорнинг элчиси
Буни ҳамма билади.
Унинг номи бойчечак.

Қозонсиз қайнар эрта кеч
Сувда қўлинг куймайди ҳеч. (Бу булоқ)

Ўзи қизил гўзал бирам
Қирга ёзар гилам. (Бу лолақизгалдоқ)

Атир пуркар кўк ялпиз,
Ариқ бўйида ялпиз
Атир сочгани сочган
Барг ёзиб яшнаб гул қиз
Қучоқ очгани очган.

Наврўзи оламда тўкин дастурхон,
Кадимий таомлар олдимда бугун.
Ота-боболар руҳин этиб шод,
Чин авлод бўлмоқни дилимга тутдим.

Наврўз Ўзбек халкининг азалий ва узоқ тарихига эга бўлган Баҳор байрами бўлиб, унда ажойиб халқ сайиллари, дор ўйинлари, полвонлар беллашуви, айтишув, алёрлар каби халқ саънатлари намойиш этилади.

Маҳаллаларда ариқ ва ҳовузлар тозаланади. Сумалак ва кўк сомса, кўк чучвара ҳамда ҳалим Наврўзнинг асосий таомлари ҳисобланган. Аразлаган кишилар бир бирларини кечириб, ярашиб олишган. Катталарга ҳурмат, кичикка меҳр-шавкатли бўлиш ҳақида суҳбатлар бўлган. «Одобнома»да айтилганидекУ

Офтоб яхшими, одоб яхшими?
Офтоб берар нур, одобчи ҳузур.
Болаликда хушёр бўлинг чалишманг
Минг қилса ҳам «Сизни» «Сенга» алишманг.
«Сиз» бу ҳурмат, элдан раҳмат олади
«Сен» сонда йўқ, аро йўлда қолади.
Бугун куртак ўқир эртақ
Баҳор келди, баҳор келди.

Сочи тол-тол силкивар тол
Баҳор келди, баҳор келди.

Шўх калдиргоч сайрар роч-роч
Баҳор келди, баҳор келди.
Тождор турна чалар сурнай
Баҳор келди, баҳор келди.

Наврўзой: Мен гўзал баҳорнинг даракчиси Наврўзойман. Дала-да боғларни уйқудан уйғотаман. Дарахтлар куртагини шарбатларга тўлдираман. Қушлар барча ҳайвонлар беҳаловат бўлиб қолдилар. Ҳу-у ана, чумолилар ҳам уйларидан чиқиб «Баҳор келдимикан» деб мўралаб-мўралаб қўймоқдалар. Ким менинг дўстим бўлса, топаман. Хўш, баҳор даракчилари ҳақида нималарни биласиз?

Мен айтаман.
Гуллар ичра биринчи
Очиласан Бойчечак.
Дала қирлар бағрига
Сочиласан Бойчечак.

Жажжи нимжон бўлсанг ҳам
Йўл очасан кўкламга.
Ясангириб оламни
Ҳидинг тараб ўлкамга.
Боғлар, торлар, далалар,

Кўнгил гулдай яшнайти
Ширин тотли туйғудан
Баҳор чоғи очилиб.
Хушбуй ҳидга тўлибсан

Соғинганим билибсан
Шунчалар дилкаш кўклам
Безанар яна ўлкам.
Новдалар тақар гулдан сирралар
Арғимча солиб учар турналар

Олис олислардан ёқимли най овози эшитилди.

Икки бола ўртага чиқиб ўз жўраларини даврага чорлайди.

Бор ҳо бор
Кел ҳо кел
Тез чопиб кел
Қувнагани кел
Сайилга кел.

Келавер ҳ-о-о-о-у. Даврага бир гуруҳ болалар чиқиб тугиб таш-

ланган белбоғ атрофида «Ким олади-ё шугинани-ё» кўшигини ай-
тиб, қарсақ билан давом эттирадилар.

Ким олади-ё шугинани-ё
Ким олади-ё шугинани-ё

Мен оламан-о шугинани-ё
Мен оламан-о шугинани-ё

У даврада айланиб бир ўйнаб чиккач, энгашиб оғиз билан бел-
боғини олмоқчи бўлади, лекин ололмайди.

Ололмади-я шугинани-ё
Эпчил бўлсанг ҳам, ўзингни кўрсат
Чаққон бўлсанг ҳам ўзингни кўрсат
Ололмайсан-о шугинани-ё

Иккинчи ўқувчи ҳам белбоғини ололмайди.

*Ниҳоят бир кичкина, эпчил бола ўйнаб бориб оғзи билан белбоғ-
ни энгашиб олади. Болалар қийқиришиб қарсақ чаладилар.*

Учиб келди ҳар ёқдан қадрдон қушлар,
Кўчиб келар йироқдан меҳрибон қушлар,
Соғинганмиз келинлар кўзлари мунчоқ
Учқур ботир зарғалдоқ, куйчи кадрдонлар.

Магнитофондан қушларнинг чуғур-чуғур овози кела бошлайди.

Сиз-ла келди Навбаҳор
Кўклам бўлди ҳамма ёқ.
Эрта тонгдан куйлаб сиз
Кўнглимизни этинг чоғ.

Чах-чах этиб учаман
Гулдан-гулга кўчаман
Фунчалар юз очганда
Кўшиқ айтиб учаман.

Бошловчи: Шу билан “Наврўз” байрамига бағишланган тадби-
римиз ўз ниҳоясига етди.

Мавзу: «Соғлом авлод орзулари»

Тантана мактаб залида ўтказилади. Саҳна миллий анаъналарига хос
безатилган. Ўқувчилар мусиқа садолари остида саҳнага чиқадилар.

1-бошловчи: Ассалому алайкум азиз, меҳрибон устозлар ва ҳур-
матли ота-оналар!

2-бошловчи: Хуш келибсиз меҳмонлар
Ассалом сизга,
Табаррук инсонлар
Минг таъзим сизга.

Яна бир таъзим
Дилдан эҳтиром,
Мўътабар мураббий,
Сизга минг салом

1-бошловчи: Ассалом, мустақил Ўзбекистоним!
Ассалом, қудратли, нурли бўстоним.
Соғлом фарзандларинг муборак бўлсин!
Биздек фарзандларинг доим бор бўлсин.

2-бошловчи: Азиз меҳмонлар! Бугунги кечамизнинг номи «Соғлом
авлоднинг – соғлом орзулари». Кечамиз орқали олган билимларимиз-
ни намойиш этамиз. Марҳамат тамоша қилинг.

Ўқувчи: Биз синфда анчамиз
Лекин зўр синфчамиз
Бўш келмаймиз дарсларда,
Биз бешчимиз, тўртчимиз

Ҳамма: Аълочи ўқувчимиз
«Синфимиз» кўшиги ижро этилади.

1-бошловчи: Ўтган йилларимизни бирма-бир эслаб кўрайлик-чи.
Шу йилларда нималарни кўргандик. Айтишади-ку «Ёшлиқда ўрган-
ган билим исмга ўйилган нақш» кабидир.

2-бошловчи: Авваламбор Ватанни севишга ўргандик. Ватан бу
инсоннинг қони тўкилган жойидир. Ватан авлод-аждодларимиз, ота-
боболаримиз яшаб ўтган, биз таваллуд топиб улғайган, ҳаёт кечи-
раётган диёримиздир.

Барча неларга жавоб излаймиз,
Олам сирларини ечамиз албат,
Илму-маърифатга бўлмоқ истаймиз
Бизни Ватан кутар, буюк келажак
«Ватанжоним» кўшиги ижро этилади

Ўқувчи: Юртим сенга шеър битдим бу кун,
Қиёсингни топмадим асло

Шоирлар бор ўз юртин бутун
Олам аро атаган танҳо.

Улар шеъри учди кўп йироқ,
Томонида кумуш диёри,
Бир ўлка бор дунёда бироқ
Битилмаган дostonдир бори.

Фақат онсиз қаламим маним,
Ўзбекистон Ватаним маним
Тамға, байроқ кўтарган ўқувчилар саҳнаг чиқади.
Байроғимда юлдузлар бор, ойлар бор.

Яшил рангда яшнаб турган жойлар бор
Оқлигида опшоқ тилак, ўйлар бор,
Хилшираган сайин кўзим қувнайди,
Юртимизни дадил олға бошлайди.

Тамғамиз бор жуда кўркам,
Яшнаб турар худди кўклам
Бир ён пахта, бир ён буғдой
Ватан бизга азиз макон.

Кўрганингиз икки дарё
Ана Аму ва Сирдарё
Ўртадаги ҳумо гўзал,
Бахт тимсоли эрур азал
Ойу, юлдуз парвонадир

Ҳамма: Ўзбекистон ягонадир.

1-ўқувчи: Оилада энг мўътабар зот,
Фарзандига у бахт ва нажот
Турсин энди турмушга ҳаёт
Ўзбегимнинг гўзал аёли

2-ўқувчи: Гул юзига ярашар ҳоли,
Доим бошда турар рўмоли
Фарзандида бахти, иқболи
Ўзбегимнинг гўзал аёли

3-ўқувчи: Сариштадир ҳар қилган иши,
Йўқ фарзанддан ўзга ташвиши
Бу дунёда энг улғу киши
Ўзбегимнинг гўзал аёли.

4-ўқувчи: Қизи бор уйнинг файзи бўлак, дейдилар
Уйимизда ўғил йўқ деб ўксинманг,
Тоғ бўлмаса, қир ҳам тиргак дейдилар
Элнинг бахти ботирларга ёз бўлсин,
Шаҳнозалар, Фаридалар бор бўлсин!

«Ўзбек қизлари» рақси ижро этилади.

«Она ва бола – гул билан лола» шиорини кўтарган бола саҳнага кириб келади.

5-ўқувчи: Ислом бобом таъкидлаб,

Йилни бизга атади.

Соғ бўлсин деб набирам

Онамни ардоқлади.

6-ўқувчи: Онам соғ бўлса доим

Мен ўсгайман саломат.

Юртим тинч эрур, қаранг,

Соғлом авлод ҳур ҳаёт.

7-ўқувчи: Элим гуллаб яшнасин

Оналар соғлом бўлсин,

Онажонлар бахтига

Фарзандлар омон бўлсин!

8-ўқувчи: Йўлбошчимиз орзу қилган

Юртда ўйнаб кулайлик.

Ватанимиз корига

Соғлом авлод бўлайлик!

«Чак-чак» рақси ижро этилади

Танбур ноласи эшитилади. Саҳнага буюк аждодларимиз Амир Темур, Алишер Навоий, Мирзо Бобур, Улуғбек, Ал-Бухорий, Ал-Хоразмий, Чўлпон сиймосида ўқувчилар пайдо бўлишади.

Ўқувчи: Аждодларимиз – фахримиз. Бизнинг Ватан ботирлар ватани, Широқ, Жалолиддин Мангуберди каби ботирлар ватанидир.

Амир Темур: Мен ким, мулки Туронман,

Амиру Туркистонман

Ўз юртимни моли қуру

Жаҳон қилган инсонман

Ўтса ҳамки асрлар

Қадримга етди авлод.

Танитиб жаҳон ичра

Пок руҳимни этди шод.

Ўқувчи: Сиз Амирсиз, Сиз Темурсиз, жаҳонгир султон

Имондирсиз, виждондирсиз, сиз азиз инсон,

Қалблараро кўтармоқда руҳингиз исён,

Сиздай мард зот туғилса деб, умидвор жаҳон,

Темур бобо, номингизни ёд этажакмиз

Оламаро руҳингизни шод этажакмиз.

1-ўқувчи: Ал-Бухорий, Ат-Термизий ҳазрат бизга,
Улуғбеку, Ал-Фарғоний савлат бизга,
Темур бобо, Мангуберди давлат бизга,
Она халқим, доно халқим, бизга инон!

2-ўқувчи: Юртнинг дўстига очиқ бағри бағримиздир,
Алпомишнинг ёвга қаҳри қаҳримиздир,
Навойнинг туркий тили фаҳримиздир.
Она халқим, доно халқим, бизга инон!

Аждодларимиз таъзим бажо айлаб, саҳнадан чиқиб кетишади.

Шўх куй таралади.

1-бошловчи: Ибн Сино бобо ушалар даво.

- Ҳом сув ичма, соғлиқдан кечма
- Еб бўлгач овқат, югурма фақат
- Бадантарбия, куч этар ҳади
- Ким ҳаракатда соғлом албатта

Саҳнага спорт мусиқалари остида қатнашадиган ўқувчилар чиқадилар.

- Биз каратэ бўйича жаҳон чемпиони бўлиб, Ўзбекистон байроғини янада юқори кўтармоқчимиз.

Машқлар бажариб кўрсатадилар.

2-бошловчи: Биз бир қатор фанларни ўрганиб саводхон бўлдик.

1-ўқувчи: Математика ҳар ерда керак,
Уни билиш учун ўқиш ҳам керак.
Кўпайтира олмасанг иккини учга
Ўрганганларинг чиқади кучга.

2-ўқувчи: Ўзбек тилим жону дилим
Чунки бу тил – она тилим
Эга, кесим, от, сифат, феъл
Гап таҳлилини ўргандим мен.

3-ўқувчи: Мусиқа дарси биз учун
Энг қувончли дарс эди.
Чунки бизни санъатта
Устозим олиб кирди.

Бир қанча ўқувчилар «Улуғ зот, Устоз» деган мазмунда шеърлар ўқишади. Яна бир қанчалари «Жаннат оналар оёғи остидадир» мазмунида ўз оналарини шеърий тараннум этишади. Шўх куйлар

янграйди. Устозлар билан ўқувчилар рақсга тушишади. Тадбир сўнггида 4-синф ўқувчиларининг орзулари магнитофон орқали янграйди.

Биз янги асрда яшаб, компьютерлар билан тиллашамиз, мана-ман деган хорижий тадбиркорлар билан беллашамиз, билимдонлар бўлиб етишамиз.

Мавзу: Ўзбекистон ватаним маним.

Мақсад: 1. Таълимий мақсад:

а) Биз туғулиб ўсаётган юрт, ватан Ўзбекистон жаннатмакон диёр эканлиги;

б) Ҳар бир ўқувчи шу юрт фуқароси эканлиги, яшаш, ўқиш меҳнат қилиш ва уни севиш ҳуқуқига эга эканлигини тушунтириш.

2. Тарбиявий мақсад:

а) Ватанпарварлик руҳида тарбиялаш;

б) Ватанни асраб авайлашга ўргатиш.

3. Ривожлантирувчи мақсад:

а) Ватан тушунчаси ҳақида билимларни ривожлантириш.

Дарсинг бориши.

Ташкилий қисм болалар билан саломлашиб олинади. Ватанимизда шу кунда рўй бераётган воқеа-ходисалар, янгилıklar ҳақида суҳбат ўтказиб олинади. Янги мавзу баёни. Доскага дарс жихозлари осиб қўйилади ва даре мавзуси ёзилади. Биз ўсаётган юрт Ўзбекистон жаннатмакон эканлиги, ҳар бир ўқувчи шу юрт фуқароси эканлиги тушунтирилади. Диёримизнинг табиати, бойликлари меҳнаткаш халқи нималарга қодирлиги ҳақида тушунтирилади. Унинг ҳудуди, аҳолиси бунёдкорлик ишлари ҳақидаги айрим рақамлар кiritилади. Пахта, буғдой, пилла ва чорвачилиги ҳақида сўз боради. Ҳ.Олимжоннинг «Ўзбекистон» ҳамда А.Ориповнинг «Ўзбекистон» шеърлари таҳлил қилинади. Давлатимиз рамзлари ҳақида сўз боради. Президентимиз И.А.Каримовнинг болаларимизга қилаётган ғам-хўрлиги ҳақида гапириб ўтилади.

Давлат органлари вазифалари.

Давлат – умумий ишларни хал этиш учун бутун жамиятни уюштиришдир. Жамият эса бизлармиз, яъни муштарак тарих, маданият, тақдир билан ўзаро боғланган бир мамлакатда яшовчи одамлар-

дир. Давлат органлари: олий мажлис, ҳукумат, милиция, ҳокимят, суд кимнинг манфатларини химоя қилиш ҳақида. Мамлакатимизда ҳокимятнинг бирдан-бир манбаи халқдир. Улар ўз вакилларини-депутатларни сайлайдилар. Депутатлар халқ номидан жамиятга рияз этиб яшайдиган қонунларни ишлаб чиқади.

Давлат ҳаётининг муҳим масалалари овоз бериш – *Референдум* йўли билан ҳал этилади, бунда фуқаро ҳукумат қарорини мақуллашни ёки мақулламаслигини изҳор этади. Барча овозлар санаб чиқилади ва қарор қабул қилинади. 18 ёшга тўлган давлатни бошқаришда иштирок этиш мумкин. Ўзбекистонда давлатни бошқариш муаммосини қуйидагича ҳал этилган. Демократик давлатда ҳокимиятлар бўлиниш, принципи амал қилади: Парламент депутатлари қонунларни қабул қилади, уларни ҳукумат ижро этади, судлар эса қонунларни тадбиқ этиш борасидаги бахсли масалаларни ҳал қилади.

Байроқ

Давлатнинг расмий фарқловчи белгиси. 1991 йил 18 ноябрда тасдиқланган. Байроқдаги мовий ранг осмон, зилол сув рамзи. Шарқда эозланган Феруза рангни қачонлардир Соҳибқирон Амир Темур ҳам ўз байроғи учун танлаган эди. Оқ ранг тинчлик ва покизалик рамзидир. Қизил чизиқчалар ҳар бир тирик жонга ҳаёт бағишловчи куч қудратдир. Яшил ранг – гўзал табиат тимсоли. Ҳилол ой бача ислом давлатлари байроғида мавжуд. Байроқда камоллик белгиси ҳисобланувчи сон –12 юлдуз ҳам бор.

Герб

1992 йил 2 июлда тасдиқланган. Герб ўнгдан буғдой бошоқлари ва чап тарафида гўза новдаси билан хошияланган чамбар билан ўралган тоғлар, дарёлар, водийлар устида чарақлаётган қуёш тасвирини ўзида мужассамлаштирган. Саккизқирра ичида ой ва юлдузлар мусулмонларнинг муқаддас рамзлардир. Герб марказида бағрикенглик ва фидоийлик рамзи бўлмиш афсонавий ҳумо қуши тасвирланган.

Мадҳия

1992 йил 10 декабрда тасдиқланган. Шоир Абдулла Орипов Ўзбекистон табиати ва шу заминда яшовчи одамлар нақадар ажойиблиги ва гўзаллиги ҳақида тароватли сатрлар битди. Мутал Бурхонов

тантанавор мусиқа басталади.

Конституция

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. Хужжат муқаддимасида Ўзбекистон халқининг инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети принципларига, демократия ва ижтимоий адолат идеалларига ва Республика фуқаролари муносиб турмушини таъминлашга, интилишга содиқлиги эълон қилинган. Конституция 26-боб, 6 бўлим, 128-модданан иборат.

1-боб Давлат суверенитети

2-боб Халқ ҳокимиятичилиги

3-боб Конституция ва қонуннинг устивлиги

4-боб Ташқи сиёсат

5-боб Умумий қоида

6-боб Фуқаролик

7-боб Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар

8-боб Сиёсий ҳуқуқлар

9-боб Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар

10-боб Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлари

11-боб Фуқароларнинг бурчлари

12-боб Жамиятнинг иқтисодий негизлари

13-боб Жамоат бирлашмалари

14-боб Оила

15-боб Оммавий ахборот воситалари

16-боб Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузи-

лиши

17-боб Қорақалпоғистон Республикаси

18-боб Ўзбекистон Республикаси олий мажлиси

19-боб Ўзбекистон Республикаси президенти

20-боб Вазирлар Маҳкамаси

21-боб Маҳаллий давлат ҳокимияти асослари

22-боб Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти

23-боб Сайлов тизими

24-боб Пракратура

25-боб Молия ва кредит

Инсоннинг асосий ҳуқуқлари.

Инсон-ер юзидаги олий қадриятдир. Туғулганиданоқ инсон яшаш ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқларга эгадир. Инсоннинг асосий ҳуқуқлари конституциянинг II бўлимида белгилаб қўйилган: Яшашга, эркинлик ва шахсий дахлсизликка; қадр қиммати ва шаъни химоясига; турар жой дахлсизлиги; виждон ва диний эътиқод эркинлиги; жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш; мулкдор бўлиш; меҳнат қилиш; таълим олиш; малакали тиббий ёрдамдан фойдаланиш; маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқларига эга.

Оилада бола ҳуқуқи.

Худди давлатдаги сингари оилада ҳар ҳар кимнинг ўз ҳуқуқи ва бурчлари мавжуд. Боланинг энг асосий ҳуқуқи оилада тарбияланиш ҳуқуқидир. Ота-оналарнинг энг асосий бурчи эса болаларга ғамхўрлик қилишдир. Ота-оналар болаларни парваришлаб, уларга кийим кечак ва бошқа зарур нарсаларни харид қилиб олиб беради, ўқишда ва бошқа ишларда ёрдам беради. Ота-она ўз болалари саломатлиги борасида ташвишланади.

Аммо ҳаётда бола ота-онасиз қоладиган ҳоллар ҳам учраб туради. Ана шунда унга ғамхўрлик қилишни давлат зиммасига олади. Конституциянинг 69 моддасида: «Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарнинг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиб тарбиялаш ва ўқитишни таъминлайди» дейилган.

«Алишер Навоийнинг ғазалхон ёшлиги»

Ассалому алайкум азиз устозлар ва ҳурматли ўқувчилар. Бугунги кечамизни сўз мулкининг султони бўлмиш Алишер Навоий бобомиз таваллудларининг..... йиллигига бағишлаймиз ва уларни хотирлаб руҳларини шод айлаймиз. Кимки бизни ёд этса, ҳақ уни ёд айласин. Йўлимизга ким тиканлар сочса, душманлик билан васл боғи ичра гуллар унса баҳор айлансин. Икки оламда бировга кўнглимизда йўқ ғубор. Кимки бизга берса озор, айш бисёр айлансин.

Ўзбек халқининг миллий ифтихори Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Хирот шаҳрида дунёга келади. Отаси Фиёсиддин темиррийлар салтанатининг амалдорларидан, шоҳ саройининг ишончли кишиларидан эди, шунинг учун у ёшлигидан Хуросоннинг бўлажак султони Хусайн Бойқаро билан жуда яқин дўст бўлиб, бир мал-

расада таълим олишган. Ёш Алишер кичгиналигидан китоб ўқишни, шеър ёд олишни севган.

Алишер бир куни шеър ёзиб, уни боғда баланд овоз билан ўқий бошлади:

Ҳар ерда баҳор бўлса, чаман бўлса керак,
Ҳар ерда чаман, гулу-суман бўлса керак,
Ҳар қайда хазон бўлса, тикан бўлса керак,
Ҳар ерда тикан миҳан бўлса керак.

Навоийнинг ёқимли овозда шеър ўқишини эшитган булбул ундан сўрабди:

- Эй хушовоз шоир, сен ўқиган шеърлар бубулларнинг эрта тонгдаги новосидан ҳам ёқимли экан. Номингни билсам бўлади-ми?

- Алишер! – деб жавоб беради бола. Билдим билдим янги чиққан шоир экансан-да. Энди ўзингга чиройли тахаллус танлаб шеърларингнинг охирига ўшани қўйгин.

- Наво қандай чиройли сўз-а! Раҳмат бубулжон, сен менга тахаллус танлашда ёрдам бердинг, бу кундан бошлаб мен шеърларимнинг тагига Навоий деб қўшиб қўяман.

1465 йили Навоий самарқанд томон йўл олади ва шоир сифатида жуда катта шуҳрат топа боради. Шоирнинг дастлабки ёзган шеърини китоби «Илк девон» номи билан машҳурдир. Шу билан бир қаторда шоир (1469-1472) йиллари саройда муҳрдор, (1472-1476) йилларда вазир, (1487-1488) йилларида Астрободда ҳокимлик қилган.

Ҳокимлик даврида Навоий шаҳарни обод, халқни тўқ ва фаровон яшаши чун бир қанча ишларни амалга оширди, лекин Ватан ва юртига бўлган муҳаббати бир сония ҳам унга тинчлик бермади ва юртини қўмсаб бир қанча асарлар яратди.

Ёрабки, иноятингни ёр айла манга,
Йўқлукка хидоятингни бор айла манга,
Ҳар қаҳри кифоятингни дор айла манга,
Ҳар дури иноятинг нисор айла манга.
Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул битса,
Бубулга тикондек ошён бўлмас эмиш.

Навоийнинг энг катта орзуси йирик дostonлар, ҳамда туркий тилда «Ҳамса» яратиш эди. 1485 йили шоир туркий тилда биринчи маротаба «Ҳамса» асарини яратиб Ҳусайн Боқарога тақдим этди.

XV асргача турк тили мавжуд бўдган. Лекин ўша пайтда шоирлар бу тилни камбағал деб форс тилида асарлар яратганлар. Мана шу даъволарга бир мукаррам зот, Мир Алишер Навоий ҳазратлари нуқта қўйдилар.

Борда шоир шеър машқ қиляпти.
Турк назмида шу мен тортиб алам
Айладим ул мамлакатни якқалам.

Шоирнинг устози Лутфий кириб келади. Саломлашгач, шоир Лутфийга туркийда битган икки қатор ғазалини ўқиб беради. Ғазалдан завқланган Лутфий шоирнинг:

Оразин ёпқач кўзимдан тўкилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлгач куёш.

Мисралари чучи 32000 байтли бутун асарини алмашишга тайёр эканлигини айтди.

Навоий ғазалларидан намуналар.

Бошловчи: Бизлар ана шундай иқтидоли, истеъдодли мутафаккир авлодлари эканлигимиздан ғурурга тўлиб, уларнинг ижодлари, ҳаёт ва фаолиятлари билан яқиндан танишишимиз, ўқиб ўрганишимиз керак.

Бошловчи: Рубойилар.

Фурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул битса,
Бубулга тикондек ошён бўлмас эмиш.

Зоҳид, санга ҳур-у, манга – жонона керак,
Жаннат санга бўлсин, манга-майхона керак.
Майхона аро соқи-ю паймона керак,
Паймона неча бўлса, тўла ёна керак.

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неки севмак ондин ортиқ бўлмас,
Ондин сени кўн севармен, эй умри азиз.

«Жоним» даги «Жим» икки доминга фидо,
Андин сўнг «алиф» тоза ниҳолинга фидо.
«Нур»и доғи анбари ҳилолинга фидо,
Қолган икки нуқта икки холинга фидо.

Ўлсам ясаманг бундан мазоримни менинг,
Юклаб элитинг, жисму-жонимни менинг.
Ўтру чиқариб, аҳлу диёримни менинг,
Кўйида кўйинг, тану-зоримни менинг.

Хусайн Бойқаро Хуросоннинг шоҳи бўлганида Навоий унинг вазири бўлиб хизмат қилади. Сарой аҳли, бошқа вазирлар уни чиқиштиришмаганлиги сабабли у бу лавозимида 4 йил ишлайди. Лекин, донолиги, ҳозиржавоблиги, ақли билан сарой аҳлини ром этади.

Саҳна кўриниши:

Саройда базм бўлмоқда. Шоҳ Хусайн Бойқаро тахтда ўтирибди. Раққосалар рақс тушяптилар. Алишернинг ташрифи ҳақида хабар берилди. Алишер янгигина битган байтини шоҳга ўқиб эшиттиради.

Билмагани сўраб ўрганган олим,

Орланиб сўрамаган ўзига золим.

Ҳикматдан таъсирланган шоҳ Алишери 2000 тилло билан тақдирлайди. Бундан норози бўлган вазирлар жанжал кўтардилар. Тақсир ҳар сафар Алишернинг ҳикмати учун 1000 танга инъом қилардингиз, энди эса 2000 танга берибсиз. Нима учун бизларга ҳам бундай илтифотлар билдирмайсиз. Ё бизлар илтифотга нолойиқмизми?

Подшо уларга қараб:

Агар менинг саволимга яхши жавоб топсангиз 2000 танга сиздан айлансин.

- Майли олампаҳо. Қанча саволингиз бўлса, бераверинг бизлар жавобни топамиз.

Хусайн Бойқаро вазирларга қараб чиқиб, бармоғи билан бошини кўрсатади.

Алишер эса бармоғи билан тилига ишора қилади. Ҳеч нарсани тушунмаган вазирлар бир-бирларига қараб анграйиб туравердилар.

Хусайн Бойқаро буюради:

Тингланг мен кўрсатган бармоғим билан бошимни кўрсатдим. Мир Алишер эса бармоғи билан тилини кўрсатади. Сизлар шу жумбоқнинг маъносини топиб келинглар.

- Шоҳим бизга уч кун муҳлат берсангиз, бу жумбоқнинг жавобини топурумиз.

- Сизларга рухсат.

Вазирлар ўйлай-ўйлай жумбоқнинг жавобини топа олмай Али-

шернинг ҳузурига бордилар ва ундан жавобини сўрабдилар.

Алишер: - Агар ҳар қайсингиз 1000 тангадан берсангиз, 40000 танга эвазига майли жумбоқнинг жавобини айтиб берурман. 40 та вазир рози бўлибдилар.

Алишер Навоий – Султон: Бошга бола нимадан келади, - деб сўради.

Мен: «Ҳаркимнинг-ки бошга бола келса, ўзининг тилидан келади» - деб жавоб бердим.

Буни эшитиб вазирлар саройга югурдилар

Улар: Мен топдим, мен топдим.

Султон Ҳусайн – «Тинчланинг, тинчланинг, ҳўш жумбоқнинг жавобини топдингларми?»

Вазирлар: Ҳа, шоҳим, ҳар бошгаки, бало тилдан келадур.

Султон Ҳусайн – Тўғрисини айтинг, бу гапниларни сизга ким ўргатди. Тўғрисини айтмасангиз ҳаммангизни ўлимга буюраман.

Жаллод (чапак чалиб)

Вазир: Бир қошиқ қонимиздан кечинг олампаноҳ, сўровингиз дўстингиз Алишердан сўраб билдик.

Ҳусайн Бойқаро: Шу гап ростми дўстим Алишер?

Алишер: Ҳа, олампаноҳ, жавобимни улар 40000 танга билан сийладилар.

Ҳусайн Бойқаро: – Офарин, сизларга. Мен Алишерга 2000 танга берсам, сизлар бир оғиз сўзи учун 40000 танга берибсизларда. Дўтим, бу кун сизларга бир сабоқ бермиш. Умид қиладурманки, бу сабоқ сизларга тўғри йўл кўрсатур. Иззат бермас нақлу дирам борлиги. Ким бўлди таъмадин кишининг хорлиги.

Алишер Навоий 1501 йили 3 январда ҳасталиқдан сўнг вафот этади. бутун халқ шаҳдан гадогача, олимдан чўпонгача, шоирдан деҳқонгача улуғ фарзандининг ўлимига қайғу ва истироб билан мотам тутади.

Фазал мулкининг султони шоир ва буюк мутафаккир, олим, адолатли давлат арбоби Навоийнинг руҳи мангу барҳаётдир унинг ҳикматларидан тинглайсиз:

Умрни зое этма меҳнат қил,

Меҳнатни саодатнинг калити бил.

Ҳунарни асрабон ветгумдир охир,

Олиб тупроққаи кетгумдир охир.

Кўп деган кўп енгилур,
Кўп еган кўп йиқилур.

Чин сўзни ёлронга чўлғама,
Чин айта олур тилни ёлронга булғама.

Хақ йўлида ким сенга бир ҳар ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо анинг ҳаққин юз ганж ила.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.

Бошни фидо айла ато қошиға,
Жисмни қил сатқа ано қошиға.

Тун кунинга айлагил нур пош,
Бирисия ой айла, бирисин қуёш.

Ўзбек ижодкорлари учун Навоийнинг мероси бутун ҳам катта мактаб вазифасини ўтамоқда. Бу кунга келиб бобомизнинг улўф номлари абадийлаштирилди. Уларнинг номларида вилоят, шаҳар, боғлар, майдонлар, театр ва мактаблар бор.

Қанчадан қанча бадиий асарларда, театр саҳналарида, кино экранларда бобмиз образлари яратилган. Уларнинг руҳи авлодларнинг кўзи қароғида, ардоғида яшамоқда.

Азиз устозлар! Ҳурматли меҳмонлар ва тенгдошлар. Бутун биз Навоий ижоди ва ҳаётидан баъзи бир лавҳаларнигина тилга олдик. Уларнинг ҳаёт ва ижодлари ҳақида сизларга озгина бўлсада сабоқ бера олган бўлсак, жуда бахтиёр бўлар эдик.

Шу билан бутунги кечамизга якун ясаймиз. Ташриф буюрганнингиз учун раҳмат. Ҳайр соғ бўлинг.

Мавзу: Бешикдан қабргача илм изла!

Бошловчи: Ассалом дермиз юракдан аввало

Хуш келдингиз,

Изларингиз гард кўзга гўё

Хуш келдингиз

Бу кўнгил кўзгусини қилмай губори заррага

Қалбингиз олгай яна нур зиё
Хуш келдингиз

Бошловчи: Дермиз бизлар ассалом
Ҳаммага дилдан салом
Меҳмонлар устозларга
Чин юракдан ассалом

Мана дўстлар, устозлар, ўқувчилар томонидан «Бешиқдан то қабиргача илим изла» деб номланган тадбир кечасини очиқ деб эълон қиламиз.

Шеър

Илим ақл чироғи
Ўқи! Ўқи! Ўқигил – деб
Жаранглади бир садо.
Бу садодан сабоқ олди
Бутун олам – ер, фазо.
Бешиқдан то қабиргача
Ўқимоқлик экан фарз
Бу каломга амал қилмоқ
Ҳар кишига экан фарз.
Эй, ўғил қизлар! Ўқи! Ўқи!
Қалб чироғи бу калом
Ўқи! Ўқи! Ўқи чиндан
Нурга тўлар бу олам.

Бошловчи:

Ўзбек халқи ўзининг яратган кўпдан – кўп ривоят, ҳикмат, ҳикояларда, илмни ва илим эгаларини, ақлни ва ақл эгаларини юксак даражада мадҳ этади. Уларнинг ҳаётидаги ютуқларини кўрсатади, илмсизлик, жохиллик, ақлсизлик, фаросатсизлик, нодонликни қоралайди, буларнинг хунук оқибатларини тасвирлайди ва кишини илм олишга, бу йўлда учрайдиган ҳар қандай қийинчиликларга бардош беришга даъват этади: «Илм-ақл чироғи», «Илм бахт келтирар, билим тахт келтирар», «Ўқиган ўғил отадан улур», «Олим бўлсанг, олам сеники», «Илм диндан устун».

Бошловчи: Ҳикоя

Эй, ақлли ўғлонларим! Одам боласи учун илм ўрганиш вақти бешиқдан қабрга киргунчадир. Илм шундай зарур бир нарсадурки, ер юзида илмсиз яшамоқ машаққатдир. Баъзи бир болаларга ўхшаб энди ҳарф таниган вақтингизда азиз умрингизни бекор нарсаларга

исроф қилиб, сўнг пушаймон бўлишингиздан фойда йўқ.

Ўзингизга ҳам маълумки, бир қанча одамлар катта бўлганларида илм қадрини билишиб, ҳар қанча афсус қилсалар ҳам фойдаси бўлмас. Илм олмоқ учун ёшлик вақти энг муносиб вақтдир. Ёшликда олинган билим, тошга ўйилган нақишдирки, асло йўқ бўлмас. Сизлар бу азиз вақтларни фанимат билиб қўлдан бермаслигимиз лозим. Ёшлик пайти умрда бир маротаба келади ва бу вақт узоқ турмасдан қушдек учиб ўтади. Эй, ақлли болалар! Бу ҳикмат ва ғайрат фойдасини кўрмоғингиз керак.

Рақс: Ўзбегим.

Бошловчи: «Одамзот наслининг улуғлиги билимдан». У ақл – идрок туфайли не тугунларни ечишга қодир. Ақл – идрок, билим эгаси бўлган ҳар қандай одам шарафидир.

Билим ҳақида айтилган фикрларга қулоқ тутилса, улардан шундай хикмат мавжуд. «Билимдонга бало йўқ», «Билимга интилмаган киши хору-зор бўлиб ўтади»

Бошловчи: Қизлар мушоира тариқасида шеър ўқийдилар.

Бошловчи: Билим-мисоли бир жилов, у барча ёмон, ярамас ишлардан тийиб туради. Билим эгаси ўз тилаklarини топади, орзу машаққатларга эришади.

Барча мураккаб ишлар билим билан хал этилади. Билимли киши ўз билими туфайли бало – қазолардан омон қолади.

Саҳна кўриниши: «Илм сеҳри»

Бошловчи:

- Илмга чанқоқлик китобхонлик самараси бўлиб, ўз илму-амаллари билан ер юзида донг таратган ва ўзбек халқининг номини шон-шарафга бурканган машҳур даҳолар Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий, Беруний, Аҳмад Яссавий, Ал-Бухорий, Бобур, Машраб каби алломаларни санаб, саноғига етолмаймиз.

Рақс.

Бошловчи: Навбат шеърга

Бошловчи: Рақс

Бошловчи: Илм ҳақида мақоллар айтиб беришади
Мақоллар мусобақаси

1. Ҳунар ва билим – мулкдир.
2. Билим ва ҳунар – инсоннинг доимий ҳамроҳидир.
3. Ёшликда ўргансанг ҳунар ҳаёт айтганга кўнар.
4. Илм ақл чироғи.
5. Ҳаёт қоронғулигини илм ёритади.
6. Илм билан билим топишганда, инсонни безайди.
7. Илмдан жаҳолат кўрқади.
8. Инсонни билими билан одоб безайди.
9. Ўрганиш – туғулишидан ўлимигача.
10. Ҳаёт мангу мактабдир.
11. Билим ақлнинг қаймоғи.
12. Илмни китобдан билимни ҳаётдан ўрган.
13. Аввал бил, кейин қил.
14. Бахт бегиси – билим.
15. Билим бахт калитидир.
16. Аввал ўрган, кейин ўргат.
17. Гўзаллик – илму маърифатда.
18. Билимли – олим, билимсиз золим.
19. Олтин олма, билим ол.
20. Илим бахт келтиради, билим тахт келтиради.

Бошловчи: Китоб шеъри

Ҳар кўнгилининг орзуси шул эрур обихаёт,
Қадрни билган кишига, шубҳасиз жондир китоб
Ҳар муроднинг бошидур, ҳар муддаонинг гавҳари
Ҳар нарсаларнинг шифоси, яъни луқмондир китоб
Кўзи нуру, дил ҳузури дилларнинг дармонидир.
Ҳар қоронғу дилга гўё моҳитомондир китоб
Ҳар балодан асрагувчи муҳим қиймат яроғ
Тийри вахшар, ханжари зиллатга қалқондир китоб

Бошловчи:

Билим, - деди Юсуф Хос Хожиб, - мисоли бир жилов. У барча ёмон, ярамас ишлардан тийиб туради. Билим эгаси ўз тилаklarини топади, орзу – мақсадларга эришади.

Ақл - идрок эгаларининг нафи ҳар доим қўпчиликка тегиб туради. Билим эгалари эса элда азиз бўлади, ҳурмат қозонади. Бутун ишлар ўқув – идрок билан амалга ошади.

Ўқув қуд беради, билим шараф-шон,
Шу икков туфайли улугдир инсон.

Бошловчи: Билим – бойлик ахир заводдан йироқ,
Уни ола билмас қароқчи бироқ.

Илм ўз амали билан қадр топади. Билимга амал қилмаган киши йўлдан озиши, номаъқул ишларга қўл уриши муқаррар. Илму амал эгиздир дейди халқимиз, илим олдингми унга амал қил. Билимдон деган шарафли номга сазовар бўлдингми шунга мувофиқу муносиб иш тутишни ҳам ўрган. Ўз ақлу идрокинг ожизлик қилса, ўзингдан илимлироқ, ақллироқ кишиларнинг насиҳати маслаҳатларига қулоқ солки, буларнинг баъри келгусида машъал бўлиб, ҳаёт йўлини ёритгай.

Бошловчи: Ашула «Бу дунёда ҳамма меҳмон». Шу билан «Бешикдан қабргача илм изла» бадий кечаси ниҳоясига етди.

ХОТИМА

Тарбиявий ишлар давомида тарбияланувчининг қарашлари, ҳаётий нуқтаи-назари аста-секин таркиб топиб боради. У тарбияланувчининг ҳуққ-атвори ҳамда теварак-атрофдаги муҳитнинг хилма хил таъсирларига унинг муносабатларини белгилайди. Шахснинг бу тутган йўли қанча аниқ ва изчил бўлса, теварак-атрофдаги ҳаёт шароитларининг турлича салбий таъсири шунча кучсиз бўлади.

Мактаб шароитида тарбиявий ишлар ўқитувчи, тарбиячилар, синф раҳбарлари томонидан амалга оширилади. Улар тарбияни жамиятнинг мақсади ҳамда вазифаларига мувофиқ равишда ташкил этадилар. Бошланғич синф ўқувчисининг хатти-ҳаракатидаги айрим камчиликларни тузатишга тўғри келади. Бу камчиликлар аввалги тарбия жараёнида, кўпинча оилада таркиб топган бўлади. Ўқитувчи ўз ҳаракатларини ва ота-оналарининг ҳаракатларини бу камчиликларни бартараф этишга қаратиши лозим. Одатда, бунинг учун болаларнинг оиладаги ҳаёт шароитларини ўзгартириш, тарбияланувчиларда нотўғри хатти-ҳаракатни келтириб чиқарувчи сабабларин йўқотиш талаб этилади.

Шундай қилиб, тарбиялаш, ўз-ўзини тарбиялаш ва қайта тарбиялаш жараёнлари ўзаро мустақкам боғланган бўлиб, инсон шахсини таркиб топтиришнинг бир бутун жараёнида доимо бир-бирига таъсир ўтказadi.

Ҳар бир ишнинг ўзига хос, маълум қонун-қоидалари бўлганидек, бола тарбиясининг ҳам ўзига хос бир қатор муҳим қоидалари борки, уларга амал қилиш тарбия ишининг самарали бўлишини таъминлайди, чунончи:

- тарбиянинг бир мақсадга қаратилганлиги;
- тарбиянинг ҳаёт, меҳнат билан, Ўзбекистонимизнинг мустақиллиги, гуллаб-яшнаши йўлида қилинаётган фидойи ишлар билан боғлаш;
- шахсни жамоада, жамоа орқали тарбиялаш;
- тарбияда бола шахсини ҳурмат қилиш ва унга талабчанлик;
- тарбиявий ишларнинг изчиллиги, мунтазамлиги ҳамда бирлиги;
- тарбияда ўқувчиларнинг ёши ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш.

Бу қоида тарбиявий ишларнинг мазмуни ва ташкил этилишини доимо янгилаб туришни талаб этади. Ўқитувчилар ўқувчилар тар-

биясини ҳаёт билан боғлар эканлар, уларга ўзларида имон-эътиқодни тарбиялаш имконини берадилар.

Тарбиявий ишлар шундай ташкил қилинганда ёшлар жамият ҳаётига фаолроқ жалб қилинади, бу эса ўқувчи шахсининг таркиб топишига ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. И.А.Каримов. «Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли». Т., «Ўзбекистон» 1992 йил
2. И.А.Каримов. «Ўзбекистон келажаги буюк давлат». Т., «Ўзбекистон» 1992 йил
3. И.А.Каримов. «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир». Т., «Ўзбекистон» 1995 йил
4. «Одоб – ахлоқга оид ҳадис намуналари». Т., «Фан» 1970 йил
5. Н.И.Болдирев. «Синф раҳбари. Т., «Ўқитувчи» 1975 йил
6. Кайковус «Қобуснома» Т., «Ўқитувчи». 1986 йил
7. О.Бўриев. «Оила ва янги анъаналар». Т., «Ўқитувчи» 1988 йил
8. «Оила этикаси ва психологияси» (Т.Мақсудов таҳрири остида) Т., «Ўқитувчи» 1991 йил
9. Т.Жавлиев. «Анъаналар – ҳаёт сабоғи». Т., «Ўзбекистон» 1992 йил
10. А.Авлоний. «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ». Т., «Ўқитувчи» 1992 йил
11. Х.Узоқов, Э.Ғозиев, А.Тожиев. «Оила этикаси ва психологияси». Т., «Ўқитувчи» 1992 йил
12. Ж.Йўлдошев, С.Хасанов. «Авето»да ахлоқий – таълимий қарашлар». Т., «Ўқитувчи» 1992 йил
13. М.Имомова. «Фарзанд ниҳол, ота-она - боғбон». Т., «Ўқитувчи» 1993 йил
14. И.Жўрабеков. «Янги Ўзбекистон – янги қадамлар». Т., «Ўзбекистон» 1994 йил
15. А.Ж.Жўраев. «Тарбиявий дарсларни ўтиш». Т., «Ўқитувчи» 1994 йил
16. А.К.Мунавваров. «Оила педагогикаси» Т., «Ўқитувчи». 1994 йил
17. У.Махкамов. «Ахлоқ – одоб сабоқлари». Т., «Фан» 1994 йил
18. М.Хайдаров. «Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг меҳнат тарбиясида халқ анъаналаридан фойдаланиш». Т., «Ёзувчи» 1995 йил
19. О.Тўраева. «Одобнома». Т., «Ўқитувчи» 1995 йил
20. Ж.Йўлдошев. «Таълимимиз истиқлоли йўлида». Т., «Шарқ» 1996 йил

21. З.Қўзиёв. «Синф раҳбари ишени ташкил этиш ва режалаштириш». Т., 1997 йил
22. М.Имомова. «Оилада болаларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси». Т., 1999 йил
23. Ж.Йўлдошев. «Ўқувчи маънавиятини шакллантириш». Т., «Шарқ» 2000 йил
24. Р.Мавлонова, О.Тўраева, К.Холиқбердиев. «Педагогика» Т., «Ўқитувчи» 2002 йил

МУНДАРИЖА

К И Р И Ш	3
I. Бўлим. СИНФДАН ВА МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ТАРБИЯВИЙ ИШЛАР	4
1-§ Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларнинг мақсади ва вазифалари	4
2-§ Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар концепцияси	7
3-§ Тарбия мақсадини ишлабчиқиш тўғрисида	9
4-§ Тарбия тизимини ижтимоийлаштириш	13
5-§ Тарбия тизимида педагогик тизим	
6-§ Тарбия тизимида инновациялар	21
7-§ Тарбиявий ишларнинг йўналишлари	40
8-§ Синфдан ва мактабдан ташқари ишларни ташкил қилишда ташкилотчининг иш методикаси	46
9-§. Синфдан ва мактабдан ташқари ишларни ташкил қилишда ташкилотчи шахсига бўлган талаблар	55
Директор ўринбосарининг ҳуқуқлари	56
10-§ Ташкилотчи ва ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш ишларининг методикаси	60
11-§ Мактабда ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариши	61
12-§ Истеъдодли болаларни аниқлаш ва уларни тарбиялаш	62
II. Бўлим. СИНФ РАҲБАРИ ИШИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МЕТОДИКАСИ.	78
1-§ Синф раҳбари ишининг мақсади ва вазифалари	78
2-§ Мактабдаги тарбиявий ишлар тизимида синф раҳбарининг фаолиятини ташкил этиш методикаси	89
3-§ Синф раҳбари тарбиявий фаолиятининг самарадорлигини ошириш шарт-шароитлари	92
Ҳақ йўлида сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила, ...	93
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз гавж ила.	93
4-§ Синф раҳбарининг ўқувчиларни ўрганиш методикаси	96 ✓
5-§ Ўқувчиларни педагогик кузатиш	105
6-§ Ўқувчилар билим сифатини ошириш ва синфда интизомни мустаҳкамлаш	108

Агарда муаллим бўлса беозор, ...	112
Болалар синфни қилишар бозор, ...	112
7-§ Ўқувчиларда интизомлилиқни тарбиялашнинг усул ва методлари	113
8-§ Ўқувчиларнинг ўқув фаолияти самарадорлигини ошириш борасида синф раҳбари олиб борадиган ишлар	118
9-§ Мактаб ўқувчилари шахсини ҳар томонлама камол топтириш	121
10-§ Синф раҳбари ишини режалаштириш ва ҳисобга олиш ...	125
III. Бўлим. ЖАМОАДА ШАХСНИ ТАРБИЯЛАШ	132
1-§ Синф жамоасини ташкил этиш ва уни тарбиялаш методикаси	132
2-§ Шахсга жамоавий-тарбиявий таъсир кўрсатиш	138
3-§ Ўқувчиларни тарбиялашда жамоанинг роли	142
✓ 4-§ Жамоада ўқувчиларни ўртоқлик ва дўстлик ҳиссида тарбиялаш	148
✓ 5-§ Ўқитувчининг ўқувчилар жамоаси билан ишлаш усуллари	160
Топшириқлар:	165
IV. Бўлим. МАКТАБ, ОИЛА ВА ЖАМОАТЧИЛИК ҲАМКОРЛИГИ	170
1-§ Ҳамкорлик ишларининг мазмуни	170
2-§ Синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишларда оила ва маҳалла ҳамкорлиги	177
3-§ Ташкилотчининг оила ва жамоатчилик билан амкорликдаги.....	184
V. Бўлим. ОИЛАДА БОЛА ТАРБИЯСИ	184
1-§ Шахснинг оила муҳитда ва жамиятда шаклланиши	184
2-§ Оиланинг бола тарбиясида халқ миллий анъаналаридан фойдаланиш ...	190
3-§ Оилада бола тарбиясининг ўрни	195
4-§ Тарбия жараёнида ўқувчиларда тежамкорлик тушунчаларини сингдириш	200
5-§ Ота-оналарга тарбияга оид билим бериш	208
6-§. Оилавий урф - одатлар, анъаналар	215

VI. Бўлим. ТАРБИЯВИЙ ТАДБИРЛАРНИНГ БОЛА

ТАРБИЯСИДАГИ ЎРНИ	218
Мавзу: «Биринчи кўнғироқ - салом мактаб» байрами	218
Мавзу: «Ватанни севмоқ иймондандир»	223
Мавзу: Устоз меҳри!	228
Мавзу: Устоз отангдан улур	232
Мавзу: Амир Темури – фахримиз, ғуруримиз	237
Мавзу: Олтин куз	240
Мавзу: Меҳржон байрами	243
Мавзу: Конституция куни	243
Мавзу: Янги йил арчаси байрами	251
Мавзу: Саводхонлик байрами	256
Мавзу: «Ватан саждагоҳ каби муқаддас»	266
Мавзу: Мардлар кўриқлайди Ватанни	269
Мавзу: Китоб - бизнинг дўстимиз	278
Мавзу: «Баҳор ва гул байрами»	281
Мавзу: Онажоним сизга таъзим	284
Мавзу: Наврўзи олам	290
Мавзу: «Соғлом авлод орзулари»	295
Мавзу: Ўзбекистон ватаним маним	300
Мавзу: Бешикдан қабргача илм изла!	308
Хотима	313
Адабиётлар рўйхати	315

*Низомий номидаги Тошкент Давлат
педагогика университети*

*Илмий кенгаши томонидан наширга тавсия
этилган.*

1997 й. 11.07
М.Содиқов

Муҳаррир: М.Содиқов

Нашриёт рақами: М-820. Босишга рухсат этилди: 21.11.07.

Қоғоз бичими 60x841/16. Офсет босма. Офсет қоғози.

Ҳисоб-нашриёт т. 21,5. Шартли босма т.18.

126-буйрутма. 1000 нусхада. Келишилган нарҳда.

**ЎзРФА «Фан» нашриёти: 100170, Тошкент, И. Мўминов
кўчаси, 9-уй. ЎзРФААК босмахонаси: 100170, Тошкент, И.**

Мўминов кўчаси, 13-уй.